

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Г. В. Гребеньков
Д. П. Фіолевський

ЮРИДИЧНА ЕТИКА

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для
студентів вищих навчальних закладів*

АЛЕРТА – КИЇВ - 2004

ББК. 87.7
Г 79

Рецензенти:

В. М. Нечитайло - доктор філософських наук, професор

І. Є. Заморський - доктор юридичних наук, професор

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист №14/18.2-305 від 11.02.2002р.)*

Гребеньков Г. В., Фіолевський Д. П.

Г 79 Юридична етика: Навч. пос. - К: Алерта, 2004.- 209 с

ISBN 966-8533-06-2

Навчальний посібник з юридичної етики складається з 9 розділів і 5 додатків: контрольні питання; вправи для засвоєння тем у вигляді ситуацій морального вибору; списку використаної літератури; словника використаних у праці термінів; покажчика імен.

Авторство в написанні 1-го розділу - «Введення в етику» належить доктору філософських наук, професору Гребенькову Г. В., 2-9 розділів - кандидату юридичних наук, доценту Фіолевському Д. П.

Навчальний посібник призначено для студентів денної та заочної форм навчання за спеціальністю "Правознавство".

ББК. 87. 7

© Г. В. Гребеньков, 2004

© Д. П. Фіолевський, 2004

© Видавництво "Алерта", 2004

ISBN 966-8533-06-2

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

-

Розділ 1. Введення в етику	11
---	-----------

1.1. Етика як філософське вчення про мораль і моральність	11
1.2. Як виникла мораль? Ситуація морального вибору.....	16
1.3. Різноманіття етичних систем	18

Розділ 2. Юридична етика - поняття, структура, види,

2.1. Поняття професійної етики	40
2.2. Особливе місце етики в професії юриста	47
2.3. Структура, види і норма юридичної етики.....	52
2.4. Джерела юридичної етики.....	56

Розділ 3. Історія юридичної етики в Україні

3.1. Судова етика в Україні періоду Російської імперії.....	58
3.2. Юридична етика в Україні радянського періоду	63
3.3. Юридична етика в суверенній Україні	66

Розділ 4. Міжнародне визнання юридичної етики

73

ОСНОВНА ЧАСТИНА

5.1. Морально-правові джерела слідчої діяльності.....	78
5.2. Єдність законності та моралі в роботі слідчого.....	81
5.3. Процесуальна незалежність і моральна відповідальність слідчого	84
5.4. Моральна мотивація тимчасової ізоляції обвинувачуваного	86
5.5. Етика карно-процесуального доведення	91

5.6. Моральна цінність права на захист від обвинувачення	96
5 Л. Слідчий - потерпілий: етика взаємин.....	98
5.8. Слідчий - засоби масової інформації: етика спілкування	100
Розділ 6. Судова етика.....	106
6.1. Моральні витoki судочинства	106
6.2. Етика судового процесу	110
6.3. Етика судової риторики	124
6.4. Етика судового рішення.....	131
Розділ 7. Адвокатська етика	138
7.1. Правові етичні основи адвокатської діяльності в Україні.,.	138
7.2. Етика угоди про надання юридичної допомоги.....	146
7.3. Етика захисту на досудовому слідстві	157
7.4. Судова етика адвоката	165
Розділ 8. Етика відводу і самовідводу	182
Висновок	196
Список літератури.....	197
Термінологічний словник.....	201
Показчик імен	209

ВСТУП

Створення навчального посібника, де б висвітлювалися теоретичні та праксеологічні проблеми юридичної етики, стало нагальною потребою. Спираючись на власний педагогічний і практичний, а також: на світовий досвід і вироблені культурою етичні принципи і деонтологічні стандарти, автори намагаються сприяти вихованню у майбутніх юристів почуття високої моральності та професійної культури.

Юриспруденція відноситься до певних людських занять, де моральність і духовність передують професійній майстерності, В Основних принципах, що стосуються незалежності судових органів (п.10), прийнятих на сьомому Конгресі ООН по попередженню злочинності та обходженню з правопорушниками в 1985 р., ця думка зведена в деонтологічний принцип: "Особи, відібрані на судові посади повинні мати високі моральні якості (курсив мій - Д.Ф.) і здібності, а також: відповідну підготовку і кваліфікацію в області права".¹

Цей принцип спонукає до організації навчального процесу з підготовки юристів таким чином, щоб до можливого мінімуму зменшити залучення до сфери правосуддя і правоохоронних органів людей бездуховних і аморальних.

Єдиною навчальною дисципліною, повсякденним завданням якої є виховання у юриста-професіонала почуття службового обов'язку, високої моральності під час виконання професійних завдань і стійкої моралі в повсякденному зіткненні зі світом пороку і спокуси залишається юридична етика. Примітно, що цитований вище принцип проголосили і схвалили країни зі стабільною і процвітаючою економікою, прозорою і стійкою політикою, які утвердилися духовно і ідейно за традиціями своїх народів.

Для України, позбавленої цих стабілізуючих факторів і єдиної ідеї, роль духовного та морального в такій соціально чутливій сфері як судочинство є набагато важливішим.

¹ Советская юстиция. - 1991. - № 16. - С. 27-28.

Падіння моральності у всіх сферах державного і громадського життя, зростання злочинності, зокрема й серед юристів, не можна пояснити недостатньою кількістю навчальних посібників з юридичної етики. Однак відсутність належного інтересу вчених-правознавців до проблем професійної етики свідчить або про недооцінку ролі моральності в підготовці майбутніх правознавців, або про втрату надій на видужання суспільства. У будь-якому випадку, відсутність сучасного українського навчального посібника з юридичної етики неможна визнати нормальним явищем.

Дещо більше «поталанило» у цьому сенсі відгалуженню юридичної етики - юридичній деонтології. Тільки за два роки в Україні з'явилося кілька підручників: «Правова деонтологія» П.Д. Біленчука і С.С. Сливки, «Правознавча деонтологія» С.С. Сливки, «Юридична деонтологія» С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова.

Не затримуючись на окремих спірних питаннях визначених праць, слід зазначити, що хотілося б виявитися сучасником такого самого живого прориву і у юридичній етиці, з величезним масивом недосліджених проблем, що чекають на увагу вчених.

Падіння моралі в суспільстві та, як наслідок, процвітання майже легалізованих хабарництва і корупції, кругової поруки і корисливості у вищих ешелонах усіх галузей влади, державному апараті, судових і правоохоронних органах впливають на молоде покоління, якому в недалекому майбутньому доведеться заповнити й очолити державно-владні інститути.

*На думку заступника керівника науково-експертного управління Секретаріату Верховної Ради України М. Мірошника: **«У своєму соціальному розвитку Україна досягла стану, коли корупція стала невід'ємним атрибутом державного управління, його системним елементом»**² (курс.наш - Д.Ф.)-З цим важко не погодитися.*

Саме молодь виявляє стурбованість падінням моралі та зростом злочинності в державі. Центром «Соціальний моніторинг» і Українським науково-дослідним інститутом двічі

² Див: Проблеми та перспективи побудови правової держави // Право України. -№1.-2000.

(у 1997 і 1999 рр.) проводилися опитування думки студентів Івано-Франківського інституту права, економіки і будівництва з питання «Що саме в нинішніх умовах турбує Вас більше всього?». ³ Результати більші ніж: тривожні:

Результати опитування студентів Івано-Франківська

1997 р.	1999 р.
63% - ріст злочинності	67% - ріст злочинності
39% - падіння моралі	43 % - падіння моралі

Аналогічне опитування проведено авторами в стінах Донецького інституту економіки і господарського права в 2001-2002 рр., відповідно показало, що і на крайньому заході, і на крайньому сході України молодь стурбована схожими проблемами. Результат:

2001 р.	2002 р.
71% - корупція	71% - корупція
61%- падіння моралі	66% - падіння моралі

Сьогодні в стінах юридичних вузів дозрівають нові покоління служителів української Феміди й усвідомлене сприйняття ними досліджуваних етикою вічних моральних цінностей, покликано сприяти вихованню доброчесної установки, що затверджує в людині повагу до закону, прав особистості, чесності, відповідальності та неприйняття аморальної альтернативи.

Попит на юридичну освіту в Україні стабільно зростає. Це втішне явище. Однак поряд з молоддю, що прагне до оволодіння правовими знаннями і яка мріє чесно застосовувати їх на юридичному поприщі, інституту наповнила маса шукачів легких

Див: Проблеми та перспективи побудови правової держави // Право України. -№1.-2000.

і несправедливих зарплат, які навіть не ховають своїх корисливих цілей. З десяти студентів першого курсу мінімум 7 прагнуть працювати в податковій системі, митних органах тощо. І це було б похвальним, якби не одна маленька деталь. Більшість вважає, що саме тут можна знайти найкоротший шлях до матеріальних благ. Це насторожує, тому що для юнацтва такий прояв настільки відвертого меркантилізму завжди був далеким.

Юридичній етиці належить роль своєрідної «техніки» моральної безпеки як для самого майбутнього фахівця, так і для тих, з ким йому слід зіткнутися на професійному поприщі. Тому повний курс цієї навчальної дисципліни має слугувати свого роду напуттям майбутнім молодим фахівцям на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі, а підручник з юридичної етики має займати гідне місце на столі юриста-професіонала поряд з добіркою кодексів.

Вивчення майбутніми правознавцями етики, на нашу думку, аж ніяк не має обмежитися семестром на завершальному курсі навчання. Усвідомлення моральних принципів супроводжує юриста-практика на всіх етапах його діяльності. Тому спеціальні етичні розділи доцільно фрагментально включати в такі профільовані дисципліни, як «Кримінальний процес», «Цивільний процес», «Судові та правоохоронні органи України» і деякі інші.

Не слід також забувати, що у вузах існує і заочна форма навчання, де, як правило, підвищують свій освітній рівень люди, яким вже довелося стикатися з практикою і які наразилися на прояви далеко не вищих зразків моралі.

Юридична деонтологія як навчальна дисципліна, що дає вихідні поняття про обрану професію, природно, доречно на першому курсі для того, щоб студент на початку свого професійного шляху зміг оцінити вірність свого вибору і вчасно «відступити» від раніше прийнятого рішення.

У пропонованому навчальному посібнику викладенню курсу основної навчальної дисципліни - юридичної етики - передую розділ: «Введення в етику», мета якого дати студенту загальні уявлення про цю древню галузь філософії. Таке компонування

посібника, з одного боку, відбиває природну єдність основного навчання і його практичне відгалуження, а з іншого — звільняє прикладну дисципліну — юридичну етику — від академічних конструкцій і перевантажень, що дозволяє зосередитися на практичних аспектах цієї дисципліни.

Побудову пропонованого курсу лекцій виконано у класичному для юридичних предметів принципі з поділом на загальну й особливу частини. Введенню в етику, загальним положенням юридичної етики, її виникненню і становленню на території України, а також: міжнародному визнанню присвячені I, II, і III розділи загальної частини навчального посібника.

До особливої частини включено розділи, що досліджують закономірності та межі впливу моральних категорій (або їхньої відсутності) на практичну діяльність юристів різних професій.

Відповідно до навчальної програми курс розраховано на 12 годин лекцій і 6 — практичних занять, що, на думку авторів, з урахуванням значимості дисципліни, є вкрай недостатнім для відведеної їй ролі в навчальному процесі.

Практичні завдання студентам з юридичної етики переслідують кілька цілей: а) виявлення власного відношення молодшої людини до справедливості, закону, до честі, що сформувалися в ньому до цього моменту; б) виявлення здатності (чи відсутності такої) до критичної оцінки власної позиції; в) виховання стійкого несприйняття аморальної альтернативи в будь-якій ситуації.

Враховуючи особливості досліджуваних юридичною етикою моральних категорій, автори вважають, що засвоєння матеріалу вимагає такої вправи, як «занурення» студента в конкретну життєву ситуацію, а це в свою чергу вимагає від нього оцінки власних моралі та вольової настанови. Пошук розв'язання запропонованої ситуації зажадає від молодшої людини насамперед щирої відповіді самому собі, що потребує не тільки розумової праці, а й душі майбутнього правознавця.

Найсприйнятнішим для цього є «провокація» самотестування і критичної самооцінки студентами власних

моральних спрямувань, а отже, і самовиховання необхідних соціально-прийнятних стійких нахилів у юриста шляхом розв'язання ситуацій морального вибору за конкретно запропонованих умов.

Зміст поставлених перед читачем питань не в тому, щоб вирішити, як належно учиняти в наведених ситуаціях. Це питання для самоперевірки своїх сумнівів щодо того, чи йдеться тут про належне?

-

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

РОЗШП 1. ВВЕДЕННЯ В ЕТИКУ

і. 1. Етика як філософське вчення ПРО мораль і моральність

Етика - це розділ філософії, що вивчає феномен моралі. Цей феномен відіграє важливу роль у людському поведженні, співвідносячи його з орієнтирами, що виходять за межі безпосередніх мотивів і цілей вчинених дій. Навіть рішуче відмовляючись від моральної оцінки власних дій, вважаючи моральні обмеження незаконною перешкодою власній волі, людина цим самим певним чином співвідносить з мораллю свою поведінку. Метою цієї глави - навчити читача поводитися з основними категоріями, в яких різні етичні системи описують поведінку людини в ситуаціях морального вибору, і познайомити з основними етичними системами.

Було б справедливо почати з визначення моралі, однак таке визначення вимагає попередньої підготовки. Хоча кожна людина має певну уяву про мораль, але саме в межах етики вона розкривається як виразне поняття. Це поняття не можна вичерпати навіть у самих витончених визначеннях, але створити чітку уяву про мораль як предмет етики можливо.

Насамперед мораль відноситься до сфери належного, вона зазначає, як має поводитися людина. Досліджуючи вживання слова "мораль" у побуту нашого суспільства, Р. Г. Апресян зазначає, що у всіх випадках "мораль, моральне - це те, що відмінне від видимої реальності, безпосередньо даної дійсності, більш того, що осмислює цю дійсність, задає їй визначений ідеальний стандарт".⁴ Зрозуміло, що слова не можна сприйняти як визначення морального, бо їх з таким

Апресян Р. Г. Идея морали. - 1995. - 345 с.

самим успіхом можна віднести до релігії, міфу, наукової теорії тощо. Але з цих слів випливає, що мораль відноситься до сфери ідеального.

Конкретні звичаї та уподобання у різних суспільствах можуть істотно різнитися. Кожна культура виробляє свій етос - систему уявлень про те, як варто поводитися в тих чи інших ситуаціях.

Геродот відзначав, що греки вважають зневажливим залишити труп близької людини на поїдання звірам - його варто спалити на поховальному багатті. Водночас древні перси вважали спалення мертвого тіла наругою над небіжчиком і виставляли трупи на підвищеннях на поїдання хижим птахам.

Дуже несхожі уподобання є вираженням однієї і тієї самої моральної цінності. Етика вивчає не розмаїтість уподобань, а спільність моральних цінностей.

У основі етики закладена передумова про можливість дослідження моралі як реально існуючого феномену, інакше етика була б змушена обмежитися культурологічним описом звичаїв, що історично складаються у людських суспільствах, і тоді фактично виявилась би частиною етнографії. Така етика вивчала б, як прийнято поводитися в тих чи інших культурних співтовариствах, а не те, як належно поступати, тобто вона була б описовою, а не нормативною дисципліною. Однак уся традиція етики пов'язана з'ясуванням того, що є належним для людини, що відповідає деяким глибинним законам людського буття. Таке визначення заздалегідь допускає, що ці закони реально існують.

Якщо ми говоримо, що певне природне явище має відбутися, це значить, що воно відбудеться в силу природних законів, що визначають його настання. Якщо ми говоримо про належне у сфері людських вчинків, то маємо на увазі відповідність цього вчинку непорушним законам моралі. Той факт, що людина вільна порушити моральний закон, діяти всупереч вимогам моралі, ніяк не скасовує абсолютизм цих вимог. Зрозуміло, що у житті виникають етично складні ситуації морального вибору, коли не просто оцінити моральність чи неморальність вчинку, але було б принципово неправильно намагатися пристосувати моральний закон до конкретних життєвих ситуацій. Однак одна справа зрозуміти і вибачити те чи інше порушення закону, а зовсім інше - вважати це порушення неіснуючим в силу обставин,

що виправдовують. Етика вчить розбиратися в природі морального закону і розуміти моральні аспекти людської поведінки.

І все-таки предметом етики є не моральний закон як певна сутність, що знаходиться поза людиною і перебуває над ним. Предметом етики є сама людина, але не людина, якою вона є тут і зараз, а якою вона має бути у світлі морального закону. Людина, за своєю сутністю, є моральною істотою і зрозуміти природу людини не можна, не збагнувши природу морального закону.

Етику прийнято розглядати як одну з філософських дисциплін, що вивчає людину перед необхідністю морального вибору. Вона розглядає людину як суб'єкт моралі - як моральну істоту, здатну діяти за цим законом. Цю здатність етика пов'язує з сутнісними властивостями людини. Тим самим етика досліджує сутність людини. Отже, предметом етики є не стільки моральний закон, скільки сама людина як носій і виконавець цього закону. Різні етичні системи (чи концепції моралі) намагаються відповісти на питання типу: "Як правильно жити?", "Як гідно жити?", "Яким гідно бути?".

Сутність людини не в тім, якою вона є як емпірична істота, але в тім, якою вона покликана бути. По справжньому зрозуміти цю сутність можна лише усвідомивши, до чого людина покликана. Цим людина радикально відрізняється від природних предметів і істот, для яких сама категорія "яким повинне бути?" позбавлена змісту. З'ясування того, якою має бути людина, перебувало у межах етичних досліджень ще з часів античності.

Практично кожна людина, незалежно від її погляду на природу, мораль та її конкретних роздумів про моральність тих чи інших учинків, не раз попадала у ситуацію морального вибору. Ми можемо не мати ні чіткої уяви про мораль, ні навіть впевненості в її об'єктивному існуванні, але ми можемо усвідомити особистий життєвий (чи, як говорять філософи, екзистенціальний) досвід перебування в ситуаціях морального вибору. Осмислити цей досвід, створити теоретичне уявлення про те, що таке моральний вибір, чим повинна керуватися людина в ситуації морального вибору і чи можливі такі ситуації, дозволяють різні етичні системи.

Історія етики знає багато етичних систем, кожна з яких припускає свій підхід до дослідження ситуацій морального вибору і своє

пояснення й обґрунтування феномена моралі. Можна сказати, що кожна етична система - це певний шлях до розуміння чи пояснення цього феномена.

В основі етики лежить уявлення про властиву людині волю вибору, не обумовлену ніякими природними чи соціальними законами. Якби людина діяла (у тому числі і думкою) так чи інакше, цілком під впливом зовнішніх стосовно неї факторів, то її вчинки не підлягали б моральній оцінці, а сама вона не несла б ніякої відповідальності ні за них, ні за свої думки. Більш того, вона не могла б робити вчинків, як не може робити їх ніяка природна річ.

Здається, що для досягнення гарної практичної мети зручніше не рахуватися з моральними орієнтирами. Чому б заради блага більшості, заради великих ідеалів не поступитися інтересами малої групи? Політичні цілі завжди вимагають жертв. І все-таки історичний досвід показує, що відмова від вимог моралі, кінець кінцем згубно позначається на реальному житті. На сьогодні ми вже усвідомлюємо не лише аморальність, але і практичну згубність революційного терору, розкуркулювання, розкозачування, знищення релігій і кількох поколінь інтелігенції (дворянської, різночинської і радянської).

Питання про те, як пов'язані між собою етичні норми і практичні дії непросте, бо здоровий глузд підказує, що гарний вчинок з погляду моралі зазвичай суперечить миттєвій вигоді. Він є дискомфортним.

Якщо, наприклад серед ваших знайомих є люди, від котрих залежить здійснення ваших планів, було б етичним (і корисним на перспективу) своєчасно привітати таких людей з днем ангела чи іншим святом. Але вам не хочеться займатися цією справою - вести блокнот з нотатками про персональні свята своїх друзів, витрачати кошти та час на вітальні церемонії. Та настає час, коли ви самі чекатиме привітань від своїх друзів і буде прикро, якщо ніхто не згадає про вас.

У реальних життєвих ситуаціях ми не можемо утриматися від недобрих почуттів, а часом і вчинків стосовно людей, що заподіюють нам прикростей чи зло. Етика змушує задати собі запитання: хотіли б ми, щоб нас зненавиділи ті, котрим заподіяли зло ми самі? (Вважати себе людиною, нездатною заподіяти зло іншому, - щонайменше, легковажно.) Оскільки нам було б важко перетворитися в об'єкт чужої ненависті, що не знає пощади і милосердя, краще було б, дотримуючись золотого правила моралі, відмовитися від ненависті до кривдника. Важко це, а у деяких випадках майже неможливо, але етика дає єдино

правильну рекомендацію. Слід визнати, що між етичним ідеалом і реальною поведінкою є зазор, який можна знищити, відкинувши ідеал, але треба усвідомлювати вчинене.

На жаль, нам дано багато можливостей заподіяти шкоди ближньому. Але, в решті-решт, одного зробити ми не в силах: вивести небажану нам особу за межі дії категоричного імперативу, вилучити її з-під захисту моральних законів. Абсолютизм цих законів поза владою людською, як би ми не порушували ці закони.

Існують суспільства й епохи, де аморальність виправдовується фіктивним благом цього суспільства. От як пише Блаженний Августин, викриваючи аморальність римського суспільства: "...анітрошки не турбуються, що їхня республіка сама розбещена і розпущена...Аби, говорять, вона стояла, аби процвітала, будучи повна багатствами і славна перемогами - чи ще краще - забезпечена миром...Царі нехай піклуються не про те, наскільки їхні піддані добрі, а про те, наскільки вони покірні. Провінції...не визнають їх сердечно, а непотрібно і рабськи бояться".⁵

Це характеристика Рима епохи занепаду, що вже втратила культ сімейної чесноти і патріотичної слухняності на користь рабської покірності й авантюристичного прагнення до влади і насолоди. Таке суспільство - це прямий наслідок морального упадку. Воно саме вимушено руйнувати етичні ідеали, щоб не вступити з ними у відкриту конфронтацію і не виявитися самовикритим. Існування такого суспільства несумісно з визнанням морального абсолюту, і тому воно лихословить щодо морального закону, дорікаючи його в лицемірстві, нездійсненності, невідповідності людським можливостям і реальним обставинам часу і місця.

Висота морального абсолюту не принижує, а піднімає людину.

Августин Бл. О граде божием. Кн. 5 // Творения Бл. Августина, Ч. 3. - К., 1880.

1.2. Як випадає мораль?

Ситуація морального вибору

Етика починається зі з'ясування того, що являє собою феномен морального вибору, який ставить перед кожним із нас дуже непрості та досить неприємні проблеми. Етика займається створенням і обґрунтуванням етичних систем, що дають людині орієнтири, що допомагають усвідомлено зробити цей вибір і, головне, розпізнати ситуацію, де цей вибір неминучий, оскільки відмова від ухвалення морального рішення само по собі є рішенням підкоритися.

Завершується етика виявленням загальних етичних принципів, що не залежать від конкретних особливостей тієї чи іншої етичної системи і володіють досить переконливою самоочевидністю. Три поняття - ситуація морального вибору, етична система й етичні принципи - дозволяють окреслити предметну галузь етики.

У ситуації морального вибору людина має поводитися відповідно до моральних принципів, ґрунтуючись на частково усвідомлених, частково неусвідомлених орієнтирах. У ситуації, що виглядає як ситуація морального вибору, людина спирається на свої уявлення про мораль. Етика виходить з передумови, що мораль як належне існує незалежно від суб'єктивних уявлень.

З'ясувавши, що ситуація морального вибору є, то тільки в цих ситуаціях діє мораль на людські вчинки. Моральний вибір вимагає від людини вирішити, чи не суперечать важливі для нас цінності не цілком усвідомленим інтересам збереження і розвитку власної особистості. Моральний вчинок відбувається всупереч очевидному, змушує жертвувати корисним і приємним.

1. Першою передумовою морального вибору є здатність оцінювати, тобто додавати цінність різним видам благ і визначати, що для суб'єкта є цінністю. Цілком очевидно, що маленька дитина чи людина з глибокими психічними аномаліями не може вірно оцінювати предмети і явища, тим більше цінності ідеального характеру.

Уявимо дитину, що за допомогою плачу та вереску вимагає іграшку, якою бавиться така сама дитина. Їй поки що невідомо, що її

претензії необґрунтовані. Зовсім інша справа, якщо так поводитиметься доросла свідомо людина.

2. Вибір доступний тільки розумній істоті, здатній міркувати про цінності. Можливість обирати в об'єктивних умовах варіант вчинку і є свобода волі. Розум і воля роблять людину відповідальною за свій вчинок, тобто здатність людини діяти на основі свободи волі та за наявності розуму (системи особистісних цінностей) дають можливість відрізнити добро від зла. Це і становить основу морального вчинку.

На вулиці страшенна спека. Біля кіоску з водою величезна черга, в якій стоять діти та люди похилого віку. Ви підходите до черги і страшенно волієте випити келих пива. Ось вам і ситуація морального вибору. Перед вами можливість в об'єктивних умовах обирати варіант вчинку - стояти в черзі як усі чи діяти за принципом "мені дуже хочеться". Вас зовсім не лякає лайка в черзі, ви нікого не боїтесь, але вирішуєте терпляче стояти в черзі. Чому? *Тому що ви здатні відрізнити добро від зла, гарне від поганого.*

3. У ситуації морального вибору завжди існує внутрішнє відчуття, що варто вчинити не так, як мені в цей момент хочеться, а всупереч цьому. *Мені дуже хочеться утамувати спрагу, але я мушу потерпіти, бо в черзі є люди, які, більше ніж я, страждають від спраги.*

4. Це викликає дискомфорт і вимагає певних зусиль волі. Кінець кінцем людина поводиться відповідно своїй волі, тобто так, як вона сама цього хоче. *В черзі ви обрали варіант поведінки не тому, що вас хтось утримав або присоромив, а тому, що ви так самі захотіли.* Як виявляється, від «я хочу» до «мені хочеться» велика дистанція.

5. Іноді оточення суб'єкта чекає від нього відмови від того, щоб він чинив так, як йому хочеться. Але якщо людина діє тільки тому, що цього хочуть навколишні, то це ще не моральний вибір, а лише готовність рахуватися з оточенням, що може бути аморальним.

Та сама ситуація біля кіоску з водою. Ви підійшли до нього з компанією. Вам дуже хочеться пива і ви б пішли поза чергою. Але ви добре знаєте, що ваша компанія вас осудить за такий вчинок і не вибачить вам хамства. Ви стаєте в чергу. *Ви дієте вірно, але це не є вашим власним вибором.* Ви дієте так тому, що не бажаєте осуду своїх друзів. Це не ваш вибір.

2-4-1422

6. Моральний вибір завжди пов'язаний з відмовою від власних домагань заради того, щоб зберегти моральну гідність. А власне, чому ви вирішили терпіти спрагу доки її не задовольнять кілька десятків людей, якщо можна зробити це набагато швидше. *Ви прагнете зберегти моральну гідність.* Це для вас дорожче ніж втамування нестерпної спраги.

7. Моральний вибір - це не планування окремого майбутнього і не теоретична уява того, як варто діяти в окремих можливих випадках. І те й інше можна відкласти на невизначений термін. Моральний вибір відбувається тут і зараз - за обставин, над якими ми не владні. Вирішивши, що за нинішніх несприятливих умов варто діяти, виходячи з обставин, а не за моральними орієнтирами, відклав моральний вибір на потім, людина фактично відмовляється від морального вчинку, намагаючись пливати за течією.

І. Кант вважав, що «зло - це просте віддання себе стихійному ходу справи, потоку. Розбещеність».⁶

У самотійних вправах автор пропонує виконати невеликий експеримент - спробувати уявити себе діючою особою (суб'єктом) конкретних життєвих ситуацій, що зазначаються, і вирішити, які з них ставлять перед суб'єктом проблему морального вибору.

Етика не вчить, як слід вчинити в ситуаціях морального вибору. Це справа професійної практичної моралі. Етика досліджує сам феномен моральної ситуації. Вона пояснює підстави, на які ґрунтується мораль, і логіку морального вибору.

1.3. Різноманіття етичних систем

Коли афінські філософи-стоїки й епікурейці привели в ареопаг Апостола Павла, щоб вислухати від нього що-небудь нове, вони досит швидко розчарувалися. «Почувши про воскресіння мертвих, одні насміхалися, а інші говорили: про це послухаємо тебе іншим часом» (Діян. 17:32). Афінські мудреці не здогадалися, що перед ними говорив не проповідник однієї з нових релігій, а представник нової культури

⁶ Кант И. Религия в пределах только разума // Трактаты и письма. М.: Наука, 1980. - с. 78.

призначенням якої була радикальна зміна відношення людей до світу й інших людей.

Це культура, що визнає гідність кожної людини не в силу її заслуг - особливої мудрості, добродійності, віросповідання чи походження, а в силу причетності до Христа, його смерті та воскресіння. Ця культура заснована не на підпорядкуванні долі, а на надії. Це культура, заснована на уяві особи про свободу, тільки завдяки якій відкривається можливість вчинку за власною волею, а не за своєю чергою, здатність знаходити робить людину відповідальною за свої дії та свій духовний шлях.

Етичні системи, що виникають в епоху християнства, спираються на моральну інтуїцію, вироблену в межах християнської культури і християнської антропології. Але при цьому вони спиралися на доводи розуму, що слугував важливим знаряддям філософського та богословського обґрунтування етичних концепцій.

Так, П'єр Абеляр (1079-1142) сформулював принцип «розумію, щоб вірити» і створив трактат з етики, що називався «Пізнай самого себе». Для Абеляра етика була засобом для збагнення Бога, а пізнання самого себе - богопізнанням.

Головна категорія етики Абеляра - це інтенція (свідомий намір), що є коренем вчинку. Оцінки «добро» і «зло» стосуються не наслідку людської поведінки, а до свідомого наміру, що знаходиться в його основі, який супроводжується каяттям совісті, сповіддю і готовністю до спокути. Шлях до досягнення блага проходить через зусилля з надбання любові та милосердя, що супроводжуються інтелектуальним пізнанням. Завдяки цим зусиллям розкриваються здібності людини. З погляду Абеляра, щирим праведником є інтелектуал чи віруючий філософ, у якого «прагнуча до повноти віра виявляє нестаток розуму».

Предметом етики, за Абеляром, слугує розмежування пороків і чеснот як, відповідно, перешкод і опор у досягненні вищого блага, обумовленого віровченням. В етичній системі Абеляра розрізняються категорії пороку, гріха і гріховного вчинку. Порок - це стан душі, «що змушує співчувати тому, чому співчувати не слід». «Гріх - це саме співчуття гріху», що робить людину винною в образі Бога. Порок, таким чином, це те, що схиляє людину до гріха, що може реалізуватися в гріховному вчинку. Але провина виникає ще до вчинку як інтенція - намір (схильність) вчинити гріховно. Уточнюється поняття "гріх" - «незречення від того, від чого слід було відректися». Інакше

кажучи, порок - це ще не гріх, якщо людина здатна відректися від порочної схильності, не даючи їй перетворитися в гріх. Гріх не обов'язково пов'язаний зі злою волею, він може бути наслідком необачності. В етиці Абеляра чітко визначена загальнохристиянська етична установка - перенесення уваги з учинку на стан душі. Істотну роль відіграє згода людини на здійснення гріховного вчинку. Людина, що смакує задоволення від забороненого діяння, але не погоджується піддатися своїй слабкості, ще не винна у гріху - вона усього лише випробовує спокусу. Абеляр підкреслює добровільність гріха - усвідомлене бажання зробити те, що заборонено.

Праця Абеляра з етики помітно й безпосередньо не вплинула на історичний розвиток етичної думки, тому що не увійшла до системи освіти. Але вона залишає живе свідчення того, як виник інтерес до філософського осмислення і розвитку християнських уявлень про добро і зло, що привело до розвитку християнської етики і стимулювало появу нерелігійних етичних систем.

Набагато більше на розвиток філософської етичної думки вплинула праця яскравого гонителя Абеляра ~ Св. Бернара Клервоського (1090-1153), присвячена глибокому аналізу феномена свободи волі. Св. Бернар підкреслює, що різниця між дарами, що отримують люди, та їхнім індивідуальним шляхом розвитку, показує на те, що Бог не намагається виточувати нас за єдиною подобою. Він протиставляє природний потяг (*naturalis appetitus*) і добровільну згоду. Перше присутнє як людям, так і тваринам, а друге є особливістю людської природи. Тому природні потяги не можуть бути причинами гріха. Причина не в них, а в тім, що людина, як істота духовна, зосереджує свої помисли на природних (плотських) потягах. Як писав апостол Павло: «Думки плотські суть смерть, а думки духовні - життя і світ, тому що плотські думки суть ворожнеча проти Бога; тому що закону Божію не скоряються та й не можуть» (Рим. 8:6-7). У цих словах апостола можливо міститься схована полеміка зі старозавітною релігійністю, що, за словами Іудея зі згадуваного діалогу Абеляра, є «віра в звичай предків, укріплена її особистим інтуїтивним випробуванням. Первинним у такому інтуїтивному досвіді є почуття тілесного початку і звичаю, що виникає в дитинстві. Вторинним - її розумне забезпечення в зрілому віці».⁷

⁷ Мамардашвили МЖ. Сознание и цивилизация // Как я понимаю философию. -М.: Прогресс, 1990.-С 107-121.

Бернар Клервоський розрізняє чотири рівні: життя - почуття (відчуття) - потяг - згода.

Життя - це те, що занурено у людину, що знаходиться як поза його тілом, так і усередині. Над усім цим людина не владна. Зміст відчуттів визначається життям, а відчуття, своєю чергою, викликають потяг, яким сама людина не керує. Тільки згода вільна, її людина дає чи не дає з власної волі. Хоча потяги можуть бути настільки сильні, що людині може здатися, начебто її згода практично вимушена. Але це означає тільки, що вільна згода (чи відмова від згоди) вимагає вольових зусиль.

Воля трактується Св. Бернаром як розумний рух, що повеліває почуттям і потягом. Розум - це неодмінний супутник волі. Однак воля не завжди діє зі спонукань розуму. Вона здатна діяти і проти розуму, підтримувана хитрістю, тому що «сини століття цього догадливіші синів світла у своєму роді» (Лк. 16:8). Чи як сказано про таких людей біблійним пророком: «Народ мій дурний, не знає Мене; нерозумні вони діти і немає в них сенсу; вони розумні на зло, але добра робити не вміють» (Иер. 4:22).

Розум даний волі, щоб її наставляти, а не розслабляти. Якщо на звертання до розуму накладена заборона, то воля вже не може бути волею. Де не панує потреба розумно оцінювати і порівнювати різні варіанти дії, там немає волі. Саме наявність волі робить людину грішною чи праведною. Так, Бернар Клервоський філософськи формулює основну передумову етики, вперше роблячи її явною і підкреслюючи її фундаментальність. Без добровільної згоди не було б відповідальності людини за свої вчинки. Якість її дій визначалася б не людиною, а збігом обставин, що змушують до таких дій. До людини, що не володіє добровільною згодою, незастосовні епітети «праведні-праведну-праведне-праведна-грішний-праведний», «гарні-гарну-гарне-гарна-поганий-гарний», «добрі-добру-добре-добра-злий-добрий». Схильність такої людини до зла можна було б у кращому разі оцінювати як хворобу, а не моральну зіпсованість. Передумова відсутності добровільної згоди робить безглуздим не тільки кару грішників після смерті, але і покарання злочинців у земному житті. Самі по собі життя, почуття і потяги недостатні для того, щоб говорити про провину людини чи характеризувати її як погану чи гарну. Вільний вибір реалізується як акт волі на рівні згоди, а здатність людини стати

суддею над самим собою, що оцінює якість своїх спонукань, виникає внаслідок властивому людині розуму. Свободу волі супроводжує здатність розуму виносити судження.

!

Де немає волі, там немає ні провини, ні заслуги. Ні млявий розум, ні слабка пам'ять, ні дурні потяги, ні довільне життя не роблять людину винуваною чи не винуваною.

По суті справи, Бернар Клервоський уперше сформулював передумову моральної поведінки як дії, вчиненої в ситуації морального вибору, дії, за яку людина несе моральну відповідальність. Далі відкривається можливість філософського дослідження тонкощів - меж розуміння суб'єктом наслідків свого вчинку, ролі обставин, що не дозволяють здійснити гарну дію, співвідношення намірів і вчинк тощо. Таким чином, уся філософська проблема в галузі морально поведінки виникла на основі вже викладеного Бернаром Клервоським Навіть філософське заперечення свободи волі стало можливим післ того, як принцип волі було винесено на розгляд. Св. Бернар виділи три джерела волі: воля природня, воля благодаті та воля слави.

Природою кожна людина наділена свободою волі, реалізованої я воля вибору і такою, що робить її відповідальною за свій вибір. Благодать дозволяє одержати свободу від гріха чи обраний напрямок до добра, тому що бажаючи добра людина має потребу в благодаті.] Розглядаються два види благодаті: мудрість і могутність, ща підтримують людину на шляху до добра через звільнення від гріха.¹ Під свободою слави Бернар Клервоський має на увазі свободу від] страждань і смерті, що дається через причетність до слави Божої після І воскресіння. Свобода від гріха має на увазі досконалість волі як цілком) доброї і добромисленої. Розрізняється вища воля від гріха як неможливість грішити і нижча - можливість не грішити. Благодать! дає нижчу волю, що дозволяє спокутувати гріх каяттям (покаранням), після чого цей гріх розчиняється в любові Бога і не породжує наступні] гріхи. Ми не можемо знаходитися в безгрішному стані, але можемо н підпадати цілком під владу гріха шляхом каяття і благодатног прощення провини.

Після гріхопадіння людина втрачає мудрість і свободу судження а також свободу від страждання і тривоги.

Гріхопадіння Адама відбулося не тому, що він міг грішити володіючи за своєю природою волею вибору, але тому, що він захоті

согрішити і реалізував це бажання. Згідно Бернару Клервоському, карається вже здійснений гріх, а не бажання його зробити (гріховне бажання). Проте погана інтенція як несправедність волі є нахилом до гріха. Тому в Абеяра були серйозні підстави говорити щодо провини, що виникає ще до вчинку. Гріх (відповідно провина) міститься не в самому бажанні (прагненні) грішити, а в ^годі зробити гріх. Св. Бернар розрізняє два види такої несправедливої воаті: 1) коли хочеться грішити; 2) коли хочеться, зогрішивши, залишитися непокараним. Другий вид, мабуть, містить більш серйозну небезпеку для морального стану людини. Такий основний зміст трактату Бернара Клервоського, що витікає із джерел як християнської етиіси, так і етичних систем, що виникли в християнській культурі.

Св. Бернар був не тільки великим теоретиком в галузі етики, але і високоморальною людиною, хоча й обійшовся досить суворо з Абеяром. Але звернімося до єврейської хроніки, автор якої навряд чи був схильний у ту епоху дивитися на католицького ченця як на друга. Проте єврейський автор називає Св. Бернара як одного з «найбільших і вельмишановних серед ченців, що зна^ і розуміє їхній Закон» і далі цитує те, що проповідував сам св. Бернар: «Хто б не підняв руку на єврея, щоб відняти в нього життя, робись такий самий великий гріх, якби підняв руку на Самого Христа».⁸

Наступний етап розвитку поняття ВОЛІ пов'язаний з ім'ям Св. Хоми Аквінського (1226—1274), що присвяти^ етичному навчанню частину II другого тому свого основного філолофсько-богословського твору «Сума теології».

Хома Аквінський стверджував, що здатність до моральної поведінки, по суті справи, ґрунтується ііа властивій людині свободі. Якщо людина не володіла би свободою, якби остання не входила в онтологічну сутність людини, то вона не могла би бути суб'єктом учинку. Така людина діяла б не з власної волі, а за зовнішньою спонукою, і її внутрішнє відчуття вчиненого, як здійсненого ціннісного вибору, було б лише ілюзією. Тоді треба було б говорити не про вимоги, пропонованих моральним законом, яким з власної волі треба або підкорятися, або відмовитися від ЙИХ, а про механізми, що

обумовлюють поведінку людини. Варто помітити, що підкорятися моральному закону як боргу і відмова виконувати цей борг - це ще не всі альтернативи: людина може не усвідомлювати наявності боргу чи не помітити цих вимог у конкретній ситуації. У цьому разі йдеться не про злу волю, а про нездатність розуму усвідомити реальну ситуацію.

Важливо те, що тільки свобода волі дає можливість осмислено говорити про вибір між тими чи іншими благами, про особисту моральну відповідальність людини за свій ціннісний вибір і здібності оцінювати свої вчинки. Власне, вчинити щось можна лише за умови, якщо той, хто вчиняє, вільно обирає серед різних варіантів своїх дій. У протилежному випадку етика звелася б до дослідження факторів, що однозначно визначають поведінку та думки людини. Це були б не дії цієї людини, чинені в силу її вільного бажання, а зміни його стану, що відбуваються під впливом тих чи інших сил. Здійснити вчинок можливо лише за умови, якщо той, хто чинить має вільний вибір. Парадокс полягає в тому, що потакання закону, що відчувається як борг, здавалося б, так само рятує людину від тягара вільного вибору, як і природні обмеження.

Моральний закон, що сприймається як борг, - це свого роду обмеження волі, про яке йдеться, бо моральна людина не може погано вчинити, ніби це заборонене об'єктивними законами природи. У певному сенсі будь-який закон (природний чи моральний) накладає визначені обмеження на волю дій суб'єкта моралі. Але все-таки це трохи інше обмеження. Воно приймається з власної волі. При цьому воля залишається передумовою моральної поведінки. На цьому й ґрунтується етика як наука про людину.

Сьогодні ми намагаємося відновити в правах самоцінність волі, перебороти уяву про те, що це лише «усвідомлена необхідність». Але при цьому сама категорія волі не піддається досить серйозному аналізу. Ясно одне: уявляти собі волю як «усвідомлену необхідність» - значить назавжди від неї відмовитися, поставити людину в один ряд з фізичними предметами, що підкоряються невилковим природним законам незаперечної необхідності. Цій уяві протиставляється розуміння волі як потенційної здатності людини до вільного вибору будь-якої альтернативи, що не забороняється природними законами. У цьому разі вибір хибного чи гарного однаково обмежує людську

волю, перетворюючи можливість у непереборний факт. Таким чинником, зокрема, є моральний закон, що ставить перед суб'єктом категоричні вимоги.

Воля і моральний закон виявляються, у певному сенсі, не сумісними. Прийняття вимог морального закону відбирає в людини волю хибного вибору. Закон є фактором, що детермінує поведінку. Така вихідна контрверза: « воля чи моральний закон », що ми обговорюємо.

Вихід з цієї контрверзи багато мислителів (зокрема і Н. Бердяєв) вбачають у тім, що людині дається вихідна воля, щоб здійснити моральний вибір і одразу відмовитися від цієї волі заради вищого блага.

В основі морального навчання св. Хоми лежить поняття ціннісно-орієнтованої волі. Згодом У. Оккам замінив його поняттям ціннісно-байдужої волі, що і ввійшло в сучасну філософську традицію. Воля в першому (томистському) змісті водночас належить до сфери волі та сфери розуму. Ціннісно-байдужа воля не пов'язана ні зі здатністю розрізняти добро і зло, ні з природною схильністю до добра й істини. Пояснимо це за допомогою такої метафори. Уявімо собі людину в теплом і спокійному морі, зв'язану ланцюгами, до яких прикута пудова гиря. Вона невільна і йде до дна. Але ось з неї зняли ланцюги, вона спливає на поверхню і може плисти куди завгодно, самостійно орієнтуючись і обираючи свій шлях. Однак їй тепер не легко опуститися на дно, бо це вимагатиме специфічних зусиль. Його воля в тім, що вага вже не тягне його на дно і він може вільно плавати на поверхні моря, де природний закон сприяє його волі пересування. Відповідно до вчення св. Хоми, це і є воля, заснована на ціннісному виборі.

З позиції томізму, воля - це відсутність примусового тиску як можливість віддатися природній схильності до добра і реалізувати властиву людині здатність до творчого розвитку. Вільний вибір відбувається на основі розуму. Моральний закон - це менше з усього вимога боргу. Точніше, моральний закон може щось наказувати, але це швидше стосується до виховання звички до добра. Моральний закон учить розрізняти добро і зло. Отже, моральний закон звернений не тільки до волі, але і до розуму. Але найголовніше в навчанні св. Хоми те, що моральний закон не придушує волю і почуття власної гідності. **-25-**

Згідно з Аквинатом, людські вчинки поділяються на дві групи: ті, які регулюються моральним законом, і ті, які лежать у сфері людської ініціативи. Саме в останніх можна відчути присутність Бога.! Сама ідея, що воля ціннісно-орієнтована, викликає у деяких сучасних філософів асоціацію з марксистським визначенням волі як усвідомленої! необхідності (виконувати волю Бога). Але справа в тому, що воля Бога не є примус (не породжує необхідність), а є викликом до співтворчості! Як звільнений від пута плавець може плисти по своїй волі, так і вільна від тиску зла людина здатна спонтанно здійснювати акти любові, прихильності та самопожертви у взаємодії з благодаттю на основі розуму.

В етичному навчанні Св. Хоми взагалі відсутнє поняття боргу. Бог діє у свідомості людини не як диктатор, що вимагає дотримання моральних інвектив, а як створена, благодатно надихаюча вільна творчість, здійснювана в моральній дії. Людина реалізує себе в конкретних актах любові, дружби і милосердя. Вона не є ні маріонеткою, керованою Богом, ні кинутим на сваволю обставин створінням.

Моральний закон використовує вимоги і заборони тільки стосовно початкового рівня розвитку людини для її виховання і засвоєння нею моралі, перетворюючи мораль у невід'ємну особистісну настанову. Виконання закону включає у себе його свідому раціональну інтерпретацію в кожній конкретній ситуації. Людина, як вважав Хома Аквинат, живе не тільки у світі речей, але й у світі поляризованому,! пронизаному силовими лініями добра і зла, між якими можна і слід орієнтуватися за допомогою розуму і совісті. Тому і волю він розуміє як вільне орієнтування в цьому світі, а несвободу - як утрату цієї здатності.

3

На сьогодні етична думка найчастіше спирається на ціннісно-байдуже поняття волі, а тому змушена обмежити волю моральним законом, «намагатися поставити волю на місце» чи прямо заперечувати право людини на волю. Варто підкреслити, що в етичному вченні Св. Хоми волю неможливо обмежувати моральним законом, тому що це суперечило б останньому.

Сучасна філософія (фрейдизм, марксизм, екзистенціалізм тощо) знайшла в людській природі безліч корінних дефектів. У цьому сенс вона прямо продовжує песимістичну традицію низки давніх засуджених церквою єресей, згідно з якими світ належить дияволу.**-26-**

Гностичні навчання трактували людську природу як безнадійно зіпсовану, оскільки на їх погляд світ був створений поганими силами, а не усеблагим Творцем. Фрейдизм знайшов споконвічне зло в людській підсвідомості та всіляких комплексах. Марксизм - у відчуженні, у тім, що свідомість людини визначається її буттям у хибному суспільстві.

Середньовічна схоластика, особливо після освоєння спадщини Арістотеля, виявилася чудовою школою для розвитку розуму. Прагнення філософів обмежитися пошуками істин, зокрема у встановленні принципів моралі раціональними засобами, спиратися тільки на розум. Розум слугуватиме могутнім засобом пізнання, хоча в нього є одне слабе місце: він завжди виходить з посилок, що сам не в змозі обґрунтувати. Для цього обґрунтування доводиться спиратися на інтуїцію, досвід, віру...

Є ще один шлях - вихідні посилки просто уявляються *щирими*: приймаються як зручні чи навіть правдоподібні постулати, істинність яких у межах цієї концепції не оспорується. Часто так і відбувається у разі спроби створити етичні системи, що спираються тільки на розум: замість того, щоб прийняти надрозумні підстави у разі визначення абсолютного чи морального блага (скажімо, почерпнуті з богослов'я), як таке подається певне благо, що автору концепції здається досить важливим.

Зазвичай інтуїція, що лежить в основі такого уявлення, спирається на певний досвід. Однак варто було б ще дослідити, на якого роду досвід можна спиратися при створенні етичних концепцій. Етика-вчення про належне, тому не можна формулювати етичні системи, виходячи із звичаїв, що спостерігаються. Це означало б піднести до рангу закону загального зразка те, що свідомо хибно, і тому не має права на існування.

У цьому сенсі показові етичні погляди Нікколо Макіавеллі (1469-1527) - політичного діяча і письменника, що прославився книгою «Государ», написаною у вигнанні. Макіавеллі виходить з передумови, що «люди схильні до зла» і, відповідно, не заслуговують, щоб зберігати їм вірність. Чудова похвала Маркса: «Починаючи з Макіавеллі, Гоббса, Спінози в новітній час ... сила зображувалася як основа права: завдяки цьому теоретичний розгляд політики звільнився від моралі...».

Нагадаємо, що Арістотель вважав мораль основою політики -критерієм достоїнства політика. З погляду Макіавеллі, мораль підлегла політиці, а необхідність призводить до того, до чого не приведе нас розум. Макіавеллі віддає перевагу дійсним істинам суспільної практики перед істинами, продиктованими мораллю. Але це значить, що мораль він розглядає не як належне, у світлі якого варто оцінювати те, що відбувається в суспільній реальності, а ототожнює її з емпіричною реальністю. Макіавеллі протиставив політичній доктрині повинності «правду речей» - те, як реально діє політик і від чого залежить його успіх. Так, реальний політик, що жадає успіху, не завжди діє відповідно до моральних орієнтирів. Але Макіавеллі пропонує для згладжування цієї невідповідності змінити поняття про належне. Він був предтечею еволюційної теорії моралі як виниклої в процесі самоорганізації суспільства з метою найкращого захисту. Макіавеллі писав: «Глава і законодавець республіки має припускати, що всі люди злі та неминуче стануть вчиняти відповідно до своїх хибних намірів завжди, якщо випаде зручний випадок».⁹ Макіавеллі не вчить моралі і не обґрунтує її. Він вчить політиків використовувати природну людську аморальність. Символічно, що політична кар'єра Макіавеллі почалася одразу після спалення на багатті викривача аморальності правителів Флоренції домініканського ченця Джироламо Савонаролі.

Для Макіавеллі та Гоббса природне зло людини може бути обмежене (і навіть використано) правителем. У деякому сенсі протилежну позицію в етиці займає французький філософ-просвітитель Жан Жак Руссо (1712-1778). Він вважає, що людина від природи добра, а джерелом зла служать соціальні установи і культура, що деформують природну сутність людини. Мораль як частина культури за такої настанови здатна тільки зіпсувати людину, заважаючи їй повернутися в природний стан «дикуна». Погляди Руссо, особливо його книга «Суспільний договір», вплинули на Велику французьку революцію. Руссо вважав, що релігійні та духовні потреби людини природні та законні, і не є чимось надлишковим. Він мріяв про створення нової релігії, очищеної від догм і містики. Ідеями Руссо надихався Лев Толстой, етичні погляди якого заслуговують на окрему

⁹Юсим М.А. Этика Макиавелли. - М.: Наука, 1990. - С. 78; 156.

розмову. Безсумнівно, що думки Руссо вплинули на Канта, що випустив у 1793 р. трактат «Релігія в межах тільки розуму».

Тепер же ми звернемося до етики Спінози - третього з осіб, що захоплюються Марксом за «звільнення від моралі». У цьому, як ми побачимо, Маркс був правий і стосовно Спінози, хоча, здається, це швидше слід розглядати як провал задуму Спінози створити логічно цільну етичну систему. Проте на відміну від поглядів Макіавеллі та Гоббса, етичні погляди Спінози заслуговують серйозного аналізу, а його ім'я вписано в історію етичних вчень.

Кант підкреслює, що «мораль... заснована на понятті про людину вільну» і «для себе самої... мораль аж ніяк не має потреби в релігії». З цих тверджень починається трактат Канта «Релігія в межах тільки розуму», що згодом помітно вплинув на релігійно-моральні погляди Л. Толстого. Але, відмовляючи моралі з потреби опори на релігійні постулати, Кант присвоює абсолютний характер моральному закону.

Це і зрозуміло, тому що Кант формулює цей закон як категоричний імператив, тобто веління, яке людина має виконувати категорично, не дивлячись на особливі ситуації, у яких вона може знаходитися, не пов'язуючи це із користю, що досягається незручностями. Моральний закон ставиться в один ряд з космічними законами і не вимагає, з погляду І. Канта, ніяких виправдань не тільки користю, а навіть релігійними принципами. Дотримання норм морального закону стає водночас абсолютним і вищим благом.

Кантівська етична система є вищим зразком етичного абсолютизму Категоричний імператив - це звернене до кожної людини моральне веління, що не залежить від конкретних умов місця, часу й обставин так само, як фундаментальні закони фізики, що керують рухом тіл, не залежать від подібних умов.

Більше того, Кант підкреслює, що корисність чи приємність доброї справи виводить відповідний вчинок зі сфери моральних оцінок, тому що такий вчинок відбувається не за велінням абсолютного обов'язку, переданого категоричним (тобто не пов'язаним ні з якими ситуаційними обставинами) імперативом, а з практичного розуміння чи зручностей, корисності.

Категоричний імператив в етичній системі Канта ставиться вище не тільки користі та задоволення, а й милосердя. Кант виокремлює три основні формулювання категоричного імператива. Перший з них

вимагає завжди діяти так, щоб твій вчинок міг стати моральним зразком для усіх, тобто фактично міг бути зведений у ранг універсального морального закону. Цим докорінно заперечується можливість у разі вибору спиратися на специфіку цієї конкретної ситуації. Вчинок має бути універсально значимим. Тут викладена дуже важлива ідея: в етичному контексті людський вчинок має значення набагато ширше, ніж ситуація, на яку він впливає. Вчинок цієї людини є основою для вчинків інших людей, що мимохіть бачать у ньому зразок допустимого. Тим самим мій вчинок, якщо навіть він не зашкодив ні мені, ні навколишнім, може виявитися серйозною спокусою для інших. Логіка в сфері етичного часто спирається на характерний силогізм: якщо хтось уже так вчинив, і це не викликало поганих наслідків чи осуду, то так вчинити допустимо.

Етична система, заснована на прийнятті як вищої цінності деякого корисного безпосередньо відчутного блага, може бути названа утилітарною етикою. Утилітарними є гедонізм і евідемонізм у варіанті Зпікура. Утилітарною є комуністична (класова) етика, що називає благом усе, що йде на користь робітничому класові, а фактично слугує інтересам партійної влади, що узурпувала право говорити від імені класу.

Утилітарність у цьому разі є ілюзорною: етична система будується як утилітарна, але особа, яку закликають діяти на основі цієї етики, фактично придушує власні інтереси. Проблема тут набагато глибша. Будь-яка влада, що намагається контролювати етичну сферу, руйнує моральні цінності, перетворюючи їх на інструмент маніпуляції. Тим самим суспільство перетворюється в аморальне. У нормальному чи моральному суспільстві владна структура сама має керуватися моральними нормами, але не має права формувати їх і не повинна апелювати до них як до інструмента.

Фактично утилітаризм, доведений до логічної межі, руйнує етику. Утилітарна система повинна або обрати як абсолютне окреме натуральне благо, а це приводить до протиріччя з моральною інтуїцією, або визнати абсолютним благом ситуаційно обумовлену користь суспільства. У цьому випадку зникають стійкі моральні орієнтири, тому що користь виявляється невизначеним і хитким поняттям, ніж моральне благо в точному розумінні цього слова. З цього стає

зрозумілим, чому в чистому вигляді етичний утилітаризм практично не втілювався в жодну визнану етичну систему.

Якщо утилітарна етика персональної інтуїції навіть відповідала тому, що допомагає особисто мені досягти реальної користі, у ній завжди відчувається деяка сором'язливість за властивий їй недолік альтруїзму, і вона намагається довести, що альтруїзм логічно випливає з прийнятої утилітарної системи. Тут ми маємо справу з двома фундаментальними етичними інтуїціями, які очевидно, властиві людині за самою її природою.

Перша з них полягає в тому, що все істинно гарне і добре є корисним. Друга визначає деяку симетрію добра, тобто те, що добре для мене, у принципі добре й для інших, а те, що погано для мене, не слід робити й стосовно інших. По суті, це означає, що справедливість однакова для усіх, що люди можуть бути різними стосовно здоров'я, здібностей, багатства й інших можливостей, але усі рівні перед принципами справедливості. Цю думку висловив сучасний польський священник-домініканець Мацей Земба: «Ми знаємо, що люди різні, але віримо, що вони рівні».

Утилітаризм не може пояснити того, чому так високо цінуються в суспільстві прояви альтруїзму: самопожертва, готовність допомагати слабшим, справедливість тощо. Ми уже зазначали, що Макіавеллі та Гоббс бачили в моралі та правовій організації суспільства шлях до припинення природної «війни всіх проти всіх». Тим самим вони, будучи переконливими утилітаристами, винайшли утилітарне значення альтруїзму. Виявилось, що філософський (а не практичний, повсякденний) утилітаризм не заперечує альтруїстичну мораль, але намагається поставити користь як основу етики, як це робили зазначені мислителі. У деякому змісті прямим продовженням їхніх думок є еволюційна етика Герберта Спенсера (1820-1903). Останній настільки далекий від уяви про абсолютність етичних цінностей, чи, принаймні, їх співвідношення з абсолютом, що не заперечує, але вважає зовсім непізнаним.

Етика Спенсера побудована по логіці «від нижчого до вищого». У його теорії, що спирається на дослідження поведінки представників тваринного світу, - від одноклітинних до людини, - встановлюються закони життя, що спостерігаються емпірично. З цих законів Спенсер намагається вивести поняття блага як такого, до чого прагнуть живі

істоти, демонструючи свої прагнення своєю поведінкою. Етика, з погляду Спенсера, слугує розвитку життя, яку варто вивчати, щоб установити ціннісні орієнтири. Мораль, таким чином, не є укоріненою в абсолюті, а виникає в процесі розвитку і пристосування живих істот. Завданням Спенсера є розробка «раціональної етики», що шляхом наукового дослідження феномена життя визначає, яку поведінку варто вважати гарною, а яку - дурною.

Метою поведінки живих істот Спенсер вбачає (за Дарвіним) у пристосуванні їх до зовнішніх умов, що забезпечують не тільки самозбереження індивідів і популяцій, а й досягнення найбільшої повноти життя. Розвиток людини досягає, за Спенсером, найважливішої для нього висоти, якщо його поведінка забезпечує досягнення «найбільшої суми життя» для себе, для своїх дітей і для своїх побратимів. Поведінка, що сприяє досягненню цієї мети, суб'єктивно переживається як задоволення, а успішне досягнення мети - як щастя.

Поняття блага Спенсер, цілком, у дусі гедонистично-евдемоничної традиції, визначає як досягнення задоволення й усунення страждань, чи, кінець кінцем, ніби знайти щастя. Хороша поведінка, за Спенсером, - це пристосування для того, щоб одержати від життя багато задоволень за мінімуму нещастя. Весь інший зміст людського життя - відкриття істини, створення краси - це лише засоби для досягнення кінцевої мети, тобто задоволення. Думати інакше, за думкою Спенсера, «приймати засоби за мету». У цьому розумінні етика Спенсера послідовно утилітарна, тому що підкоряє всю поведінку визначеною практичною метою, а натуралістична, бо визначає благо як деяке природне явище.

В етиці Спенсера суб'єктивне переживання задоволення об'єктивно слугує самозбереженню як самого суб'єкта, так і суспільства в цілому. Зокрема, духовні прагнення, з цього погляду, водночас слугують джерелом задоволення і засобом самозбереження. У цьому пристосувальне значення відчуття задоволення, що виникло еволюційним шляхом за рахунок природного добору. Ідеалом людської організації за такою системою слугує мурашник чи вулик, коли щастя кожної особи визначається спільною турботою про збереження цілого. Суспільство в цьому випадку являє собою суму складових його

суб'єктів, але жоден із суб'єктів не має самодостатню повноту чи Цілісність.

Натуралістичність етики Спенсера «згладжується» тим, що Паралельно досягненню природної об'єктивної мети відбувається суб'єктивне переживання ідеальних цілей, що виправдують прагнення виживання.

Ідея еволюційного виникнення моралі була розвинута російським мислителем і політичним діячем - князем П. О. Кропоткіним (1842-1921). Він створив оригінальну концепцію біологічної еволюції, у якій основним фактором є не взаємна боротьба, а взаємна допомога. Він показав, що введений Ч. Дарвіним термін «боротьба за існування» зовсім не означає обов'язкову конкуренцію як взаємну боротьбу, а саме так її інтерпретували послідовники Ч. Дарвіна (зокрема, Т. Гекслі), П. О. Кропоткін підкреслював, що ще Ч. Дарвін писав про те, що найбільш пристосованими часто виявляються не той, хто фізично сильніший чи спритніший за інших, а той, хто краще вміє об'єднувати

підтримувати один одного заради блага всього співтовариства. У своїй книзі він наводить багато прикладів із життя тварин - їх взаємодопомоги один одному, що і є головною зброєю в боротьбі за снування. П. О. Кропоткін закликає: «Уникайте змагання!» вважаючи, що саме такий урок дає нам Природа. Він різко критикує гоббсовське уявлення про те, що природний стан людей - постійна Боротьба між собою в силу їхньої звіриної природи. З історії людства автор виділяє численні явища об'єднання людей для взаємодопомоги: ' торгові гільдії-братерства, союзи громад, вільні міста тощо. Його тшовні ідеї політичного пристрою - це ідеї волі і федералізму, це вдатність протистояти створенню теократичних і деспотичних держав.

Суспільство має будуватися на принципах самоорганізації, самоврядування, словом - на принципах еволюційної етики. На відміну від Спенсера, П. О. Кропоткін не стільки доводить еволюційне походження моралі, скільки показує роль останньої у тваринному світі

а людському суспільстві.

Еволюційну етику цікаво зіставити з «принципом розумного егоїзму», що проголосив М. Г. Чернишевський (1828-1889) у своєму зомані «Що робити?». Правда, цей принцип у деякому сенсі протилежний принципу еволюційної етики: «Щоб досягти користі,-33-

варто поступати морально». М. Г. Чернишевський, вустами своєї герої, проголосив принцип: «Щоб поступати морально, треба виходити зі своїх егоїстичних інтересів, але тільки при цьому ці інтереси слід розуміти розумно». Справедливості заради треба вказати, що М. Г. Чернишевський на відміну від Спенсера не розділяв ідеї дарвінізму. Навпаки, він вважав, що боротьба за існування за умови великого перенаселення і нестачі їжі швидше призводить до нещастя та виродження, ніж до удосконалення біологічного виду, зокрема і людського. М. Чернишевський, по суті, закликає людей досить розумної прораховувати наслідки своїх дій, піклуючись при цьому про досягнення власної користі. Його герой відмовляється від свого щастя заради дружини і друга, а до цього - заради улюбленої жінки, але ще не дружини, науковою кар'єрою. Я вже не говорю, що всі його герої готові жертвувати усім своїм життям заради волі та щастя народу, але саме це забезпечує йому самий щасливий стан душі. Правда тут у тім, що етичні вимоги в кінцевому рахунку розумні.

Однак роман М. Чернишевського створює враження, що всі його герої, незважаючи на декларований егоїзм і практицизм, споконвічно шляхетні й органічно не здатні до поганих вчинків. (Навіть революція у фіналі роману виглядає як веселий пікнічок інтелігенції.) Теорія розумного егоїзму використовується лише для того, щоб виправдати моральну висоту героїв роману тим, що вона спирається не на якісь ідеальні принципи, а на цілком заземлений практицизм.

Глибоко моральним героям не спало на думку прорахувати всі наслідки їх «революційних мрій», які врешті-решт закінчилися божевільною кривавою лазнею, що у недалекому майбутньому організував відданий шанувальник М. Чернишевського і читач його роману - В. Ульянов. Це наводить на думку, що наші можливості прорахувати наслідки своїх рішень занадто обмежені. Саме тому потрібні абсолютні моральні заборони. Теорія розумного егоїзму, крім того, погана своєю несиметричністю. Егоїзм буває різний. У порядних людей він реалізується в помірному прагненні до комфорту на чесно зароблені засоби і щире бажання поліпшити життя інших людей, а у фанатиків-бандитів він завжди виявлявся у прагненні необмеженої влади над людьми і цілими країнами і вже тому не може бути розумним. Такий егоїзм не можна виправдати. Прагнути до щастя людства на

потребу власним егоїстичним пристрастям - це пряма загроза всьому людству.

По суті, теорія розумного егоїзму не є справжньою етичною системою, оскільки в ній немає характеристики того, що є вище благо, фактично концепція розумного егоїзму дозволяє самому суб'єкту вирішувати, що є благо, а не лише обирати між відомими цінностями. Бо егоїст дозволяє собі хотіти будь-яких благ без всяких обмежень і етичних гальм, а його нібито розумність здатна додати самим мерзенним егоїстичним прагненням неймовірну ефективність.

Ідею, що «розумний егоїзм є правильна поведінка», гаряче підтримав Д. І. Писарєв (1840 - 1868) у статті «Схоластика XIX століття», написаній в 1861 р. У романі М. Г Чернишевського принцип розумного егоїзму багаторазово згадується у виразах типу «людиною керує тільки розрахунок вигоди», а вигода визначається словами одного з героїв як «робота на користь інших і насолода такою роботою». Якщо люди будуть розважливими, «ніхто нікого примушувати не буде». Керуватися слід моральною максимою: «Будь чесний, тобто розважливий». Свої шляхетні вчинки герої роману пояснюють винятково розрахунком: «Я діяв у власному інтересі, коли зважився не заважати її щастю» і т.д. Аналіз етики розумного егоїзму, де підкреслюється, що подібна етика заздалегідь розрахована на людей високого морального рівня, не схильних застосовувати до себе епітети, що свідчать про їхню моральність. Тут можна було б говорити про «святенництво шиворіт-навиворіт», якщо високі спонукання душі маскуються словами про негідний розрахунок. Таким чином, етика розумного егоїзму - це маскування нормальної етики.

Еволюційну етику, як і етику розумного егоїзму, можна охарактеризувати як утилітаризм, чи утилітарний напрямок в етиці, що виходить з того, що в основі моралі лежить прагнення до користі. Еволюційна етика (Спенсер, Кропоткін) намагається пояснити існування моралі як фактора, що впливає на стосунки між людьми. Це пояснення ґрунтується на принципі, що поводитися відповідно до загальноприйнятих моральних норм кінець кінцем не тільки корисно, але і необхідно для виживання людства. Навіть у тваринному світі взаємодопомога всередині виду, всередині співтовариства тварин допомагає в боротьбі за існування, у якій виживають і залишають

потомство не найдужчі, а саме добрі. Альтруїсти зі світу тварин можуть пожертвувати собою, але їхня жертва рятує співтовариство, а здатність принести себе в жертву успадковується потомством від родичів.

Творці еволюційної етики вірили в те, що мораль - це відчутна реальність, що виявляється в житті людей. Характерно, що і князь Кропоткін, що пожертвував перспективою блискучої кар'єри заради полегшення життя бідних прошарків населення, але не брав участі у кривавих злочинах революції, і генетик Ефроїмсон, що пройшов у часи лисенківського розгрому біології серйозну «перевірку на чесність, порядність, совість, на стійкість до життєвих іспитів» (як пише М. Д. Голубовский у передмові до його посмертної книги), - обоє були високоморальними людьми. Вони не намагалися переконати себе й інших у необхідності бути альтруїстами, додержуватися моральних принципів. Вони намагалися розкрити таємницю парадокса: як можна таку «неприродну» властивість людини, як повага до моральних принципів (виявлену навіть тими, хто не в силах їм завжди слідувати), вивести з біологічних основ людської природи? Вони свідомо відкидали як ненаукову спробу богословського обґрунтування людської моралі та за тою самою причиною не готові були, як філософ Кант, опертися на власний внутрішній досвід, що свідчить про абсолютизм морального закону всередині нас. Вони спробували дати природно-наукове обґрунтування моралі на основі дарвінівського принципу природного добору - єдино прийнятне для них, як людей із природно-науковим світоглядом.

Чернишевський вчинив ще прямолінійніше. Він, по суті, проголосив, що для людини завжди вигідніше поступати за совістю. Людина має розумово вирішувати, що їй вигідніше. Це і буде найморальнішим рішенням. Тому свої дії людина має планувати виходячи з розумно зрозумілої користі для нього. Такі дії самі собою є високоморальними. Інакше кажучи, розумний егоїзм - це альтруїзм. Дійсно, для совісної людини краще поступати по совісті, інакше її загризуть муки совісті. Але чи так уже й добре цей принцип буде діяти в людині з менш чуттєвою совістю? По суті справи, усі троє зазначених вище мислителів вірили, що людині природно і вигідно поступати відповідно до моралі. І цю свою віру в моральність людської поведінки вони намагалися обґрунтувати, виходячи з раціональних передумов. Тобто, вони намагалися науково довести положення, яке не можна

довести в силу його хибності. Послідовно моральна поведінка аж ніяк не властива людині. Людям властиво поважати високо моральну поведінку, вони часто контролюють свою поведінку за допомогою моральних норм, але в серйозних ситуаціях морального вибору далеко не завжди сліднують цим нормам.

Якби моральна поведінка впливала з біологічних законів, то люди не могли б систематично відхилятися від моральних норм, не порушуючи при цьому непорушних біологічних законів. Можна собі уявити, що внаслідок природного добору виробляється моральний інстинкт. (У всякому разі, П. А. Кропоткін знайшов багато прикладів, де альтруїзм у тваринному світі корисний у боротьбі за існування.) Набагато важче уявити, що так формується уява про моральні ідеали, з якими реальна поведінка пов'язана досить опосередковано. Еволюційна етика спирається не стільки на природні закони, скільки на романтичну віру в природність проходження законів моралі, у те, що вони виникають «самі собою».

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Що таке моральний вчинок?*
- 2. Сформулюйте власне розуміння свободи морального вибору.*
- 3. Які умови і критерії вільного морального вибору?*
- 4. Як ви розумієте свободу волі?*
- 5. Як Ви розумієте несвободу волі?*
- 6. Назвіть види несправедливості волі за Св. Бернаром.*
- 7. Які умови здійснення вчинку?*
- 8. Що таке свобода морального вибору?*
- 9. Спробуйте пригадати (з історії, з життя) приклад гідного, на вашу душу вчинку.*

Ситуація 1

Керівництво запропонувало Вам дуже гарну посаду, що відповідає Вашим прагненням, відповідає Вашим мріям. Однак Вас попросили не розголошувати цю пропозицію, доки не буде відправлено на пенсію людину (Х), яка обіймає цю посаду, людину, яку Ви шануєте, з якою Ви пов'язані давніми дружніми стосунками. Перед Вами нелегкий вибір: погодитися на запропоновані умови чи відмовитися від привабливої пропозиції керівництва. Існує ще варіант - попередньо порадитися з Х., порушивши висунуту керівництвом умову. Цілком можливо, що Х.: а) передасть керівництву про вашу розмову; б) важко перенесе повідомлення (інфаркт, або щось подібне); в) це загрожуватиме ускладненнями.

Ситуація 2

Лікар повідомив вам про те, що хвороба близької вам людини смертельна і запропонував вам самому вирішити, повідомляти їй цей діагноз чи ні.

Ситуація 3

У Вашого сина має бути письмовий вступний іспит до вищого навчального закладу з великим конкурсом. Випадково Вам стало відомо екзаменаційне завдання. Перед Вами вибір: повідомити цю інформацію тільки своєму синові, що мріє вступити саме до цього

акладу; дозволити йому поділитися інформацією зі своїми друзями; приховати отриману інформацію.

Ситуація 4

Одразу після катастрофи в Чорнобилі керівництво СРСР прийняло рішення не поширювати інформацію про реальні масштаби радіоактивної небезпеки. Чи є особи, відповідальні за прийняті рішення, у ситуації морального вибору?

Ситуація 5

Ви йдете ввечері по вулиці з важким предметом у руці (можливо, з гайковим ключем). На Ваших очах два хулігани б'ють жінку. Ви можете: непомітно пройти повз них; спробувати умовити хуліганів припинити свої дії; вплинути на них силою - вдарити одного з них по голові. Чи йдеться тут про моральний вибір, чи тільки про вибір ефективної дії?

Ситуація 6

У Вас є серйозні підстави підозрювати ваших сусідів (однокурсників) у тім, що вони затівають щось злочинне, але повної впевненості в цьому немає. Ви можете повідомити по телефону свої здогадки у міліцію. Можна спробувати умовити сусідів від здійснення задуманого тощо. Чи стоїть перед вами проблема морального вибору?

РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНА ЕТИКА: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ДЖЕРЕПА

2.1. Поняття

етики

Етика, як вид людських знань виникла ще в античній Греції. Засновник вчень Арістотель вперше вжив термін *ethica* (етика), включивши його до класу людських чеснот. Римлянин Ціцерон переклав слово *ethica* із грецького на латинь як *moralis*. Так виникло поняття, яке на тисячоліття вперед визначили розвиток вчення про мораль і моральність, іменованого нині етикою. Таким чином, предметом вчення про етику, об'єктами її досліджень є мораль, моральність.

Різниця між поняттями «мораль» і «моральність» полягає у тому, що перше носить особистісний характер, а друге характеризує мораль визначеного соціуму. Автор сучасного підручника «Юридична етика» А.С. Кобликов пише: «Мораль розглядають і як особливу форму суспільної свідомості, і як вид суспільних відносин, і як діючі в суспільстві норми поведінки, що регулюють діяльність людини -моральну діяльність» і де-факто визнає, таким чином, спорідненість цих двох понять. (Юридична етика: Підручник, 1999 р.).

Мораль певним чином співвідноситься з правом, але вона завжди передує йому у вигляді звичних правил і звичаїв, що відтворюють рівень свідомості даного суспільства, його погляди і цінності. Тисячолітні дискусії щодо суті та походження феномена моралі, а також вчення про них, що перемогли в процесі цих дискусій і нині сприйняті світовою думкою, дозволяють зробити висновок, що *мораль - це форма колективної свідомості про свободу людського вибору між добром і злом, волею і обов'язком, що відбита в конкретних правилах поведінки особистості.*

Моральне правило, норма - це один зі способів регулювання поведінки особи. Моральним прийнято вважати те, що це суспільство в конкретних історичних умовах сприймає як благо. Відповідно, аморальним визнається усе, що відкидається чи засуджується суспільством в цілому. Отже, мораль, моральність - поняття відносні. Те, що в одному співтоваристві вітається і заохочується, в іншому -визнається невартим і засуджується.

Римська громадськість вважала, що гладіаторські бої цілком моральне видовище. Довоєнна громадськість Німеччини терпимо сприймала єврейські погроми та ідею щодо розширення життєвого простору за рахунок завойовницьких воєн. Населення південних штатів молодой Америки зі зброєю в руках відстоювало «право» на расизм.

Однак існують вчення і реалії, що піднімаються над вузьким трактуванням феномена моралі, її коренів і суті. Саме вони дозволяють об'єктивно оцінювати вади й омани цілих народів у трактуванні моральності, як фактора існування людства.

Мораль, моральність - це реалії повсякденного життя і вони є первинними стосовно етики, котра пояснює і досліджує ці соціально-філософські явища, що розвиває й удосконалює їх.

Етика — це вчення про мораль, що досліджує закономірності та принципи її розвитку, роль і призначення моралі у житті окремої особи і суспільства. До визначення рівня моральності того чи іншого суспільства етика підходить з позиції досліджуваних нею категорій - добра і зла, обов'язку і совісті, достоїнства і честі, як вона їх розуміє та визнає.

Таким чином, одним із ключових етичних понять є категорія обов'язку. Під ним розуміють усвідомлене зобов'язання, прийняте на себе людиною за тих чи інших умов. Існують види людської діяльності, де виконання професійних обов'язків нерозривно пов'язане з дотриманням моральних правил. Ця обставина допомогла з'явитися деонтології - вченню про належну поведінку, важливої складової частини етики.

Правила професійної поведінки людей мають досить давню історію, що бере витoki в цивілізації античної Греції. Цікаво, що перші паростки медичної деонтології з'явилися ще в клятві Гіппократа, що жив набагато раніше засновника етики Арістотеля.

Ранні спроби пов'язати правову діяльність з такими етичними категоріями як добро і справедливість, іншими словами, до зародження юридичної професійної етики, слід звернутися до римських юристів Цельса й Ульпіана. «Право одержало свою назву від правосуддя - писав видатний римський юрист Ульпіан - тому що завдяки чудовому визначенню Цельса право є наука про добре і справедливе» (III в. н.е.).

Професійна етика є збірним поняттям, що охоплює весь спектр професійних відгалужень етики: медичної, юридичної, педагогічної тощо. Визначення професійної етики А.С. Кобликова зводить це поняття до «специфічного морального кодексу людей визначеної професії»¹⁰, що значно звужує коло інтересів цієї галузі знань. Автору ближче визначення Д.П. Котова, який вважає, що «професійна етика ... розділ етичної науки»¹¹ з поправкою на те, що етика, все-таки, швидше вчення ніж наука.

Професійна етика, досліджуючи специфіку конкретної професії крізь призму моральних принципів суспільства, практику відхилення від норм моралі у визначених сферах суспільних відносин, закономірності і наслідки, що виникають при цьому, дозволяє виробити деонтологічні правила поведінки членів того чи іншого професійного співтовариства, що відповідають етичним вимогам суспільства і держави.

Існує безліч професій, де такі поняття, як обов'язок, совість, справедливість не є головними в професійній діяльності людини. Можна бути блискучим музикантом чи фізиком, неабияким інженером чи висококласним токарем і, незважаючи на нестерпний і корисливий характер, користуватися репутацією відмінного фахівця. Приходячи в ці професії, люди не приносять ніяких присяг, не створюють кодексів честі тощо. Тут головна роль належить таланту, вмінню, майстерності і працьовитості.

Норовливистому і скандальному музиканту його відштовхуючі властивості не перешкоджають блискуче зіграти свою партію. Хто стане цікавитися особистими якостями кулінара, покуштувавши смачно приготовану ним їжу? Репутація прославленого хірурга як людини з поганою вдачею, ніколи не вплине на вибір хворого на користь саме цього лікаря. Тут завжди на першому місці - професіоналізм.

Однак є сфери громадського життя, де однієї майстерності та навіть таланту недостатньо. Більше того, для професіоналів, що обрали діяльність, основною ознакою якої є постійне спілкування з людьми й особиста участь у їхніх долях, головним критерієм є ступінь

¹⁰Кобликов А.С. Юридическая этика: Учебник для вузов. - М.:

Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. - С. 25; ¹¹ Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Этика уголовного процесса: Учебное пособие.

Воронеж, 1993.-С. 8-9.

внутрішнього сприйняття і збагнення ними таких етичних категорій, як совість, почуття обов'язку, справедливості, чесності та інші.

В основному це професії, де об'єктом діяльності виступають права і законні інтереси людини. Поєднання можливості й обов'язку впливу на чужі долі накладає на представника такої професії підвищену відповідальність за свої дії та вчинки. Тут усе має визначений сенс і значення: від манери вдягатися до прояву властивостей високого професіоналізму.

Юриспруденція - це сфера, що торкається найболючіших сторін людських відносин, тому що вона буває затребувана в тих випадках, коли справа стосується життя, здоров'я, волі, прав і законних інтересів людини.

Розв'язання питань, пов'язаних з перерахованими філософськими і правовими категоріями неможна уявити без участі душі, людинолюбства, що припускають наявність у юриста таких властивостей як доброта, чесність, сумлінність. Вплив цих властивостей і категорій на професійну діяльність юриста становить інтерес юридичної етики, що є самостійною галуззю професійної етики.

Юридична етика- це галузь вчення про етику, що досліджує роль і значення моральних принципів у сфері здійснення правосуддя і правоохоронної діяльності.

Юридична етика переносить досліджувані етикою абстрактні моральні категорії на практичний ґрунт, пропонує шляхи втілення їх у реальне життя, сприяє моралізації професійної діяльності, додає їй морального змісту.

Якщо етику називають практичною філософією, то юридичну етику з повною підставою варто визнати прикладною етикою, духовним інструментом юриста, що забезпечує чесне і бездоганне виконання повсякденних обов'язків, розв'язання складних правових проблем максимально прийнятним шляхом.

Дослідницька і пізнавальна складність юридичної етики полягає в тому, що на даному етапі свого розвитку вона не володіє конкретними науковими критеріями, що дозволяли б стверджувати або спростовувати визначені результати наукових пошуків. Неможливо піддати числовому, хімічному чи ще якомусь аналізу роботу судді або слідчого на предмет визначення коефіцієнта доброти чи зла або відсутності таких у тих чи інших професійних діях. На нашу думку,

не слід квапитися з присвоєнням етиці титулу науки, як це робиться окремими авторами.

З визначення С. С. Алексеева, що «...етика юриста охоплює водночас загальні моральні принципи, особливі вимоги, виходячи з окремих видів юридичної роботи»¹², на наш погляд, не впливає, що юридична етика може бути проголошена наукою.

Тим більше, не можна погодитися з тими, хто намагається звести в ранг науки судову етику, що є лише різновидом етики юридичної. "Судова етика - це наука про застосування загальних норм моралі, моральності в специфічних умовах діяльності суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів при здійсненні моральних принципів і вимог у розслідуванні і розв'язанні підлеглих суду справ", - стверджує автор навчального посібника "Професійна етика юриста" О.М. Тетерич (Х.: Ун-т внутр. справ., 1997).

Автором неодноразово вживається поняття «професійна мораль». Він вважає, що об'єктом вивчення юридичної етики є "професійна мораль юристів". У спеціальній і науковій літературі не існує поняття "юридичної моралі", "педагогічної моралі" та інших. Наявність юридичної етики чи медичної деонтології зовсім не означає наявності юридичної, медичної моралі або ще якоїсь, крім моралі суспільства, у якому ми живемо.

Не затримуючись на очевидних деталях, слід зазначити, що судова етика - це лише структурна частина юридичної етики і, з цієї причини, не може називатися наукою. Однак, незважаючи на те, що юридична етика, у повному розумінні цього поняття, наукою не є, вона досліджує важливі соціальні процеси в області судочинства, що робить її невідомою навчальною дисципліною в циклі юридичної освіти.

Існує необхідність виділити коло питань, що являють собою інтерес для юридичної етики як навчальної дисципліни, визначити її соціальну цінність і сформулювати завдання. Юридична етика як наукове поняття і навчальна дисципліна, будучи галуззю етики, звужує дослідження і направляє його в русло юридичної професії.

У центрі інтересів юридичної етики знаходиться питання щодо ролі, характеру та ступені впливу морально-етичних категорій - добра і зла, обов'язку і совісті, справедливості та відповідальності, гідності

¹² Алексеев С. С. Введение в юридическую специальность. - М.: Юридическая литература, 1976. - С. 161.

та честі або їхньої відсутності на професійну діяльність юристів усіх професій.

Постійне спілкування з людьми, необхідність прямого втручання й участі в їх долях зобов'язує представників окремих професій слідувати *моральним* нормам завжди і скрізь. Це спеціалісти, від непередуманих слів чи вчинків яких можуть настати незворотні наслідки.

Це важливо, якщо людина за збігом життєвих обставин попадає в підвладність посадової особи, від якої залежить подальша її доля. За таких обставин на перший план виступають властивості морального характеру, що притаманні цій посадовій особі, її моральні устої і відношення до конкретних обставин.

Юридична етика як соціальне явище - це моральна оболонка міжособистісних відносин, покликана олюднювати, одушевляти суворий зміст поведінки, що карається законом, та полегшувати шлях до взаєморозуміння.

Ці вихідні умови визначають методику викладання юридичної етики, що враховує фактичні знання про людину і її вчинки. Виявляється, що вірнішим є твердження: «...у центрі будь-яких подій знаходиться людина, а в центрі будь-яких юридичних (правових) дій - особистість юриста».¹³ Якщо врахувати, що твердження автора відноситься до правознавчо-етичної сфери, то без усякого сумніву воно є неодмінним для юридичної етики, предметом якої є юрист в процесі службової діяльності.

Такий підхід до юридичної етики вимагає відповідної методології її викладу та викладання, суть яких складається в максимальному використанні прикладів із правозастосувальної та правоохоронної практики, що характеризують вплив етичних категорій чи відсутність таких на діяльність юристів.

Падіння духовності та моралі в правовій сфері - перше свідчення потреби в юридичній етиці як одного з неодмінних факторів оздоровлення сформованої обстановки, виховання професіоналів нового покоління з урахуванням моралі суспільства.

Саме тому співтовариства професіоналів давно визнали за необхідне використовувати визначені захисні механізми проти аморальних проявів, властивим лише представникам цієї професії,

¹³ Сливка С. С Правнична деонтологія: Підручник. - К.: Атіка, 1999. - С. 100.

щоб відмежувати себе від людей аморальних і випадкових. Створення таких механізмів можливе лише за умови високого розвитку професійної етики. На сьогодні майже усі підрозділи юридичних професій в Україні розробили і затвердили корпоративні правила поведінки, кодекси честі тощо.

Специфіка юридичної професії визначає місце і характер професійної етики в роботі юриста. Суддя, прокурор, слідчий є державними посадовцями, представниками влади і діють від її імені. Повноваження цих посадових осіб дуже широкі та породжують серйозні матеріальні й правові наслідки. Тут неприпустима поспішність і легковажність у прийнятті рішень, непередуманість можливих наслідків.

В усіх професіях юридичної спеціалізації, саме особисті якості, внутрішні настанови, спадкові чи придбані імперативи життєвої поведінки визначають відношення майбутнього фахівця до своєї справи, до використання ним своїх професійних знань.

Природно, що уява про етичність тих чи інших діянь залежать від виховання особистості, близького оточення, а також від оцінки тих чи інших вчинків суспільством і державою. Ця уява, носить відбиток свого часу і, звичайно ж, дозволяють судити про рівень розвитку суспільства, у якому вони формувалися.¹⁴

Завдання юридичної етики включає в себе дослідження моральних відхилень і вад у діяльності посадових осіб судової і правоохоронної систем, визначенні розмірів моральної недуги працівників останніх, виявлення причин, що роблять можливим їхнє існування і формулювання рецептів їх послаблення. Логічно, на наш погляд, погодитися, що: «Практика професійної етики юриста міститься в реальних службових і позаслужбових діях, регульованих законодавством, відомчими нормативними документами, присягою і т. ін. Однак неодмінною є необхідність існування спеціального професійно-етичного кодексу з метою формування належного професійного об'єднання юристів».¹⁵

¹⁴ Дробницький О.Г. Понятие морали. - М., 1974; Социальная сущность морали, структура и функции морали. - М., 1977, 1980; Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. - М., 1985; Гусейнов А.А. Введение в этику. - М., 1985; Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. - М.: Гардарики., 1998; Кобликов А.С. Юридическая этика: Учебник для вузов.-М., 1999.

¹⁵ Біленчук П.Д., Сливка С.С. Правова деонтологія / За ред. П. Д. Біленчука. - К.: Агіка, 1999. - С. 14-15.

2.2. Особливе місце етики в професії юриста

При підготовці професіоналів для важливих галузей людської діяльності на першому місці, як правило, стоять міцні знання, здатність до їх реалізації, працездатність, і не часто беруться до уваги такі властивості, як доброта, делікатність, людяність і т.п.

За добору співробітників до судової та правоохоронної систем повинні превалювати моральні критерії. Основні юридичні професії завжди включають в себе наявність влади над іншими людьми і вирішення їхніх доль.

Використовувати судову владу слід так, щоб кожному віддати належне, а це значить поступати справедливо, тобто за законом. Відомий римський юрист Ульпіан визначив право як «..мистецтво доброго і справедливого». Відповідно до конституційного принципу поділу державної влади в Україні існує три її галузі: законодавча, виконавча і судова. Функціонування третьої галузі державної влади -судової, забезпечують юристи. Добро і справедливість є етичними категоріями. Відношення саме до них визначає сутність майбутнього юриста.

Основними носіями владних функцій судової системи і суміжних служб є суддя, прокурор, слідчий. Це державні службовці, що мають особливий статус: їхнє призначення і звільнення регулюється безпосередньо Конституцією України (суддя) і конституційними законами (суддя, прокурор).

Найважливішим конституційним принципом українського судочинства є положення про незалежність суддів, слідчо-прокурорських працівників і підпорядкування їх тільки закону. Принцип незалежності має і глибокий моральний зміст.

Закон позбавляє суддю права на винесення неправосудного рішення під впливом будь-яких сторонніх сил - це правовий бік принципу незалежності. Суддя при винесенні рішення позбавлений права поступитися совістю, посиляючись на стороннє втручання - це моральний критерій того самого принципу.

Конституційний порядок призначення і звільнення суддів і прокурорів від обійманої посади, а також заборона тиску на них надійно захищають від стороннього втручання в їхню роботу.

Високий рівень захисту незалежності зазначених посадових осіб підвищує їхню особисту відповідальність за правильність прийнятого ними рішення. Сьогодні суддя - це найбільш захищена юридична професія і, відповідно, саме до нього зростають вимоги дотримання етичних принципів, притаманних даній професії - це непідкупність, неупередженість і справедливість за умови дотримання закону.

Важливою складовою частиною статусу юристів - державних службовців - є також їх діяльність, чітко регламентована кримінально-процесуальним законодавством і конституційними законами. Варто зауважити, що і самі закони, які регулюють поведінку судді, слідчого, прокурора пронизані моральними вимогами до посадових осіб.

Конституційні вказівки на забезпечення підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного допомогою адвоката, заборона застосування фізичних та інших катувань, обмеження терміну утримання під вартою у разі затримання і багато інших застережень - це не що інше, як етичні принципи презумпції невинуватості, втілені в правову форму. Справа честі юридичних посадових осіб не відступати від цих конституційних вимог.

Слід зазначити, що рішення, винесені зазначеними посадовими особами (вирок, рішення суду, постанова прокурора, слідчого) виносяться ім'ям і від імені держави і є обов'язковими для виконання на всій території України.

Робота судді, слідчого, прокурора, допоміжних служб - це постійний розгляд міжособистісних конфліктних ситуацій, де зіштовхуються діаметрально протилежні інтереси, а їх рішення мають бути справедливими. Незаконне, несправедливе розв'язання конфлікту - це завжди привід для нового. Елемент справедливості досягається гармонією права і моральності. Моральне кредо посадової особи, яка розглядає конкретний конфлікт від імені держави, має ґрунтуватися на чільних конституційних принципах правової держави - законності і рівності всіх перед законом.

Така вимога визначається конституційним положеннями щодо побудови правової держави. Чи можлива побудова правової держави в Україні - це питання не є суто риторичним. Прикладом неухильної реалізації принципів законності та рівності перед законом можна вважати США. Саме ця країна найближче

підійшла до ідеалу правової держави. Однак і ця держава, що претендує на еталон у справі дотримання прав громадян, після подій 11 вересня 2001 р. стала перед вибором засобів, які істотно зменшують захищеність окремих прав і свобод особи. Великобританія, що знаходиться у фарватері США, пішла ще далі, відмовившись від принципу презумпції невинуватості в інтересах більш успішної боротьби з тероризмом.

Чільною конституційною ідеєю правової системи США, що пронизує все законодавство, є верховенство закону, рівність перед ним усіх без винятку. Ця універсальна ідея, будучи ознакою щирого демократизму, однозначно затребувана народом Америки.

Представники правосуддя в США знають, що вони служать не особистості, не окремій партії, а лише закону, і тому сумлінно і безбоязно виконують свої обов'язки. Громадянин сліпо кориться закону, усвідомлюючи, що так поведуться усі без винятку громадяни держави - від рядової людини до президента. Отже, державна правова ідеологія сприяє формуванню як у слуг закону, так і рядових громадян настанов законослухняності та поваги до принципів, що панують у суспільстві.

У час написання книги, увесь світ облетіла звістка про затримку двох дочок Президента США Д. Буша щодо вживання ними алкогольного пива на дискотеці. Президент США не став тиснути на поліцію, оскільки безневинний дзвінок глави держави був би негайно витлумачений газетами як тиск на неї. До справи підключилася б американська преса, і хто знає, чим це могло скінчитися для президента. Прецедент з экс-президентом США Б. Клінтоном тому приклад.

Приблизно в ці самі дні пролунало повідомлення про допит дочки президента Франції Ширака, запідозреної в присвоєнні великої суми муніципальних грошей. Президент Франції виправдовувався, однак не ризикнув сперечатися з прокуратурою. Це і є принцип рівності перед законом.

Ми можемо уявити розвиток подій в Україні, у разі затримання «чада» навіть районного чиновника. Прекрасно збережене з радянських часів «телефонне право» стійко визначає «вибірковість» працівників українських правоохоронних і судових органів у боротьбі зі злочинністю.

Будівництво в Україні правової держави нашою хується на відверте небажання парламентаріїв додержуватися принципу верховенства закону. Депутатська недоторканність і процедура відкликання депутата сформульовані таким чином, що практично будь-який злочин, вчинений парламентарієм, може залишитися не покараним.

Референдум, що відбувся 16 квітня 2000 р., показав, що населення України налаштовано досить рішуче проти депутатської недоторканності в нинішньому її вигляді, яка демонструє нерівність громадян перед законом.

Українські правоохоронні органи і суди постійно вимагають відсторонити їх від грубого втручання в їхню діяльність парламентаріїв. Претензії представників державної влади на привілейоване становище перед законом стали в Україні системою. Чи може подібна обстановка в країні сприяти формуванню високоморального лику трудівника правосуддя? Природно, ні. Звідси і справедливі нарікання народу на продажність судових і правоохоронних чиновників.

Рівність перед законом - це найбільш прийнятна конституційна база формування морально-етичних принципів поведінки працівників правоохоронної сфери. Саме ця ідея закладена у всіх міжнародних актах, що формулюють деонтологічні принципи роботи юристів.

Юридична етика покликана виховувати у державних юристів відданість конституційним ідеалам, чесність і непідкупність, почуття обов'язку і справедливості, забезпечуючи, таким чином, практичну реалізацію в Україні принципу правової держави.

Втілення в життя ідей і принципів правової держави можливе лише при постійному дотриманні морально-етичних вимог кожною посадовою особою правової сфери. Робота слідчого, судді, прокурора охоплює величезне коло питань, що торкаються всіляких аспектів людських відносин.

Розслідування карного злочину, розгляд справи в суді - це постійне спілкування з багатьма співпричетними і вкрай зацікавленими в результатах справи людьми. Це спілкування, найчастіше, відбувається в режимі підвищеної психологічної напруги і постійно випробовує професійні та моральні настанови суддів і працівників правоохоронних органів, що таїть у собі можливість нервового зриву, призводить до слідчої чи судової помилки. Тільки тверді внутрішні

моральні настанови, тренована воля і глибоке усвідомлення своєї професійної місії допомагає юристу уникнути названих вище небажаних наслідків.

Специфіка роботи судді, прокурора, слідчого з людьми складається в обов'язковій і точній фіксації процесу спілкування (допиту, очної ставки й ін.) технічними засобами. Це вимагає ретельного планування роботи, продумання питань і можливих відповідей на них.

На жаль, нерідко трапляється так, що непередбачене питання і зафіксована відповідь опонента на неї не влаштовують слідчого чи суддю, не вписуються в певне задану схему, і тоді посадова особа вдається до фальсифікації документа (протоколу допиту, протоколу судового засідання). Саме тут і проходить межа моралі, за якою криється або небажання слідчого, судді відмовитися від версії, що опанувала ним, або, що ще гірше, злочинний задум. Не випадково нове карне законодавство зміцнює право сторін на фіксацію процесу технічними засобами і криміналізує фальсифікацію матеріалів посадовими особами (ст. 366 КК України).

Важливою особливістю професії юриста є гласність. Гласність припускає «прозорість» процесу, можливість об'єктивної оцінки діяльності посадової особи. Це зобов'язує юриста контролювати емоції і бути вкрай стриманим у їхньому прояві. Дуже важливо стежити за власною мовою, тому що кожне промовлене при виконанні обов'язків юристом слово має цілком визначені наслідки. Йдеться не тільки про зміст, а і манеру висловлюватися, тобто слідкувати не лише за виголошенням, але і за тим, як це промовлялося.

Утвердження правової держави, реалізація її ідей і принципів можливе лише за наявності в країні плеяди грамотних, відданих своїй справі фахівців-правознавців.

Грамотність і широкий кругозір майбутнього правознавця досягаються шляхом старанного вивчення ним десятків профільюючих і допоміжних навчальних дисциплін. Виховання відданості до обраної професії і необхідних для бездоганного служіння їй загостреного почуття справедливості і високої моральності - важке і неоціненне завдання єдиної навчальної дисципліни - юридичної етики.

2.3. Структура, види і норма юридичної етики]

Вітчизняний курс юридичної етики не може сьогодні розвиватися поза найважливішими деонтологічними документами Міжнародної Асоціації Юристів (МАЮ) і європейських форумів правознавців, і центром уваги яких, в основному, є захист прав людини. Найбільш активною фігурою у сфері надання допомоги у захисті прав людини і визнається адвокат.

В багатьох країнах зміст професії адвоката і його функції не завжди співпадають з аналогічними категоріями в Україні. Наприклад, у США юрист визнається і представником правової системи, і громадським діячем, що несе відповідальність за якість правосуддя. Американські адвокати, юристи, що працюють у корпораціях, і державні атторнеї об'єднані в асоціації, що відіграють значну роль у штаті, державі.¹⁶

У деяких європейських країнах адвокат за своїми повноваженнями також не завжди відповідає цій професії в Україні. В Англії існують баристери і солістори, що виконують різні функції та повноваження. У Шотландії обвинувачення у Високому суді підтримує соліститор чи помічник лорда-адвоката.

У Німеччині для отримання адвокатської ліцензії крім диплома про закінчення юридичного факультету університету потрібно три-чотирирічна практика у прокурорів і адвокатів та складання низки додаткових іспитів перед комісією при вищому суді землі.¹⁷

Міжнародне правове співтовариство поняття адвокат трактує у своїх документах значно ширше, з урахуванням різноманітних і функцій, що виконують адвокати в різних державах. Крім цього, і адвокатський корпус найчисленніше представлений у МАЮ, а діяльність адвокатури як ніяка інша, в силу своєї багатоплановості й особливої делікатності, найбільше потребує етичного регулювання.

Етичні принципи діяльності суддів, слідчих і адвокатів мають істотні особливості, які необхідно враховувати при побудові навчальної дисципліни. Таким чином, виникає необхідність систематизації

¹⁶ Зайчук О.В. Правовая система США. - К.: Наукова думка, 1992; Николайчик В.М. Уголовное правосудие в США: Экономика. Политика. Идеология. - № 2,3,4,6.

¹⁷ Апарова О.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. - М., 1996.

юридичної етики за спеціалізацією, за рівнем регулювання і формальними ознаками.

Загальна частина посібника містить теми, що розкривають поняття юридичної етики, її призначення, висвітлюють історичний шлях розвитку і міжнародне визнання галузі знань, включаючи і цей розділ.

Особлива частина дає уяву про значення і роль етичних категорій стосовно спеціалізованих інститутів юридичної професії.

За ознаками спеціалізації юридичну етику слід поділити на:

- *слідчу етику*, що досліджує і розвиває спектр морально-етичного регулювання поведінки слідчого стасовно учасників слідчо-оперативного процесу, з колегами, а також поза межами служби;
- *суддівську етику*, що досліджує і розвиває спектр морально-етичного регулювання офіційних стосунків судді з учасниками судового процесу, з колегами по роботі і професії, з клієнтами суду, а також поза службою;
- *адвокатську етику*, яка досліджує і розвиває спектр морально-етичного регулювання поведінки адвоката з колегами, судьями, слідчими, процесуальними супротивниками у слідчо-судовому процесі, відносини з клієнтами;
- *етику нотаріуса*, присвячену досить делікатній і прискіпливій роботі спеціалістів цієї галузі;
- *етику юрисконсульта*, який виконує майже схожі функції, має істотно власні ознаки, присутні лише цій професії.

З появою у складі Мін'юсту Державної виконавчої служби, а також Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, пов'язаних з вкрай болючими проблемами виконання рішень і вироків судів перед вченими-правознавцями, безумовно, постає необхідність відгукнутися на вимоги часу.

Немає жодного сумніву, що до роботи в зазначених державних структурах мають залучатися фахівці, що отримали знання в спеціальних навчальних закладах, де одна з перших позицій мусить бути відведена професійній етиці.

Статус і функції судді та слідчого визначаються Законами «Про судочинство», «Про статус суддів», цивільним процесуальним і

кримінально-процесуальним кодексами, що докладно регламентують кожен крок у процесі виконання ними службових обов'язків.

Найчастіше, ці офіційні акти містять і етичні вимоги, що дозволяє визнати наявність *офіційної етики*. У Законі України «Про статус суддів», прийнятому 15 грудня 1992 р. міститься вимога до судді «не допускати вчинків і будь-яких дій, що ганьблять звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості і незалежності». Це норма Закону. Однак *ця* вимога носить і етичний характер, вимагаючи від судді високої моралі та честі. Кримінально-процесуальний Кодекс України (п. 16 ст. 48) установлює, що «захисник не вправі розголошувати інформацію, що стала йому відомою в зв'язку з виконанням професійних обов'язків». Безперечно, що ця офіційна вимога носить не тільки юридичний зміст, але ґрунтується й на етичній основі.

Офіційна етика - це етичні вимоги, що містяться в правових нормах, невиконання яких може мати юридичні наслідки (звільнення з посади, відсторонення від справи).

Поряд з етичними вимогами, адресованими офіційною етикою юристові будь-якої спеціалізації, існують правила, що регулюють взаємини в середині груп юристів кожної професії - *корпоративна етика* (суддівська, слідча, адвокатська).

Корпоративна етика - це сукупність етичних правил, що містяться в документах, прийнятих добровільно представниками будь-якої професії, галузі, громадського об'єднання й обов'язкові для виконання особами, що є членами професійного, галузевого чи іншого локального об'єднання, що прийняла цей документ.

Крім офіційної та корпоративної етики існують взаємини, не врегульовані будь-якими правилами, крім вимог загальної вихованості і внутрішньої інтелігентності юристів однієї чи різних спеціалізацій, що спілкуються в процесі своєї діяльності. Так, не повинен адвокат, суддя, слідчий у присутності клієнта образливо відгукуватися про роботу колеги, навіть якщо він з ним не знайомий. Це вимоги *традиційної етики*.

За рівнем формальних вимог юридична етика може бути представлена документами такого рівня:

- міжнародний* — вимоги якого сформульовані та викладені в актах, прийнятих на міжнародних форумах юридичної громадськості, що обов'язкові для правових відомств і

співтовариств країн, які підписали ці акти. (Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку, прийнятий на 34 сесії Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р. у м. Нью-Йорку) та ін.;

- *європейський* — вимоги якого сформульовані та викладені в актах, прийнятих на європейських форумах юридичної громадськості й обов'язкові для правових відомств і співтовариств держав, що підписали ці акти; Деонтологічний кодекс (Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів європейського співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі в жовтні 1988 р.), та ін.;
- *вітчизняний* ~ вимоги якого сформульовані та викладені у відповідних актах українського значення: «Правила адвокатської етики», «Кодекс державного службовця» та ін.
- *регіональний* - вимоги якого сформульовані та викладені в актах, прийнятих на колегіальних зборах представників конкретної професії регіону, які носять рекомендаційний характер лише для представників цієї професії певного регіону

Запропонована систематизація аж ніяк не претендує на категоричність. Вона торкається лише форми предмета. Однак назріла необхідність додати цій етичній дисципліні деяку чіткість і стрункість викладу.

Етична норма, на відміну від норми правової не спричиняє санкцій, передбачених законом, якщо порушення етичних вимог не переростає в правопорушення. Етичні норми містять, переважно, рекомендаційний характер. Однак за деякі етичні порушення передбачені та можуть застосовуватися санкції корпоративного впливу, що можуть мати правові наслідки. Так, у журналі «Адвокат» № 4 за 1998 р. приводиться приклад із практики Вищої кваліфікаційної комісії про анулювання свідчення на право заняття адвокатською діяльністю, мотивоване несумлінним відношенням адвоката до своїх обов'язків. Тут несумлінність як моральна категорія, має правові наслідки - анулювання права на заняття адвокатською діяльністю.

Таким самим шляхом йде формування правил адвокатської етики у багатьох європейських країнах. Приміром, Регламент Паризької колегії адвокатів, що є обов'язковим для використання на всій території Франції, забороняє адвокату виконувати доручення клієнта, інтереси

якого раніше представляв інший адвокат, доки не буде забезпечене погашення фінансової заборгованості перед останнім. Інакше адвокат стає особистим боржником попереднього захисника.

Побудова етичної норми за класичною тріадою не є суцільною. Безліч етичних норм не містять усіх трьох елементів, приміром, санкції.

Основна відмінність між правовою й етичною нормою полягає в тому, що перша забезпечується державним примусом, а етична - громадським, корпоративним впливом і, в основному, має на меті підтримку високоморального клімату в середовищі професіоналів, причетних до судочинства.

2Л. Джерела юридичної етики

Юридична етика як галузь філософського вчення, постійно розвивається і підживлюється з численних міжнародних, офіційних і інших джерел.

На цей час існує більше десятка міжнародних документів, присвячених етичним аспектам правової сфери. Деякі з них визнані ще радянською державою, а до більшості Україна приєдналася після здобуття власної незалежності. Це Загальна декларація прав людини, 50-річчя якої відзначалося в 1999 році, Деонтологічний кодекс, прийнятий на пленарному засіданні дванадцяти делегацій Європейського співтовариства в жовтні 1988 р. у Страсбурзі, та багато інших.

Найважливішим вітчизняним офіційним джерелом юридичної етики є Конституція України, статтею 62 якої закріплена презумпція невинуватості, як найважливішого принципу судочинства, безсумнівно є великим морально-етичним досягненням. У цьому ряду стоїть і положення про звільнення від відповідальності особи за відмову від дачі показань щодо себе, членів своєї родини і близьких родичів, що знайшло своє закріплення в ст. 63.

До офіційних джерел юридичної етики варто віднести деякі *Закони України* (Закон України «Про адвокатуру», прийнятий 19 грудня 1992 р.), *Укази Президента* (Указ Президента від 30 вересня 1999 р. «Про деякі міри щодо підвищення рівня роботи адвокатури», що затвердив Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури), *Постанови Кабінету Міністрів* (Постанова КМУ від 14

травня 1999 р. № 821 «Про твердження порядку оплати праці адвокатів по наданню громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави»).

До офіційних джерел юридичної етики варто також віднести рішення Конституційного Суду України. Зокрема, рішення від 16 жовтня 2000 р. за N 13-рп/2000, що розширив коло осіб, які допускаються до виконання функцій із захисту прав громадян у кримінальних справах. Будучи чисто правовим по своїй суті, рішення торкається маси етичних питань, що потребують регулювання.

Корпоративні деонтологічні документи. Сюди слід віднести рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії з результатів розгляду скарг на місцеві КДК. Нарешті, дисциплінарна практика місцевих кваліфікаційно-дисциплінарних комісій.

Запитання і завдання для засвоєння теми

1. *Сформулюйте поняття професійної етики і розкрийте її значення. Які види професійної [етики вам відомі?*
2. *Яке значення для професії юриста має поняття юридичної етики (усно, письмово)?*
3. *Назвіть особливості професійної етики в юридичній професії (усно, письмово).*
4. *Що означає єдність етики і права?*
5. *Ваше сприйняття етики як навчальної дисципліни. Обґрунтуйте свою відповідь (усно, письмово).*
6. *Яка структура юридичної етики?*
7. *Назвіть джерела юридичної етики.*
8. *Які Ви знаєте види юридичної етики?*
9. *Розкрийте значення правового регулювання етичних питань.*
10. *Що означає корпоративне регулювання етичних взаємин?*

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ ЕТИКИ В УКРАЇНІ

3.1. Судова етика в Україні періоду Російської імперії

Юридична етика як самостійна галузь знань, розвивається в Україні не на порожньому місці. Перебуваючи тривалий час у складі російської імперії, Україна в усі історичні періоди після возз'єднання обох держав, випробувала на собі вплив усіх владних інститутів, що існували в Росії. Судова система України не була виключенням. Тому зародження і розвиток судової етики в Україні, як уявляється автору, доцільно почати з короткого екскурсу в історію Російської імперії другої половини ХІХ століття.

20 листопада 1854 р. в Росії були обнародовані Судові Статути, що скасовували старий суд, який «не задовольняв ні потребам громадського життя, ні моральному почуттю».¹⁸

Автору цих слів, судовому діячеві та талановитому літераторові, послідовному прихильникові суду присяжних, незалежності та незмінюваності суддів А.Ф. Коні довелось у 1867 р. брати участь у впровадженні післяреформеної судової системи в Харківській губернії як товариш прокурора Харківського окружного суду (була така офіційна посада), і саме Харківський університет у 1890 р. привласнив йому ступінь доктора карного права.

У своїй книжці «Отцы и дети судебной реформы» він з великою теплотою, а, часом і захоплено відгукується про видатних представників України, що взяли на себе великий тягар прогресивних перетворень у Росії того часу.

Одним з видатних діячів Російської імперії, на чий плечі лягла місія здійснення царської судової реформи, був представник України С.І. Зарудний.

Виходець з небагатої української родини, уродженець Куп'янського району Харківської губернії, математик за професією, він зміг досягти високих державних посад в царській Росії. Як відзначав у своїх

¹⁸ Коні А.Ф. Отцы и дети судебной реформы // М.: Издание Т-ва Сытина И.Д., 1914.-С. 3

спогадах А.Ф. Коні «.. .первый камень к возведению величественного здания Судебных Уставов был заложен - и душою, страшною и неутомимою, всего дела стал Зарудный».¹⁹ Якщо говорити про роль С.І. Зарудного в розвитку судової етики, то досить згадати про те, що саме завдяки йому в Росії був заснований інститут присяжних повірених, якому було призначено перерости в адвокатуру, без чого саме поняття етики в судочинстві було б немислимим.

Важливу роль у здійсненні судової реформи в Росії відводить А.Ф. Коні представнику стародавнього українського роду, «давшого російському обществу несколько деятелей, которые выделяются умом и твердостью, моральной целостностью характера и глубокой любовью к отечеству», П. Є. Ковалевському, який у своїй діяльності керувався «людинолюбством, повагою до особи ближнього і відразою до гноблення».

Судова реформа, за переконанням А.Ф. Коні, була покликана завдати удару прихованій за маскою формальної справедливості гіршому з видів сваволі, сваволі судовій. За задумом її авторів і виконавців судова реформа, що почалася в 1864 р., повинна була створити сприятливі умови для здійснення правосуддя.

Введення принципів усності і змагальності в судовий процес, утворення суду присяжних, апеляційних судів, установа інститутів незмінюваності суддів і утворення вільної незалежної адвокатури - усе це було серйозним кроком уперед по шляху від казармено-кріпосної російської імперії до світових демократичних перетворень і дозволило хоч трохи наблизити її до цивілізованих держав Європи.

За умов дореформеної судової системи Росії згадка про професійну етику могла викликати лише відверте здивування. За твердженням А.Ф. Коні, існування протягом тривалого часу такого «правосуддя» не сприяло розвитку в Росії юридичної етики. У зазначеній книжці А.Ф. Коні констатував: «Із старою судовою практикою науці нічого було робити».²⁰

Саме нова судова система, заснована на принципі незмінюваності суддів у поєднанні з вищезазначеними принципами й інститутами, дозволяла суддям, часом навіть усупереч волі можновладців, приймати

¹⁹ *Кони А.Ф.* Отцы и дети судебной реформы // М: Издание Т-ва Сытина И.Д., 1914.-С. 152.

²⁰ *Кони А.Ф.* Собрание сочинений. Т. 4. - С. 19

рішення і виносити вирок, продиктовані істинно суддівською совістю. І сьогодні, майже через 125 років, не може не викликати глибокої поваги мужність істинного судді, яким виявився на той час А.Ф. Коні, під його головуванням окружний петербурзький суд присяжних виправдав революціонерку В.І. Засулич, яка вчинила замах на життя петербурзького градоначальника Трепова за те, що останній наказав прилюдно висікти різками політичного в'язня, провина якого складалася лише в тім, що останній насмілювався під час тюремної прогулянки не зняти перед ним картуза.

У зв'язку з ним варто згадати і про справу Бейліса (Київ, 1917 р.). Незважаючи на запеклу чорносотенну антисемітську кампанію, розгорнуту в Росії проти підсудного Бейліса, він був виправданий судом присяжних. Такі вирокі стали можливі лише завдяки судовій реформі, що утворила суд присяжних.

Затвердження принципів усності і змагальності в карному судочинстві, тобто необхідності публічного доведення вини підсудного і її обґрунтованості перед судом присяжних, вимагало серйозного підходу до розслідування справ, а також сприяло появі на судовій арені Росії блискучих ораторів - обвинувачів і адвокатів майстерно володіючих словом і по справжньому відданих своїй справі.

Необхідність усності та гласності, за висловом А.Ф. Коні, «розворушили і розметали ту купу паперів, доповідей, протоколів і резолюцій, під яким була похована жива людина». Незабаром, на похмурому обрії імперсько-кріпосницької Росії, засяяли імена Ф.М. Плевако, П.О. Олександрова, К.К. Арсенєва, М.П. Карабчевського і багатьох інших, що склали прекрасну школу російського ораторського мистецтва. Серед них гідно звучали й імена наших земляків-українців.

У 1897 р. С-Петербурзьким видавництвом «Центральна Типо-Литографія М. Я. Минкова» була надрукована книжка Л. Д. Ляховецького «Характеристика известных российских судебных ораторов», куди увійшли промови найзнаменитіших на той час 12 державних обвинувачів і адвокатів. Четверо з них вихідці з України.

С. А. Андрієвський, випускник Імператорського Харківського Університету, якого автор книги характеризує не тільки як блискучого оратора того часу, але і як відомого поета і літературного критика.

Уродженець Херсонської губернії М. П. Карабчевський, який блискуче закінчив юридичний факультет Імператорського

С- Петербурзького Університету, залишив про себе слід як видатний судовий оратор свого часу в Росії.

Не менш утішними відгуками характеризується діяльність на ниві судового ораторського мистецтва уродженець м. Умані, Київської губернії О. Я. Пассовер. Не забудьте й ім'я відомого судового оратора М. И. Холеви з м. Керчі.

Не дивно, що саме післяреформене судочинство в Росії створило умови зародження і розвитку юридичної етики, як самостійного відгалуження етичного вчення. Засновником професійної юридичної етики в Росії виявився А.Ф. Коні, що офіційно озвучив погляд на моральний бік діяльності юриста як на неодмінний фактор сумлінного служіння на суддівському поприщі.

Вперше ці думки пролунали у вступній лекції до курсу карного судочинства в Олександрівському ліцеї - «Моральні витoki в карному процесі (Загальні риси судової етики)».²¹

У цій праці, власне кажучи, що виявилася фундаментом юридичної професійної етики в Росії, А.Ф. Коні вимагав «.. .розширити його академічне викладання у бік докладного дослідження і встановлення *моральних витоків*, яким має належати помітний і реальний вплив у справі відправлення карного правосуддя».²²

Відстоюючи нові принципи судового процесу, А.Ф. Коні не залишив без уваги питання моральності та допустимості в судовоговорінні. «Мірилом дозволеності прийомів судовоговоріння, - писав він, - повинне служити те розуміння, що ціль не може виправдовувати засоби, бо високим завданням правосуддя є захист суспільства та особистості від несправедливого обвинувачення такими способами, що не йдуть врозріз з моральним почуттям».²³

По суті, це була справжня програма юридичної етики, на жаль, повністю відкинута і віддана тривалому забуттю в роки радянської епохи. Слід зазначити, що й у ті далекі часи, незважаючи на свою повну аполітичність, етика мала дуже могутніх супротивників. Через пряму протидію міністра юстиції Муравйова і міністра внутрішніх справ і шефа жандармів Плеве задуманий А.Ф. Коні курс лекцій з судової етики так і не був прочитаний.

²⁵ Коні А.Ф. Собрание сочинений. - Т. 4. - С. 33

²² См.: там само. С. 19.

²³ См.: там само. С. 19.

Головною метою своєї роботи А.Ф. Коні вважав надання допомоги молодим людям у виборі своєї майбутньої спеціальності, що, власне кажучи, є основним завданням нинішньої юридичної етики. Видатний юрист був упевнений, що введення цього курсу, безсумнівно, буде сприяти моральному становленню й удосконаленню майбутніх юристів.

Значення, якого надавав А.Ф. Коні судовій етиці, вказує перелік проблем, включених ним до розділу курсу - це: етичні елементи в інших галузях знань; економічні питання; фінансові засоби; медицина; психологія, неврастенія, вільна творчість; література; мистецтво; заперечення судової діяльності; карна антропологія; психіатрична експертиза.

І чисто юридичні: майбутні завдання карного процесу; мета і призначення карного покарання; суд як центр ваги організації карного правосуддя; суддівське переконання, його історичні стадії та необхідні властивості; логічна неминучість і моральний обов'язок; оцінка сумнівів; умови суддівського переконання, його незалежність; незмінюваність суддів, її характер, виключення з неї; судові помилки; застосування і тлумачення закону; приклади з касаційної практики; види неправосуддя; правила поведінки суддів; їхні моральні підстави; вчення Канта.

Не все, запропоноване в той час А.Ф. Коні відповідає вимозі сьогодення. Такі пункти, як психологія, неврастенія, антропологія і деякі інші зараз настільки розрослися, що знайшли статус самостійних дисциплін. Погляди І. Канта розглядаються в навчальних курсах «Філософія права», «Історія вчень про державу і право». Однак не можна не погодитися і з тим, що існують етичні межі взаємин учасників судового процесу з питань, що відносяться до згаданих дисциплін, які важко обійти в курсі професійної етики юриста.

Пильну увагу у своїй практичній діяльності, так само як і в теоретичних працях, надавав А.Ф. Коні питанню про дбайливе відношення юриста до прав і людської гідності підсудного у разі підтримки прокурорами обвинувачення в суді.

В цей самий час (1886 р.) з'являються ознаки прояву інтересу до етичних проблем у Польщі. У видавництві «Варшавська судова газета» був опублікований «Опитувальний лист етики захисника», що вміщав 104 питання, які відбивали актуальні етичні проблеми.

Велика літературна й епістолярна спадщина А.Ф. Коні, блискуча ерудиція в сполученні з безсумнівним талантом літератора, прогресивні погляди і смілива тверда позиція залишили добродійний слід у всіх інститутах, причетних до судочинства в Росії і Україні.

3.2 Юридична етика в Україні радянського періоду

Жовтневі події 1917 року привели до створення на території колишньої імперської Росії «держави робітників і селян» на чолі з більшовиками, під керівництвом яких була, поряд з іншими державними інститутами, «до основи» зруйнована і «стара» судова система.

Незважаючи на відносну лояльність нових хазяїнів Росії до А. Ф. Коні, багато юристів його погляди, зокрема і «про моральність у карному процесі», не сприймали, та й не могли їм співчувати.

Більшовики на чолі з колишнім помічником присяжного повірника В. І. Ульяновим (Леніним), який екстерном закінчив юридичний факультет при Петербурзькому університеті, на 73 роки втягнули народи створеної ними держави в добре організовану систему беззаконня і терору.

Саме В. І. Леніну належать слова: «безумовним обов'язком пролетарської революції було не реформувати судові установи, а зовсім знищити, змести весь старий суд і його апарат».²⁴ Виконуючи цю ленінську настанову, революційні екстремісти реалізували вимогу вождя дуже чітко, потопивши всі демократичні досягнення, здійснені передовими представниками російської інтелігенції, у крові тієї самої інтелігенції.

Судова система Російської Імперії була замінена системою різних «трійок» і трибуналів, сформованих з безграмотних і озлоблених декласованих елементів, уповноважених вершити швидкий, нещадний і неправий суд над усяким, хто не вписувався в образ революціонера. Неминуче в цю революційну м'ясорубку попадали і вчорашні виконавці ленінської волі.

²⁴ *Ленин В Ж Соч.* - Т. 27. - С. 191.

Зараз суспільство одержало можливість познайомитися зі страшною «судовою» статистикою ленінсько-сталінського періоду, коли розстріл визнавався звичайним повсякденним явищем, а багаторічні терміни «соціальної ізоляції» - чи не головним методом розв'язання народногосподарських завдань. Очевидно, що вести мову про існування і розвиток професійної етики юриста в цей період було просто недоречно та й небезпечно. Усі видатні теоретики марксизму повністю відкидали спроби моралізувати майбутню постреволюційну систему правосуддя. Значної уваги надавалося цьому питанню основоположниками марксизму К. Марксом і Ф. Енгельсом, які визнавали наявність лише *класової* моралі, маючи на увазі «мораль» пролетаріату і засновану на ній диктатуру.²⁵

Цілком природним є те, що за умови аморальної політики, що проводиться правлячою партією, яка сконцентрувала всі зусилля на постійному пошукові внутрішнього ворога, одна згадка етичних проблем у судочинстві розглядалась як контрреволюційний прояв, як «буржуазний пережиток».

Одним із самих непримиренних супротивників судової етики як соціального поняття був А.Я. Вишинський. Виступаючи на зборах московської колегії захисників 21 грудня 1933 р., він висловився в такий спосіб: «Революційне насильство є в той самий час і проявом високого акта людської волі, спрямованої на те, щоб побудувати новий, більш високий суспільно-економічний уклад життя. У цьому виправдання революційного насильства, у цьому виправдання наших репресій, які б вони не були часом різкі та рішучі. У цьому виправдання тих ударів нашого закону, у вигляді наших карних репресій, що ми кидаємо на голови і наших ворогів і недисциплінованих, непокірних пролетарській державі, синів самого робітничого класу».²⁶

Наведена цитата колишнього Генерального Прокурора СРСР краще десятка красномовних документів говорить про характер репресій і настроїв тодішніх юристів. Саме Вишинському належить відродження де-факто відомої за часів інквізиції лиховісної тези - «зізнання - цариця доказів». Зізнання добувалися, що називається, за будь-яку ціну.

²⁵ *Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс и Энгельс. - Соч. - Т. XIV. - С. 94.*

²⁶ *Вышинский А.Я. Революционная законность и задачи советской защиты.*

М.: Редакционно-издательский сектор Мособлисполкома, 1934.

Розвиваючи цю думку, перший «законник» держави повчав адвокатів як слід відстоювати свою точку зору і безстрашно виступати в боротьбі за те, у що вони вірять, виходячи не з інтересів клієнта, а з інтересів соціалістичного будівництва, з інтересів держави. Професійна етика юриста в тому вигляді, як її сприймає цивілізований світ, була відкинута зовсім і забута, як шкідливий «пережиток капіталізму».

Водночас, було б неправильним заперечувати спроби окремих вчених і практиків повернутися до розгляду питань етичного плану хоча б у дозволених системою меж. Однією з таких, досить сміливих в умовах того часу спроб, з'явилася робота М.М. Полянського «Правда і брехня в карному процесі». Ця робота стала відгуком на дискусію, що виникла на сторінках державного видання «Щотижневик Радянської Юстиції» у 1927 році.²⁷ Підставою для дискусії з'явилася заява прокурора Б.Я. Арсенєва в московському клубі відповідальних працівників юстиції про те, що твердження, начебто можна захищати за будь-яких обставин, є виправданням неправди в промовах захисників.

У зазначеній роботі автор піддав досить сміливій для тих часів і обґрунтованій критиці позицію Е. Васьковського, автора так званої «теорії моральної розбірливості». Останній стверджував: «Оскільки для суспільства важливо, щоб захисник його інтересів на суді - адвокат не надавав підтримки аморальним вимогам і не сприяв перевазі неправди над правдою, то в момент, коли він переконається в неправоті прийнятого їм процесу, він зобов'язаний відмовитися від подальшого його ведення».²⁸

Н.Н. Полянский беззастережно відкинув як безперечно помилкове твердження, що «адвокати грають на суді роль уповноважених суспільства подібно тому, як прокурори являють собою уповноважених держави».²⁹

Значний внесок у розвиток юридичної професійної етики радянського періоду внесли вчені-юристи Ю. Злькінд, М. С. Строгович, а пізніше В. В. Леоненко, А. С. Кобликов і ін.

²⁷ Полянский И. Н. Правда и ложь в уголовном процессе. - М.: Правовая защита, 1927.

²⁸ Васьковский Е. Отказ от защиты по назначению // Журнал Юридического Общества, 1894. - Кн. 6.

²⁹ Полянский Н. Н. Там само.

3.3. Юридична етика в суверенній Україні

Від радянської держави Україна, як і всі інші пострадянські республіки, успадкувала порочну судову систему зі стійким синдромом ідеологічної залежності від правлячої комуністичної партії. Падіння моральності в Україні перехідного періоду у всіх галузях державної влади впритул торкнулося і судово-правоохоронної системи.

У своєму виступі на четвертому з'їзді суддів України Президент України Л.Д. Кучма зазначив, що «...за м'якістю покарання скасовується кожен п'ятий з винесених вироків. А на цьому тлі - роки позбавлення волі за копійчані крадіжки».³⁰ Це дуже коректна і м'яка оцінка стану справ у сфері правосуддя. Більш сурова характеристика ситуації, що склалася в царині української Феміди, пролунала на сторінках преси. Так, Голова Вищого господарського суду України Д. Притика у своїй публікації «Судова незалежність: етика і проблеми корупції» визнав, що зафіксовано «...не поодинокі випадки неадекватної поведінки окремих суддів вимогам суспільства - безвідповідальність, грубість, некоректність, невитриманість, зневажливе ставлення до людей, а в деяких випадках - зухвалість і нечесність як при спілкуванні з учасниками судового процесу, так і в стосунках з колегами, у приватному житті».³¹

Обравши для себе шлях інтеграції в європейське співтовариство, Україна, після проголошення незалежності повідомила про намір провести правову реформу і взяла курс на побудову правової держави.

Водночас, як правова, так і реформи в інших галузях відчують на собі серйозний і не завжди виправданий вплив західних правових систем. Часто наші перетворення зводяться до наївного і непродуманого копіювання форми без урахування специфіки, змісту і, головне, реальних можливостей.

Несвоєчасною і непродуманою, наприклад, була спроба за аналогією з американським ФБР створити в Україні національне бюро розслідування. І це за відсутності, з одного боку власної ідеології побудови правоохоронної системи, а з іншого боку - великих коштів, необхідних на здійснення такого проекту. Внаслідок марних дискусій

³⁰ Кучма Л.Д. Судово-правова реформа: потрібні відчутні зрушення // Право України. - 2000. - № 1.

³¹ Притика Д. Судова незалежність - етика і проблеми корупції // Право України. - 2000. - № 1.

та солідних витрат на створення нового правоохоронного монстра, Конституційним Судом України визнано неконституційним і Президентом скасовано.

Не менш складні проблеми очікують Україну на шляху реалізації конституційних положень про апеляційні суди і суди присяжних. Йдеться не лише щодо непосильних витрат, що очікують Україну на обраному творцями Конституції шляху перетворення системи правосуддя. Головна проблема в тому, що нам у найближчі десятиліття не розв'язати ці питання навіть за наявності цих коштів, оскільки до такого роду нововведень ми ще не готові. Досить згадати протистояння громадської думки самій ідеї скасування страти.

І все-таки Україна стала на шлях правової реформи, що допускає розробку і прийняття Українського законодавства, що є основою правоохоронної системи і судочинства будь-якої держави, а також перетворення самої системи судових і правоохоронних органів.

Ці реформи проходять важко, переборюючи інертність парламенту, виконавчої влади і самого населення країни. Українські юристи найбільш зацікавлені в приєднанні до міжнародних правових асоціацій і стандартів, діючих у цивілізованих країнах. Саме юристи, як ніхто інший, відчують на собі недосконалість вітчизняного законодавства, відрив від участі в багатьох міжнародних організаціях, конференціях і конгресах, що розглядають важливі для нас проблеми функціонування правових систем і гармонізації їхньої діяльності.

Міжнародні правові документи, прийняті у попередньому столітті, свідчать про зростаючий інтерес світової громадськості та вчених-правознавців до етичних питань діяльності юристів. І це цілком законохмірно. За переконаннями Представника Американської асоціації юристів (FDF/CEELI) з питань правової держави проекту «Правова ініціатива в Східній і Центральній Європі» Ненсі К. Сплейн "...юрист повинен триматися на рівні найвищих стандартів професіоналізму й етики, пропагуючи в такий спосіб принцип верховенства права і формування справедливої державної інфраструктури і правової системи, здатних забезпечити благополуччя і права всього народу".³²

Прийняття в грудні 1948 року Декларації прав людини поклало початок проведення міжнародних форумів, присвячених діяльності

³² Роль юристів у демократичному суспільстві: Коментарі американського адвоката // Адвокат. - 1998. - № 4.

суддів, адвокатів і працівників, що здійснюють охорону прав людини. Міжнародним співтовариством вироблені і прийняті десятки документів, метою яких є впровадження в законодавство країн-учасниць деонтологічних принципів у роботі судових і правоохоронних органів. Безсумнівно, що ця робота трохи активізувалася після створення Міжнародної асоціації юристів (МАЮ).

Прагнучи йти в ногу з міжнародним правовим співтовариством, українські юристи докладають значних зусиль у напрямку адаптації своїх корпоративних правил до загальносвітового. Про активність українських юристів у МАЮ свідчить та обставина, що голова асоціації українських юристів нині є президентом МАЮ.

Слід зазначити інтенсивні контакти українських і американських юристів з питань обговорення етичних проблем. Асоціація юристів США є найчисленнішою у світі (близько 600 тис. членів). Законодавство і правова система цієї країни дозволили американським юристам перетворитися в могутню і впливову силу. Тому інтерес українських юристів до діяльності своїх американських колег.

20 листопада 1998 р. у м. Одесі відбувся правовий семінар за участю адвоката США Ненсі К. Сплейн. Вона особливо наголошувала на високих вимогах, запропонованих американською асоціацією для своїх членів. Юрист у США - це, по-перше, представник своїх клієнтів, по-друге, він є представником національної правової системи і, нарешті, - це громадський діяч, що несе велику відповідальність за якість правосуддя. «Завданням американської асоціації юристів є здійснення на національному рівні представництва правової професії, що слугує суспільству і самій професії, пропагування справедливості, професійної майстерності та поваги до закону».³³

У 1999 р. Союзом адвокатів України і директором з юридичних питань Ради Європи в межах спільної програми Європейської комісії і Ради Європи для України проведено семінар по темі: «Права й обов'язки адвоката, адвокатська деонтологія, дисциплінарна практика адвокатури і професійна підготовка адвокатів».

На семінарі виступили представники адвокатського корпусу Австрії, Німеччини, Іспанії, Ліхтенштейну, які торкнулися у своїх доповідях найболючіших етичних проблем - надання безкоштовної

³³ Роль юристів у демократичному суспільстві: Коментарі американського адвоката // Адвокат. - 1998. - № 4, С. 52.

юридичної допомоги, якість цієї допомоги, підстави відмови від її надання, заборона конфлікту професій, несумісність різних видів професійної діяльності тощо.

14-15 травня 1999 р. в м. Києві з ініціативи Союзу адвокатів України і Вищої Ради Адвокатури Польщі за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» відбувся міжнародний семінар «Адвокатська деонтологія: етичні правила і їхні застосування в Україні і Польщі». Для України особливо цікавим і корисним було питання формування ефективності використання етичних принципів у практиці польських адвокатів.

До етичних проблем адвокатури польські юристи повернулися після переломних подій 1956 р. Ми говоримо «повернулися», оскільки раніше вже згадувалося про те, що саме в Польщі майже одночасно з Росією (наприкінці ХІХ століття) був виявлений інтерес до проблем адвокатської етики. У 1914 р., коли Росія відзначала 50-річчя судової реформи, у Польщі відбувся Перший з'їзд адвокатів, на якому розглядалися ідеї кодифікації принципів адвокатської етики.

Слід нагадати про те, що не завжди і не скрізь ідея кодифікації етичних принципів знаходила одностайну підтримку. Так, учасники Вільнюського семінару адвокатів-стажистів, що відбувся в 1937 р., висловилися проти кодифікації норм адвокатської етики. Обґрунтовувалася ця позиція тим, що така кодифікація закріпила б лише якийсь мінімальний рівень етики поведінки, не даючи ніякого імпульсу до росту вищого рівня. Однак такі погляди на ці питання не стали переважними. У травні 1958 р. створена з цією метою комісія приступила до підготовки проекту «Зводу принципів адвокатської етики і професійної придатності», а в 1961 р. Вища Рада Адвокатів Польщі прийняла цей документ. Але і після трикратного обговорення ці правила потерпали ряд змін. У 1998 р. прийнята остаточна редакція «Кодексу адвокатської етики». В січні 1999 р. внесені зміни до акта, що регулює адвокатську етику в Польщі.

З наведених дат і подій випливає висновок, що, по-перше, польські колеги надають великого значення етичним питанням у діяльності адвокатури, а по-друге, вони не роблять з цього документа «священної корови». Навпаки, «Правила адвокатської етики» став документом, доступним впливу на нього життєвої практики.

Ідея розробки Правил адвокатської етики в Україні виношувалася давно. Однак предметно до неї звернулися лише в липні 1995 р. на

розширеному засіданні Правління Союзу адвокатів України. Практичним кроком, що поклав початок тривалій роботі над проектом Кодексу адвокатської етики слугувало створення робочої комісії.

23 лютого 1996 р. Правлінням Союзу адвокатів України Проект був схвалений і з урахуванням пропозицій і зауважень, що надійшли. «На жаль, - відзначає член робочої комісії, віце-президент Союзу адвокатів України О.Л. Жуковська, - конкретні зауваження і пропозиції до тексту Проекту, спрямовані робочій групі з місць, були буквально поодинокими».³⁴ Робота над проектом регулярно висвітлювалася й обговорювалася на сторінках професійного журналу адвокатів України.

Український проект Кодексу адвокатської етики одержав високу оцінку фахівців Ради Європи. Він обговорювався на міжнародному семінарі «Професійна етика адвокатів», організованого Союзом адвокатів України разом з Директоратом з юридичних питань Ради Європи 30-31 травня 1997 р. У 1998 р. проект був представлений на експертну оцінку провідним спеціалістам в галузі адвокатської деонтології Американської асоціації адвокатів і також одержав схвальні відгуки.

Внаслідок проект був істотно доопрацьований, скорочений на одну третину й одержав назву - «Правила адвокатської етики». Остаточний варіант Проекту Правил затверджено 4 грудня 1998 р. на засіданні робочої групи, а ідеї, на яких він базувався, були у черговий раз піддані обговоренню на українсько-польському семінарі.

Такий підхід до зводу етичних правил української адвокатури дозволив наблизити якість документи до самих високих стандартів у загальному і до Кодексу поведінки юристів у Європейському співтоваристві, зокрема.

Цей Кодекс, прийнятий у 1988 р., підкреслює особливу роль деонтологічних правил у забезпеченні виконання адвокатурою її важливої й особливої ролі в суспільстві. У преамбулі документа підкреслюється, що «адвокат у правовому суспільстві при виконанні своїх професійних обов'язків вступає в різноманітні відносини, що покладають на нього різні, іноді взаємовиключні обов'язки перед клієнтами, перед судом і іншими органами влади, адвокатською професією як такою і її окремими представниками і, нарешті,

³⁴ Жуковская О.Л. Адвокатская деонтология в центре внимания международной адвокатской общественности // Адвокат. - 1999. - № 1.

суспільством у цілому, для якого існування вільної і незалежної професії, об'єднаної повагою до правил поведінки, виробленим самою цією професією, є істотною запорукою охорони прав людини в співвідношеннях з державною владою й іншими інтересами суспільства».³⁵

Таким чином, міжнародне визнання адвокатської етики -невід'ємної складової діяльності по захисту від пред'явленого обвинувачення, без дотримання якої юристи не можуть повноцінно виконати покладені на них завдання, стало фактом.

Визнання цього факту українськими юристами і виявлена ними воля відповідати міжнародним деонтологічним принципам свідчить, з одного боку, про зрілість адвокатського корпусу України, а з іншого боку - про його рішучість рухатися шляхом створення істинно правової держави.

Немаловажним є і та обставина, що саме під таким кутом зору розглядає етичні питання й українське законодавство. Закон України «Про адвокатуру» вимагає дотримання правил адвокатської етики, як одного з найважливіших обов'язків адвоката, що він бере на себе, складаючи присягу адвоката України.

³⁵ Адвокатська деонтологія у центрі уваги міжнародної адвокатської спільноти // Адвокат. - 1999. - № 1.

Запитання і завдання для засвоєння теми

1. *Юридична етика в Україні періоду Російської імперії.*
2. *Які умови сприяли виникненню і розвитку етики в Російській імперії?*
3. *Чому судова реформа 1864 р. у Росії сприяла виникненню судової етики?*
4. *А. Ф.Коні - основоположник судової етики в Російській імперії.*
5. *Яка роль української інтелігенції в перетворенні судової системи в Російській імперіїХІХст.?*
6. *Револьюційні події 1917 р. у Росії і руйнування судової системи.*
7. *Юридична етика в Україні сталінського періоду СРСР.*
8. *Юридична етика в Україні постсталінського періоду СРСР.*
9. *Юридична етика в суверенній Україні до прийняття Конституції України 28.06.96 р.*
10. *Юридична етика в суверенній Україні після прийняття Конституції України 28.06.96 р.*
11. *Назвіть перспективи розвитку юридичної етики в Україні з урахуванням судової системи.*

Розділ 4. Міжнародне визнання юридичної етики

Процес зародження і становлення юридичної етики як загальноновизнаного і неодмінного фактора повноцінної правової діяльності, що гарантує надійний захист прав людини, як самостійної наукової галузі та навчальної дисципліни відбувався в різних державах по-різному.

Фундаментом для розвитку етичних принципів на міжнародному рівні слугувала проголошена Організацією Об'єднаних Націй і закріплена в її Статуті воля «до створення умов, за яких може дотримуватися *справедливість*». Саме справедливість була і залишається одним з головних деонтологічних принципів юридичної діяльності.

Пріоритетність основних юридичних принципів визначена Загальною декларацією прав людини, 50-річчя якої відзначалося в 1999 р. Це - рівність перед законом, презумпція невинуватості, право на гласність розгляду справи і з дотримання усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Сюди відносяться і відповідні гарантії необхідні для захисту будь-якої людини, обвинувачуваної у вчиненні злочину.

Однією з найважливіших подій міжнародного характеру, що свідчить про загальне розуміння і визнання етичних факторів юристами, стало прийняття Деонтологічного кодексу на пленарному засіданні дванадцяти делегацій Європейського співтовариства в жовтні 1988 р. у Страсбурзі.

Суть цього міжнародного документа заключалася у встановленні та визнанні як обов'язкової міри - дотримання правил адвокатської діяльності адвокатами Європейського співтовариства.

Визнаючи реальність існування значних розходжень етичних вимог усередині самих країн-учасниць, прийнятий Деонтологічний кодекс констатує, що «...прогресивний розвиток Європейського співтовариства й інтенсифікація діяльності адвоката усередині цього співтовариства в інтересах суспільства вимагає визначення однакових

норм, застосованих до кожного адвоката співтовариства, та його міжнародної діяльності».³⁶

Міжнародна організація адвокатів висловила своє прагнення до гармонізації і наступним кроком на шляху до удосконалення деонтологічних принципів дванадцяти країн-учасниць стала конференція Міжнародної асоціації юристів, що відбулася в Нью-Йорку у вересні 1990 р.

Наслідки роботи цієї конференції виявилось прийняття Стандартів незалежності юридичної професії міжнародної асоціації юристів. У зазначеному документі вперше на міжнародному рівні було закріплено, що: *"справедлива система організації юстиції, що гарантує незалежність юристів при виконанні ними професійного обов'язку без будь-яких необґрунтованих обмежень, прямого чи непрямого тиску чи втручання, є абсолютно необхідною для побудови і функціонування правової держави "* і далі *"професійні організації юристів відіграють життєво важливу роль у підтримці професійних стандартів і етичних норм у захисті своїх членів від необґрунтованих обмежень і порушень, у забезпеченні юридичною допомогою усіх, хто її потребує, а також: у взаємодії з урядовими й іншими інститутами для досягнення цілей правосуддя",*³⁷

Особливо зазначити, що МАЮ міцно пов'язує питання дотримання етичних норм і правил з організацією і діяльністю регіональних асоціацій юристів. Зокрема, підсумковий документ жадає від держав-учасників Конференції утворення в кожному регіоні однієї чи більш незалежної самокерованої, визнаної чинним законодавством, асоціації юристів.

Одне з головних завдань цих об'єднань МАЮ бачить у забезпеченні честі, достоїнства, компетентності, професійних стандартів і етичних норм у поведженні та дисципліні, а також у захисті інтелектуальної й економічної незалежності адвоката від його клієнта.

Конференція МАЮ підтвердила прихильність основним принципам юридичної етики і призивала регіональні асоціації

³⁶ Деонтологічний кодекс: Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства, прийнятий делегацією 12 країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі у жовтні 1998 р. // Юридична деонтологія. - Х., 1998.

³⁷ Советская юстиция. - 1991. - № 23 - 24. - С. 19-20.

"сприяти забезпеченню права кожного громадянина на швидке, справедливе і гласне слухання в компетентному, незалежному і безсторонньому судовому органі відповідно до належної та справедливої процедури у будь-яких справах",³⁸

Практика використання судових і каральних органів для боротьби з політичними опонентами в державах з тоталітарними й авторитарними режимами спонукає ООН, МАЮ й інші міжнародні організації приділяти більшої уваги питанням захисту прав людини і створенню умов для цивілізованої та безпечної діяльності юристів, їхньої соціальної захищеності та свободи, доступності юридичних послуг.

Головний обов'язок юриста підсумковий документ Конференції вбачає, насамперед, у тім, що адвокат, керуючись установленими правилами, стандартами й етичними нормами, має діяти вільно, чесно і безстрашно відповідно до законних інтересів клієнта і без будь-якого втручання чи тиску з боку влади чи громадськості. Конференція вважає обов'язковим для кожної асоціації твердження і проведення в життя свого професійного кодексу.

Важливою подією на шляху міжнародного визнання правової етики, як діючого фактора в захисті прав людини, з'явився документ - "Основні принципи, що стосуються ролі юристів", прийнятий на VIII Конгресі ООН із запобігання злочинності та поводженню з правопорушниками, що відбувся в серпні 1990 р.

В одному ряді з принципами правового характеру, покликаними забезпечити максимальні гарантії захисту прав і свобод людини, названі також і чисто етичні. Зокрема, ст. 12 підсумкового документа в розділі «Функції й обов'язки» проголошує, що «Юристи за всіх обставин зберігають честь і достоїнство, властиві їхній професії, як відповідальні співробітники в галузі відправлення правосуддя».³⁹ Захищаючи права своїх клієнтів і відстоюючи інтереси правосуддя, юристи мають «сприяти захисту прав людини й основних свобод,

³⁸ Советская юстиция. - 1991. - № 23 - 24. - С. 20.

³⁹ Деонтологічний кодекс: Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства, прийнятий делегацією 12 країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі у жовтні 1998 р.// Юридична деонтологія. - Харків, 1998.

визнаних національним і міжнародним правом, і у всіх випадках діяти незалежно і сумлінно відповідно до закону, визнаних норм *етики юриста*».⁴⁰

Найбільш активно варто визнати тенденцію МАЮ в удосконаленні етичного боку діяльності юристів-адвокатів. Це цілком обґрунтований напрямок зусиль МАЮ, тому що саме адвокатура є передовим загоном юридичного співтовариства в справі захисту прав і свобод людини. Саме в цій сфері юридичної спеціалізації зосереджені найбільш педантичні та делікатні моменти юридичної етики і деонтології. Природно, це ніяк не зменшує важливості деонтологічних питань в інших сферах діяльності юристів.

Саме стан адвокатури в державі є лакмусовим папірцем істинної демократії, що стверджується неослабною увагою міжнародних організацій до її проблем.

У серпні 1990 р. на восьмому Конгресі ООН із запобігання злочинів прийняті Основні положення про роль адвокатів.⁴¹ Основними положеннями цього документа є: допуск до адвокатської практики і юридичної допомоги; кваліфікація і підготовка; обов'язок і відповідальність; воля висловлень і асоціацій; професійні асоціації адвокатів; дисциплінарне провадження.

Як видно з Основних положень, світову громадськість гостро цікавили такі етичні проблеми адвокатської діяльності як подолання труднощів доступу до адвокатів і юридичної допомоги, поєднання обов'язку і відповідальності адвокатів, потребу у зміцненні професійних асоціацій, як гарантії якості адвокатської допомоги малозабезпеченим особам.

На восьмому Конгресі ООН із запобігання злочинності та спілкування з правопорушниками були прийняті Основні принципи, що стосуються ролі юристів. Цей документ поглиблює і розширює положення, розглянуті в попередньому документі.⁴²

Етичні проблеми юриспруденції не були обійдені і на багатьох міжнародних форумах більш пізнього часу, а за часом збігаються з епохою початку українського державного становлення.

⁴⁰ Советская юстиция. - 1991. - № 23-24. - С. 19-20.

⁴¹ Основні положення о роли адвокатов. Приняті на восьмом Конгрессе ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 г. в Нью-Йорке. - С. 22.

⁴² Там само. - С. 20.

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Охарактеризуйте вплив Документів ООН на розвиток юридичної етики і юридичної деонтології у світі й в Україні (усно, письмово).*
- 2. Яка роль Декларації прав людини в розвитку юридичної етики?*
- 3. Охарактеризуйте Деонтологічний кодекс Європейського співтовариства (Страсбург, жовтень 1988 р.) (усно, письмово).*
- 4. Назвіть документи Міжнародної Асоціації Юристів, що стосуються питань юридичної етики і юридичної деонтології.*
- 5. Назвіть документи європейського співтовариства про питання юридичної етики і юридичної деонтології.*
- 6. Назвіть міжнародні правові документи, до яких приєдналася Україна.*
- 7. Охарактеризуйте "Стандарти незалежності юридичної професії МАЮ" (Нью-Йорк, вересень 1990р.) (усно, письмово).*
- 8. Охарактеризуйте "Основні положення про роль адвокатів" *\ Прийняті на восьмому Конгресі ООН із запобігання злочинності (Нью-Йорк, серпень 1990 р.) (усно, письмово).*

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Розділ 5. Слідча етика

5.1. Морально-правові джерела слідчої діяльності

Слідчий... Навряд чи на всій земній кулі відшукається заняття, що можна порівняти з популярністю цією професії - романтичною і буденною, захоплюючою і рутинною, суворою і водночас людинолюбною. Тут немає помилки. Людина, що не сповідує любові до себе подібних, ніколи не відбудеться як слідчий у повному розумінні цього слова.

Слідчий - це насамперед важлива державна посада, шанована і необхідна суспільству, різновид юридичної професії. Наявність у державі сильного морально орієнтованого слідчого корпусу - це важливий фактор соціальної стабільності та спокою в країні.

У пошуках кращої організації слідчого апарату Україна поки ще остаточно не визначилася. Якийсь час виношувалася ідея створення національного бюро розслідування за типом американського ФБР. Однак ця ідея не одержала свого розвитку. Діюча нині Конституція України скасувала слідчі функції прокуратури. Таким чином, питання про форму організації єдиного національного слідчого відомства залишається відкритим. Поки ж вишукуються організаційні форми, слідчі низки відомств продовжують свою повсякденну нелегку працю, що у цей період життя держави Україна нагадує скоріше військові будні.

Робота слідчого за всіх часів приваблювала своєю романтичною таємничістю, соціальною значимістю, інтелектуальною спрямованістю і була оточена ореолом шляхетності. Усе це так, але це лише зовнішній бік багатогранної слідчої діяльності. Однак є й інший - внутрішній, більш реальний.

Постійне перебування в епіцентрі людських трагедій, безсонні ночі, систематичні розумові перевантаження, незручності та прикроси, постійне невдоволення керівництва і незаслужені дорікання

потерпілих, нісенітна поголоска і нападки не завжди об'єктивної преси - це лише незначна частина важких обов'язків, добровільно прийнятих на себе слідчим.

Що може змусити людину не тільки погодитися на тяжку і не завжди вдячну роботу слідчого, але і надовго прив'язатися до неї? Егоїст і себелюб не піде на таку працю чи дуже швидко втече. Природжене людинолюбство, прагнення бути корисним і нездоланна потреба в справедливості - це ті особистісно-моральні фактори, що штовхають людину до нелегкої долі слідчого і все життя утримують його на цьому поприщі.

Головний і єдиний обов'язок слідчого - швидке розкриття вчиненого злочину, розшук, затримка і викриття злочинця. Ця лаконічна формула вміщує в себе безліч слідчо-оперативних дій, колективну працю оперативних працівників, експертів, допоміжних служб і вимагає від слідчого швидкої реакції, холонокровності, витримки, зосередженості, працьовитості, організаційних здібностей і ще багатьох інших неабияких якостей.

У період розслідування злочину слідчий наділений особливими повноваженнями, що є водночас і його обов'язками. Він представник державної влади, наділений правом на вживання примусових заходів аж до обмеження конституційних свобод громадян. Слідчий у разі розслідування злочину підкоряється лише закону, одноосібно приймає всі рішення, що стосуються розслідування цієї справи і несе персональну відповідальність за їхні наслідки.

Діяльність слідчого повністю регулюється Кримінально-процесуальним кодексом. Однак головним правовим орієнтиром, що визначає всю, від початку і до кінця діяльність слідчого є конституційний принцип *презумпції невинуватості* закріплений у ст. 62 Основного закону держави.

Фундаментальні положення цього принципу такі: особа вважається невинною у здійсненні злочину і не може бути покарана, поки її провина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доказу вини особи тлумачаться на її користь. Ці положення-аксіоми є не тільки правовими, але і глибоко моральними орієнтирами слідчого.

Кожне з цих положень - це синтез філософських, соціальних і етико-правових поглядів, підсумок тисячолітнього досвіду людства. Презумпція невинуватості як принцип правосуддя вистояв у багатовіковому протистоянні з інквізиційним процесом і донині має чимало противників серед апологетів державного і релігійного тоталітаризму. Однак принцип презумпції невинуватості все-таки правова категорія, конституційна установка, керівництво до дії і відступ від якої неприпустимий.

Однак юридична етика бачить своє завдання в узгодженні правових норм із загальнолюдськими і суспільними моральними категоріями й утворенні такого оптимального їх поєднання, що виключало б з діяльності слідчого навіть потенційну можливість навмисного протиправного й аморального вчинку у своїй професійній діяльності.

Конституція України (ст.62), що містить положення презумпції невинуватості, вказує слідчому на вищі орієнтири правоохоронної системи, щоб не допустити осуду невинуватого. Не менш важливим є і питання щодо моральних методів для досягнення тієї самої мети. Життя переконує нас в тому, що благі наміри і прекрасні закони можуть бути перетворені на протилежність, оскільки все залежить від виконавця. Найбільш прийнятним моральним правилом, що витримало іспит часом більше чотирьох тисячоліть, яке найефективніше і гідно відповідає на вічне запитання - як? Воно говорить *«поводься з іншими так, як хочеш, щоб поводитися з тобою»*. Його неможливо узаконити, але можна осягти і прищепити.

Мораль слідчого - це мораль людей, серед яких він живе і завдяки яким він існує.

Презумпція невинуватості в сполученні з «золотим правилом», що визнано моральним ідеалом поведінки людини, становлять основу діяльності слідчого, що дозволяє йому не тільки відчувати гуманність обраної професії, але й уберегтися від багатьох помилок.

5.2. Єдність законності та моралі в роботі сліп чого

Слідчий є представником державної влади. Усі слідчі дії чиняться ним від імені держави і будь-яка самодіяльність, що спотворює чи порушує закон, сприймається навколишніми як акт державного беззаконня. Прикриття порушень закону інтересами слідства є не що інше, як дискредитація державної влади.

Усвідомлення слідчим вельми відповідального положення, розуміння ним високої ціни кожного його невірного, помилкового кроку тільки зміцнює його моральну основу і підвищує внутрішню відповідальність. Це, у свою чергу, припускає непохитну готовність професійного детективу додержуватися моральних принципів суспільства, вимог юридичної етики.

Здавалося б, про яку етику можна говорити, якщо йдеться про розкриття злочину та ізоляції злочинця. Знамениті літературні герої-детективи Шерлок Холмс, слідчий Порфирій («Злочин і покарання» Ф.М. Достоевського), комісар Мегре та інші, кожен по-своєму, спостережливі, мають аналітичний розум, знавці психології і тощо. Однак є щось головне, що споріднює ці образи- це шляхетність мети, прагнення знайти *справжнього* винуватця і покарати зло.

Основи спеціальних знань викладаються у вищих навчальних закладах. Нагромадження досвіду і професійне удосконалення тривають усе життя - це інтелектуальна праця, робота мізку, яка не припиняється ніколи. Етична матерія - людинолюбство, терпимість, доброта - це продукт роботи душі. Що стосується роботи слідчого, то етичні категорії - це моральна основа використання отриманих знань і надбаного досвіду при розслідуванні кримінального злочину.

Людинолюбство може виявлятися у кожного по-своєму. Герой знаменитого фільму, знятого за мотивами твору братів Вайнерів «Місце зустрічі змінити не можна» капітан Жеглов також любив людей. Він вважав, що злодій, який обкрадає їх, має бути посаджений у в'язницю будь-яким способом, навіть якщо для цього потрібно «злегка» порушити закон.

Однак слідчий, що один раз порушив закон, з «благих намірів», зробить це і вдруге. Форми порушення будуть «удосконалюватися», масштаби - зростати, а доцільність їхнього застосування буде

поширюватися, виходячи з особистих розумінь свого обов'язку, до межі беззаконня.

Фронтоник капітан Шарапов, що з волі авторів фільму зважився говорити щодо підтасування фактів капітаном Жегловим, став провісником відродження юридичної етики умов її повного офіційного забуття.

При розслідуванні кримінальної справи основним інструментом слідчого є Кримінально-процесуальний кодекс, який визначає - що, як і яким чином він має виконувати. Криміналістичні знання і прийоми допомагають слідчому щонайкраще технічно реалізувати процесуальні норми.

Моральний принцип є внутрішнім компасом, що не дозволяє слідчому у погоні за легким і швидким успіхом збитися на шлях аморальної угоди з власною совістю, якими б цілями це не виправдовувалося.

Співвідношення тактичних прийомів і етичних вимог при розслідуванні справи значною мірою визначається моральними орієнтирами слідчого і цілями, що стоять перед ним.

Якщо слідчий заклопотаний розкриттям злочину і встановленням справжнього винуватця, його совість, як правило, чиста і він не вдається до підтасування фактів, фальсифікації матеріалів слідства та ін. Подібні прийоми застосовуються у разі, якщо розкриття злочину перетворюється на самоціль і досягається будь-якою ціною. Тоді використовується обман, шантаж, провокації.

Питання, чи може слідчий обманювати обвинувачуваного, свідка, влаштовуючи тактичні пастки, та інше, не є риторичним. З цього приводу написано чимало публікацій, що нерідко містять діаметрально протилежні думки.

Свого часу А.Р. Ратинов («Судова психологія для слідчих», - М., 1967. - С. 55, 157) пропонував застосовувати в слідчій практиці такі «методи боротьби», як «роздроблення сил і засобів «супротивника», що виражалось в розпаленні конфліктів між співучасниками злочину і нанесенні «удару» в найуразливіші місця. Ця позиція автора була сприйнята по-різному.

Саме по собі питання щодо перетворення обвинувачуваного в «супротивника» слідчого суперечить духу і букві закону, що покладає на слідчого завдання виявлення обставин як таких, що обвинувачують, так і виправдовуючих підозрюваного, обвинувачуваного. Теорія

«конфліктного слідства» таїть у собі небезпеку нанесення горезвісних «ударів» невинній особі.

Потрібно одразу зазначити, що багато слідчих окрилені теоретичною підтримкою, не забарилися впровадити ці сумнівні рекомендації в практику.

У 70-80-ті роки тактика «подрібнення» справ з наступним протиставленням підслідних один одному, використання особистої зацікавленості обвинувачуваних, обман і обіцянки активно практикував в Україні один з відповідальних працівників слідчого апарату прокуратури України.

Слід зазначити, що цей «слуга закону» довів систему дезінформації та стикування інтересів обвинувачуваних до досконалості. Це повною мірою проявилось при розслідуванні однієї з гучних справ. «Винайдена» ним тактика зводилася до такого: він особисто приходив до слідчої камери, викликав особу, показання якої вкрай були потрібні для обґрунтування провини інших обвинувачуваних, він представлявся йому і клав на стіл службове посвідчення високопоставленого працівника прокуратури та пропонував здивованому співрозмовникові записати номер свого партійного квитка. Після цього розмова відбувалася приблизно так: за вчинене Вам загрожує покарання до 12 - 15 років позбавлення волі (зазвичай він блефував). Якщо ви дасте необхідні показання на Н., я, як комуніст (далі називався високий титул) обіцяю, що вас засудять не більше, ніж на шість років.

Самим порочним в цьому «методі» було те, що, користаючись існуючою на той час силою прокуратури і партійною залежністю суддів, він завжди домагався від судів виконання своєї обіцянки. Багато обвинувачуваних купували собі поблажливість прокуратури ціною огульних обмов інших осіб, зроблених під диктовку слідчих.

Аморальним і абсолютно неприпустимим з погляду закону явищем у роботі слідчих має бути визнаною дезінформація свідків, експертів, провокація бажаних показань.

У середині сімдесятих років в одному з обласних центрів України розглядалася кримінальна справа за обвинуваченням відомої в місті журналістки С. в убивстві власної матері. Забігаючи наперед, відзначимо, що згодом С була цілком виправдана за відсутністю події злочину.

Слідчий районної прокуратури неодноразово приходив у двір будинку, де проживала родина обвинувачуваної і допитував літніх

жінок-сусідок, починаючи допит з повідомлення: «Я веду справу вашої сусідки, що вбила свою матір. Прошу повідомити усе, що вам відомо в справі». Обурені злочинницею-дочкою бабусі старанно «напружували пам'ять», згадуючи про С. усе найгірше.

Проти системи, запропонованої А. Ратиновим виступила група вчених, які вважали, що деякі методи, рекомендовані останнім, неприпустимі, оскільки слідчий, застосовуючи їх, «неминуче балансує «на межі неправди» та «на межі провокації»⁴³.

Відкинуті були і спроби деяких учених розвинути теорію «конфліктного слідства», тобто у разі заперечення обвинувачуванням своєї причетності до злочину чи окремих епізодів.⁴⁴ Ця теорія дозволяла в інтересах слідства використовувати різні «слідчі пастки», «слідчі підступні дії» і т.п.

Авторська позиція стосовно порушеного питання, однозначна: *мета і засоби, законність і моральність нерозривні. Успіх, досягнутий аморальними методами завжди сумнівний і, у кращому випадку, приховує небезпеку слідчої помилки, а в гіршому - злочин.*

5.3. Процесуальна незалежність і моральна відповідальність слідчого

Під час розслідування злочину слідчий наділений широкими владними повноваженнями. У їхньому числі:

- а) виклик і примусова доставка осіб, здатних пролити світло на певні деталі злочину;
- б) допит під страхом кримінальної відповідальності за відмову від дачі показань і за дачу свідомо неправдивих показань;
- в) затримка й арешт за підозрю в причетності до злочину;
- г) огляд і обшук осіб і приміщень в інтересах слідства;

⁴³ Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. - Воронеж, 1973. - С. 101 - 107; Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Этика уголовного процесса: Учебное пособие.- Воронеж, 1993. - С.101 - 108.

⁴⁴ Пантелеев И.Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений. // Труды ВЮЗИ. - Вып. 29. - М., 1973.

д) перлюстрація пошти і прослуховування телефонних, інших розмов; є) примусове направлення на експертизу.

Ці та багато інших слідчих дій, що викликаються потребою і дозволяються законом (деякі за згодою суду), допускають вторгнення слідчого в особисте, особисте людського буття, допускають порушення ним, охоронюваних конституцією, прав і свобод.

На перший план виступають етичні вимоги, що вимагають поваги до особистості та її прав, коректність, ввічливість і, звичайно ж, конфіденційність.

Слідчому вірять, на нього дивляться з надією, що злочин буде розкрито, винні знайдені та покарані, а перемога восторжествує. Від нього чекають швидких і рішучих дій, утішливих наслідків.

Слідчий - процесуально незалежна фігура. На період розслідування злочину йому надана повна самотійність у прийнятті тих чи інших рішень у справі, у використанні своїх процесуальних можливостей. Він особисто відповідальний за все, що відбувається в межах розслідуваної справи.

Службові повноваження і процесуальна незалежність слідчого в поєднанні з негласним їх використанням - одна з найскладніших соціальних і правових проблем. До такої, без перебільшення, могутньої зброї варто підходити як до джерела підвищеної небезпеки і довіряти його лише висококласним професіоналам із твердими моральними підвалинами.

У руках морально хитливої людини, кар'єриста, ця зброя здатна принести багато лиха, що не поступається за своїми наслідками розслідуванням злочинам.

У семидесятих роках у знаменитій на той час смоленській справі про маніяка, що вбив десятки жінок, слідчі домоглися від трьох осіб признання вчинення цих злочинів, які були засуджені судом до вищої міри покарання - розстрілу. Вироки стосовно цих осіб були виконані.

Через якийсь час було заарештовано справжнього злочинця, його показання переконливо доводили, що всі злочини, за якими були засуджені та страчені безневинні особи, вчинив він.

Розслідування злочинів, особливо резонансних, мають проводити відповідальним слідчим. Бажання «заспокоїти» громадськість, догодити

керівництву іноді **штовхає слідчих на відверто аморальні**, а трапляється і злочинні дії.

У зазначеній вище справі про "вбивцю матері" слідчий поспішив відрапортувати прокурору про розкриття гучного злочину, нібито вчиненого відомою місцевою журналісткою. Прокурор району негайно повідомив про «блискучі успіхи» свого слідчого прокуророві міста, а той, відповідно - прокуророві області. До вечора про блискуче розкриття моторошного злочину вже знав перший секретар обкому КПРС.

Після такої переможної реляції вже не могло бути і мови про об'єктивне розслідування справи. Усі матеріали підбиралися лише за одним принципом - вони мали закріпити єдину версію слідчого щодо винуватості С. у вчиненні злочину.

Більше трьох років пішло на те, щоб довести не тільки невинуватість засудженої до 10 років позбавлення волі жінки, але і повну відсутність самого факту події інкримінованого їй злочину.

Чи має право слідчий на помилку? Безперечно, як будь-яка людина він може помилятися. Однак помилки бувають різними. Слідчий, що знайшов у собі мужність визнати помилку і виправити її - цілком гідна особистість. Людина, що ставить кар'єру вище усього і прагне будь-що довести свою непогрішність, нехай навіть ціною волі та здоров'я, а часом і життя іншої людини, вчиняє злочин, за який згодом неминуче прийде розплата. Чим більші повноваження, тим серйозніша відповідальність. Відповідальності за порушення закону нерідко вдається уникнути, суду власної совісті - ніколи.

5. Моральна мотивація тимчасової ізоляції обвинувачуваного

Конституція України остаточно підтвердила намір суспільства і держави рухатися шляхом демократизації та гуманізації правових інститутів до міжнародних правових стандартів.

Основний Закон проголошує, що Україна - правова держава (ст. 1 Конституції України). Людина, її життя і здоров'я, честь і достоїнство, недоторканність і безпека, визнаються найвищою соціальною

цінністю. Однак лише конституційних декларацій недостатньо, як би прекрасно вони не звучали. Потрібне послідовне закріплення цих декларацій у конкретних робочих документах, створення реальних умов для впровадження законодавчих положень у практику та судовий контроль за діяльністю слідчих.

Затримка, арешт і взяття під варту - це дії, що різко змінюють життя людини і близьких йому людей, що порушують його плани і зобов'язання, що ставлять під загрозу добре ім'я і репутацію. Ці дії припустимі лише у тому разі, якщо перебування особи на волі таїть у собі реальну загрозу для навколишніх і інтересів розслідуваної справи. Тут завжди присутній бік - збереження безпеки й інтересів більшості.

Не секрет, що в державах з тоталітарним режимом ця міра використовується надзвичайно широко і дуже охоче. Чого гріха таїти, на всьому пострадянському просторі, у тому числі й в Україні, затримки й арешти, тримання під вартою були поширені настільки, наскільки це було зручно слідчо-оперативним службам.

У радянській державі постсталінського періоду діяло досить прийнятне карно-процесуальне законодавство: заборонялося застосування недозволених методів ведення слідства; були встановлені досить тверді процесуальні терміни тримання під вартою; з кінця п'ятидесятих років захисник був допущений до участі на попередньому слідстві⁴⁵; здійснювався суворий прокурорський нагляд за слідчими й оперативними органами. Здавалося б, існували реальні умови, що дозволяли звести до мінімуму порушення прав людини в період попереднього розслідування справи.

Однак необхідно враховувати живучість тенденції слідчо-оперативних працівників (і не тільки радянських) до перевищення своїх повноважень, їхня схильність до заборонених методів. Застосування до підслідних катувань не тільки мали місце, але і носили досить розповсюджений характер. Головною причиною цього було, з одного боку, відсутність у радянській державі чітко визначеного конституційного курсу на захист прав і свобод людини, а, з іншого

⁴⁵ 25 грудня 1958 г. Верховный Совет СССР принял Основы уголовного судопроизводства Союза СССР и союзных республик, которые допускали участие адвоката на предварительном следствии с момента окончания расследования по уголовному делу.

боку, - прагнення партійних хазяїв мати в **особі слідчих органів** могутній і залякуючий засіб впливу на народ.

Всесилля каральних відомств, спрямовуваних і керованих КПРС, прикривалося могутньою пропагандою і насаджувало ілюзію, що радянські слідчі «даремно не саджають» і тому людина, що потрапила до розряду обвинувачуваних і опинилася за ґратами, перебувала у повній і практично безконтрольній владі слідчого.

У деяких слідчих ізоляторах як «стимулятор» до дачі «признавальних» показань практикувалося поміщення арештованих у так званій «відстійник» - маленьку комірку для двох чоловік. Іноді сюди заштовхували до десяти і більш ув'язнених. Люди задихалися, непритомніли. Скарги ув'язнених неодноразово перевіряла прокуратура, однак безрезультатно. І лише після того, як в одному із слідчих ізоляторів України три з тринадцяти поміщених у «відстійник» підслідних задихнулися до смерті, а п'ятеро - були витягнуті у важкому стані, була заведена кримінальна справа, внаслідок якої були засуджені троє працівників слідчого ізолятора.

У цьому самому слідчому ізоляторі для добування «правдивих» показань використовувалася спеціальна напівпідвальна камера, вікна якої наполовину піднімалися над рівнем зовнішнього асфальту. На прохання слідчого «непокірливого» підслідного закривали в камеру, до вікна якої підганялася вантажна машина і встановлювалася глушитель до спеціально відкритої кватирки. Водій «ненавмисне» вмикав двигун і зупиняв його лише тоді, коли підслідний знаходився на грані смерті.

Усі скандальні «проколи» слідчих органів ретельно приховувалися, а винні надзвичайно рідко, і лише в особливо нетерпимих випадках, ставали перед судом.

Найстрашнішим бичем правоохоронної системи України були і до сьогоднішнього дня залишаються слідчі ізолятори й ізолятори тимчасового тримання, де місяцями, а то і роками перебувають особи, обвинувачувані у вчиненні злочинів, вина яких ще не доведена. Умови тримання арештованих там настільки жахливі, що часом люди готові визнати будь-яку провину, аби скоріше стати перед судом.

Таке становще йде врозріз з конституційними деклараціями України та моральними принципами українського суспільства. Це

також суперечить деонтологічним стандартам МАЮ й іншим міжнародним документам, що вимагають поваги затриманих, їх людської гідності та не допускати знущань і катувань.

Одним із головних завдань судово-правової реформи -концептуально змінити підхід до інституту тимчасової ізоляції особи, обвинувачуваної у вчиненні злочину. Необхідно радикально змінити правовий, морально-правовий підхід держави до попереднього слідства та морального змісту тимчасової ізоляції обвинувачуваних на період слідства від суспільства.

Взяття обвинувачуваного під варту і його тимчасова ізоляція мають на меті позбавити підозрюваного, обвинувачуваного можливості сховатися від слідства або перешкоджати розслідуванню злочину. Ця міра не повинна розглядатися слідчим як спосіб, схованого від громадськості придушення особистості, застосування недозволених засобів.

Конституція України і карно-процесуальний закон зобов'язують слідчого при обранні запобіжного заходу виходити з основної тези презумпції невинуватості - він має справу з невинуватою людиною.

Безконтрольне і масоване використання тримання під вартою як запобіжного заходу, застосування його без усякої до того необхідності переросло в антидержавну й антигромадську тенденцію і перетворило слідчі ізолятори в місця незаконного позбавлення волі в гіршому розумінні цих слів.

Прийняття нового карно-процесуального законодавства, що остаточно передало розв'язання питання про видачу санкції на арешт і на її продовження у ведення судів, формально вирішує проблему дотримання прав обвинувачуваних. З правового погляду питання одержало своє законодавче вирішення. Однак з позиції вимог юридичної етики може відбутися те, що за словами В. Ульянова (Леніна) було формою законною, а за своєю суттю - знущанням.

Стан багатьох слідчих ізоляторів не відповідає найменшим вимогам елементарної санітарії. За таких умов недоречно говорити навіть про часткове забезпечення таких інститутів, як честь, достоїнство, права і волі громадян.

Неприпустимі за міжнародними стандартами умови в слідчих ізоляторах, певною мірою сприяють збереженню серед окремих слідчих

тенденції до використання цих умов тримання для досягнення бажаних, але не завжди праведних цілей.

Виправдання підсудного, що тривалий час перебував під вартою, в разі недоведеності обвинувачення, відповідно до ст. 440-1 ЦК України, спричиняє відчутні наслідки для держави відшкодування матеріальної і моральної шкоди.

Радянське законодавство не знало інституту моральної шкоди, а тим більше його відшкодування. На той час панував пропагандистський «вислів»: людське життя і здоров'я безцінні. У продовження цієї декларативної посилки, існував закон, на підставі якого сотні тисяч безневинно засуджених людей і реабілітованих після відбуття тривалих термінів у таборах як компенсацію одержували двомісячний заробіток. З погляду законності того часу слідчий не відчував на собі наслідків реабілітації. Формально це було правильно, тому що вироки виносили суди.

За нових умов слідчий має самокритично і відповідально підходити до обрання запобіжного заходу, не розраховуючи на келійне розв'язання питання з прокурором щодо санкції та її продовження на утримання під вартою і його підтримку в суді.

В. Савченко, автор книги «Від тюрми і від суми» перебував під слідством 22 місяці, і увесь цей час - під вартою. Слідчий, без усякої на те потреби заарештував його в лікарні, де обвинувачуваний знаходився на лікуванні і на носилках доставив у слідчий ізолятор.

Згодом В. Савченка обласний суд виправдав і звільнив з-під варти. Здається, що якби вже тоді існував порядок видачі санкції на арешт судом, такого не могло статися. За такі дії слідчого та безвідповідальність прокурора, що давав санкцію на арешт, має розраховуватися держава та платники податків.

«Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою», прийнята на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р. у Нью-Йорку, присвячена саме цим питанням.

«Під терміном «жертви» - вказується в Декларації - розуміються особи, яким індивідуально чи колективно була заподіяна шкода, включаючи тілесні ушкодження чи моральний збиток, емоційні страждання, матеріальний збиток чи істотне обмеження їхніх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушує діючі національні

закони держав-членів, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою».⁴⁶

Декларація закликає уряди країн-учасниць відноситися до жертв з повагою. Вони (жертви) мають право на доступ до механізмів правосуддя і якнайшвидшу компенсацію за нанесений їм збиток.

Україні, що прагне до тісного співробітництва з європейським і світовим співтовариством, належить розробити механізм відшкодування моральної шкоди, але такий щоб це не виглядало заохоченням для порушників закону і винуватців заподіяння цієї шкоди.

Без розв'язання проблеми слідчих ізоляторів, законності їхнього використання, усі спроби держави здійснити правову реформу будуть марними.

5.5. Етика карно-процесуального доведення

Докладно урегульована процесуальним законом діяльність слідчого завжди дуже тісно стикається з моральними проблемами, тому що завжди торкається конфіденціальних справ і інтимних почуттів конкретних людей.

В інтелектуальному поєдинку з обвинувачуваним слідчий має у своєму розпорядженні досить стандартний набір засобів і прийомів - допит, очна ставка, обшук, упізнання особи, слідчий експеримент і деякі інші. Як правило, зазначені слідчі дії супроводжуються емоційними проявами учасників цієї дії, що робить роботу слідчого нервово-перевантаженою, постійно напруженою, а отже - стресовою. Такий режим слідчого, природно, не може не відбиватися на його людських властивостях. Однак це ніяк не повинно відбиватися на його відношенні до справи і до причетності до неї особи. Законодавство, що регламентує проведення цих слідчих дій, завжди враховує необхідність поєднання слідчої тактики і моральних норм професійної етики. Так, особі, що виконує процедуру впізнання, забороняється вказувати потерпілому чи свідку на особу підозрюваного. Дотримання

⁴⁶ Советская юстиция. - 1992. - № 9 - 10. - С. 39 - 40.

цієї умови цілком залежить від **моральних установок і професіоналізму** слідчого.

Моральні настанови не випадково стоять **на** першому місці, тому що саме від них найчастіше залежить правомірність, тактична спрямованість процесу розслідування і його результат.

Самою древньою і сильною зброєю слідчого ще довго залишатиметься допит особи, підозрюваної у вчиненні злочину. З етичного погляду, допит - це морально перевантажена слідча дія. Це завжди двобій, до якого ретельно готуються обидві сторони слідчої процедури.

Допиту підозрюваного, обвинувачуваного, як правило, передуює серйозна робота з вивчення слідчим особистості останнього, його оточення, аналізуються зібрані матеріали, зіставляються вже наявні дані та показання.

Недооцінка обвинувачуваного, неповага до його особистості, спроба домогтися успіху «наскоком» може негативно послугувати слідчому.

У кримінальній справі головним обвинувачуваним проходив дехто К. — завідувач взуттєвим магазином «спеціального призначення» (раніше були такі «обкомівські» годівниці).

Розслідування провадилося українською республіканською прокуратурою, тривало кілька років і ставило своєю метою одержати дані про хабарі вищому партійному керівництву області. По черзі цією справою займалися республіканські слідчі органи всіх правоохоронних відомств.

Оскільки нікому зі слідчих не вдалося одержати від К. будь-яких показань, компрометуючих першого секретаря обкому партії, його вирішив допитати один з керівників республіканського управління МВС України генерал Г.

Доставлений для допиту до генерала К. прекрасно розумів, що колоне його слово буде зафіксовано технічними засобами. На вступну заяву генерала про те, що він зволив особисто поспілкуватися з карним злочинцем, К. нарочито голосно відповів : "Гражданин генерал, Ви говорите, що я преступник и вор, так скажите, пожалуйста, с каких это пор служба БХСС получает зарплату валютой? " На питання генерала: чому він про це запитує? надійшла

відповідь: "Костюм на Вас с валютного магазина, рубашка так же, перстень на пальце тянет тисяч на 12, так кто из нас преступник и расхититель? "Генерал наказав відвезти арештованого назад і звелів негайно знищити запис.

Робота слідчого - це суцільний, що ніколи не переривається процес психологічного протистояння, нерідко з досить інтелектуальним і винахідливим, а головне, завжди відверто зацікавленим у своїй перемозі супротивником. Перемога ця формулюється коротко - не бути пійманим і викритим у вчиненні злочину.

Для досягнення зазначеної мети злочинець використовує будь-які засоби. Закон дозволяє йому не давати показань проти себе і своїх близьких. Він не несе відповідальності за дачу завідомо неправдивих показань у якості підозрюваного чи обвинувачуваного. Обвинувачуваний може обманювати, змінювати показання, відмовитися від них у будь-яку секунду, обмовити іншого, нарешті, поводитися образливо зі слідчим.

Слідчий - жива людина і йому не притаманні такі властивості як співчуття, гнів, запальність, роздратованість і т.п. Можна не сумніватися, що розумний і досвідчений злочинець негайно скористується цією «слабкістю» слідчого. Розжалобити, зворушити, вивести з рівноваги, змусити проговоритися, зірватися, зробити помилку, а після цього обвинуватити слідчого в необ'єктивності, очорнити його - це далеко не повний набір засобів, якими використовують злочинці.

Багатьом відома історія знаменитого в'язня відомої Санкт-Петербурзької в'язниці «крести» Мадуєва. Останній зумів переконати слідчого-жінку у своїх до неї щирих почуттях, домогтися інтимної близькості з нею і переконати останню принести йому пістолет, що та і зробила. Після цього Мадуєв спробував втекти зі слідчого ізолятору, убивши з цього пістолета майора внутрішніх справ. Слідчий К. згодом була засуджена до 12 років позбавлення волі.

Слідчий має бути витриманим, ввічливим, коректним, що потребує здоров'я і міцної нервової системи.

...Розслідувалась кримінальна справа про розкрадання з ОРСА «Д-ксільбуд». К., головний бухгалтер, що обвинувачувався у великих розкраданнях і в багаторазовому одержанні хабарів від підлеглих,

безперечно розумна і сильна жінка, ас-бухгалтер постійно провокувала слідчого. Кожну чергову зустріч вона починала словами: "Ви, громадянин слідчий, з Вашими убогими знаннями ніколи в житті не розберетесь у моїй справі і не розкопаєте моїх операцій. Через півроку максимум, ми поміняємось місцями - Ви будете сидіти на моєму місці, а я на Вашому" та багато іншого. Молодий слідчий, людина хвороблива, запальна, і до того ж зовсім позбавлена досвіду в «господарських» справах, одразу зривався на лемент: "Я Вас звідси не випущу, я Вас посаджу на десять років" і т. ін. К. тільки цього і чекала. Вивівши слідчого з нормального робочого стану, вона одразу сідала і писала чергову скаргу керівництву та прокурору про брутальність і упередженість слідчого. Скінчилося тим, що С зліг у лікарню з туберкульозом легень, а К. домоглася розвалу справи. До речі, через півроку після подій К. уже працювала у Мінському районі м. Києва на досить високій керівній посаді.

Невдачі слідчого далеко не завжди лежать у професійній площині. Причини в багатьох випадках мають етичне походження. Слідчий, із зазначеної раніше справи Мадусєва, раніше переступила етичні межі, дозволивши собі близькість з підслідним. Лише після цього вона вчинила злочин - принесла в камеру заряджений пістолет. Слідчий С. не мав досить сильних моральних якостей, щоб протистояти завідомо провокаційним діям обвинувачуваної К. Генерал не готувався до зустрічі з розумним і досвідченим злочинцем, а розраховував побачити улещеного генеральською увагою обвинувачуваного.

Свого часу, на сторінках навчальної літератури спалахнула серйозна дискусія щодо моральних меж слідчого при розслідуванні злочину. Деякі автори допускали, що в діях слідчого «специфічні моральні норми доповнюють загальні моральні принципи, а в деяких випадках і обмежують їхню дію».

Однозначно варто погодитися з А.С. Кобликовим, який стверджує, що «ніякі відступи від принципів і норм моралі в діяльності слідчого нетерпимі».⁴⁷ Під час допиту виявляється ступінь професіоналізму і культура слідчого, рівень інтелекту сторін і сила характеру і зазвичай

⁴⁷ Ратинов А., Зархин Ю, Следственная этика// Социалистическая законность. - 1970. - № 10. - С. 35 - 40.

моральна орієнтація слідчого. Якщо розумовий потенціал слідчого дозволяє йому розраховувати на інтелектуальну перемогу, а морально-правова настанова і моральне виховання є домінуючими орієнтирами, варто очікувати захоплюючого й істинно детективного двобою.

Якщо слідчий не може покластися на свій інтелект або не занадто розбірливий у засобах, саме тоді і виникають проблеми морального порядку - це і психологічні «пастки», і силові прийоми, і провокації на межі злочину. Хоч раз скориставшись методикою «вибивання» показань, слідчий свідомо перекреслює себе як особистість. Це як наркотик. Він уже ніколи не відмовиться від використаного методу, особливо, якщо цей метод приніс йому жаданий успіх. Слідчий добровільно відмовився від важкого шляху свого інтелектуального удосконалення. «Сила є - розуму не потрібне» - це саме для такого типу слідчих (у колишні часи їх називали «кулачниками»).

Цей шлях неминуче призведе до краху. Справи, побудовані на показаннях, здобутих незаконним шляхом, найчастіше, розсипаються в суді як картковий будиночок, а розплата неминуча. Однак набагато гірше, якщо невинувата людина засуджена судом на підставі показань, здобутих злочинним шляхом. Рано чи пізно, совість нагадає про себе, і настане розплата.

У виникненні такого роду ситуацій чималу роль відіграють і деякі теоретичні настанови, що пропагувалися свого часу. Рекомендувалося, зокрема, звести розслідування до «процесу боротьби, що набирає дуже гострих форм». Запропонована формула була б виправдана за абсолютної упевненості, що перед слідчим сидить винна особа. Однак суть розслідування справи в тому, щоб установити винну особу. Апріорне визнання обвинувачуваного «стороною в боротьбі» і відповідного з ним поводження є не що інше, як повернення до епохи жахливих 30-х років. Така заданість, відповідно, і становить роботу слідчого, нав'язуючи їй відповідні методи з усіма наслідками, що випливають.

Проти подібних теорій виступив проф. М.С. Строгович. «Така концепція «конфліктного слідства», - писав він, - рішуче не сумісна з вимогами закону, оскільки слідчий зобов'язаний вичерпно досліджувати усі обставини - як ті, що викривають обвинувачуваного й обтяжують його провину, так і ті, що виправдовують обвинувачуваного і пом'якшують його відповідальність, і це слідчий

повинен робити нацретьєльнїше, якою б не була його думка щодо винуватості обвинувачуваного».⁴⁸

На закінчення міркувань щодо моральності слідчого не зайвим було б згадати ст. 405 Статуту карного судочинства, прийнятого в 1864 р. в Росії, в якому йдеться, що: «Слідчий не повинен домагатися зізнання обвинувачуваного ні обіцянками, ні хитруваннями, ні погрозами, ні тому подібними заходами вимагання».

5.6. Моральна цінність права на захист від обвинувачення

Одним із самих живучих порушень слідчої етики, що граничить із прямим невиконанням закону, було і залишається відхилення слідчим, під будь-яким приводом, від забезпечення обвинувачуваного повноцінним захистом, своєчасного допуску адвоката до клієнта у справах, де участь захисника не є обов'язковою за законом. Найчастіше, це відбувається у разі, якщо справа розслідувана погано, містить серйозні огріхи й участь досвідченого адвоката загрожує розвалом слідчої версії чи окремих її епізодів. У хід пускаються будь-які причини: обвинувачуваного умовляють обійтися без адвоката через його «марність» і дорожнечу тощо, пропонують свого «гарного» адвоката, запевняють обвинувачуваного, що він і сам здатний захиститися в суді, залякують.

Нерідко обвинувачувані погоджуються підписати вимоги ст. 218 УПК про ознайомлення з матеріалами справи без клопотань і заяв аби справа скоріше потрапила до суду. У судовому засіданні, як правило, вони охоче розповідають, чому залишилися без захисту і про роль слідчого. Це, певною мірою, ускладнює роботу суду і нерідко розгляд справи відкладається для запрошення захисника та його ознайомлення з матеріалами справи.

Подібні прийоми слідчого - це не тільки ознака його професійної неспроможності, моральної нерозбірливості в засобах, це ще і порушення прийнятих на себе Україною зобов'язань перед міжнародним співтовариством.

40 Строгович М.С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. -М., 1984.-С. 128-134.

17 грудня 1979 р. у м. Нью-Йорку на 34-й сесії Генеральної Ассамблеї ООН був прийнятий Кодекс поведінки посадових осіб з підтримки правопорядку. Країни-учасниці погодилися, що «для захисту всіх осіб, затриманих чи тих, що знаходяться в умовах тюремного режиму, кожній затриманій особі має бути надане право на допомогу, консультацію з адвокатом і можливість спілкуватися з ним».⁴⁹

У додатку до Кодексу пояснюється, що термін «посадові особи з підтримки правопорядку» включає всіх призначених чи посадових осіб, що обираються, пов'язаних із застосуванням права, які мають поліцейські повноваження, особливо повноваження на затримку правопорушників.⁵⁰

У зазначених раніше «Стандартах» у розділі «Права й обов'язки юристів» (ст. 9) указується, що ні суд, ні адміністративний орган не мають відмовляти у визнанні права юриста, який має необхідний допуск до практики в цьому регіоні, представляти в цьому суді чи органі інтереси свого клієнта.

З моменту прийняття чинної Конституції України судова система здобула статус самостійної галузі державної влади. Із закінченням дії перехідних положень Конституції України суди де-юре зайняли належне їм місце в системі державної влади. їм передані функції з надання санкцій на провадження слідчих дій, що так чи інакше порушують права і свободи особи в інтересах розслідування злочину.

Тепер слідчий не може розраховувати на «келійне» отримання санкції прокурора і, відповідно, на його активну підтримку в суді, як це було раніше. Прокурор, що дав санкцію на арешт, обшук і таке інше, захищав не тільки слідчого, але і вигороджував себе. Нині й прокурор не зацікавлений потурати слідчому, оскільки всі відповідальні слідчі дії проводяться слідчим з дозволу суду.

Нова процесуальна конструкція орієнтує слідчого на більш етичний підхід до питань участі адвоката в досудовому слідстві й конструктивне співробітництво з ним, зважений підхід до запобіжних заходів, що неминуче зменшить кількість слідчих помилок і застосування недозволених прийомів, а, отже, підвищить якість розслідування справ і авторитет слідчих органів.

49 .

Советская юстиция. - 1991. - №20. - С. 19 - 20. См. там же. Резолюция 2200 А (XXI), приложение.

Повноцінна участь адвоката на стадії досудового розслідування - є важливою гарантією від порушення слідчим процесуальних прав обвинувачуваного, спроб приниження його людської гідності, застосування заборонених законом засобів і прийомів.

Прискіпливість адвоката - це остання можливість для слідчого перед направленням справи до суду знайти й усунути слідчу помилку.

5.7. Слідчий - ПОТЕРПІЛИЙ: етика взаємин

Розслідуючи злочин, слідчий постійно спілкується з людьми, так чи інакше причетними до розслідування справи. Потерпілі, свідки, підозрювані, оперативні працівники, експерти і багато інших людей з різними інтересами, цілями, завданнями і процесуальним становищем - усі вони так чи інакше впливають на слідчого і на стан роботи з розслідування справи.

Особливої уваги заслуговують взаємини слідчого з потерпілими. Карно-процесуальним законом потерпілі, як зацікавлені в результаті розслідування особи, наділені визначеними процесуальними правами.

Потерпілим визнається особа, якій вчиненням злочином заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода (ст. 49 КПК України). Потерпілий, відповідно до закону, вправі давати показання, представляти докази, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства.

Очевидно не випадково законодавець серед інших видів заподіяної шкоди на перше місце висуває моральний. Образа людських почуттів, знущання над моральними людськими цінностями травмує психіку потерпілого набагато глибше матеріальних втрат і фізичних страждань.

Спілкування слідчого з потерпілими - це особлива сфера процесуальних і етичних відносин. Стан потерпілого в період розслідування злочину в основному визначається ступенем і характером заподіяної йому шкоди.

Якщо процесуальні відносини з потерпілими відрегульовані законом, то мистецтво морально-ділового спілкування залежить від багатьох обставин: особистого характеру, рівня культури і морального виховання обох сторін. Потерпілому можна вибачити не завжди

адекватне сприйняття і реагування на навколишні події, оскільки він вражений горем. Слідчий - професіонал, він на службі, при виконанні обов'язку і не вправі піддаватися емоціям і керуватися особистими почуттями.

Особливість етики взаємин слідчого з потерпілими полягає в тому, що суворо дотримуючи формальних вимог закону у відношенні останніх, він дотримує максимальної коректності у вчинках і заявах, утримується від дій і висловлювань, здатних образити почуття потерпілих.

Ніякі особисті припущення чи антипатії не виправдовують брутальність або безтактність слідчого стосовно потерпілого. Потерпілі вимагають особливо дбайливого відношення до себе. З іншого боку, варто утримуватися від озвучування необережних прогнозів щодо завершення розслідування справи, передчасних висновків і необгрунтованих обіцянок. Одне лише непередумане слово слідчого може перетворитися на об'єкт скарг і серйозних обвинувачень з боку потерпілого.

...Розслідувалася кримінальна справа за обвинуваченням лікаря, акушера-гінеколога, у злочинно-халатному відношенні до своїх обов'язків під час прийняття пологів, унаслідок чого вмерла породілля. Слідство затягувалося через судово-медичну експертизу. Чоловік померлої постійно відвідував слідчого, вимагав негайного взяття під варту обвинувачуваного, скаржився на затягування слідства.

Під час чергового відвідування слідчого у відповідь на докори потерпілого останній роздратовано відповів, що нічого щодня набридати і вказувати що йому робити, і взагалі, якби була його воля, він не притягав би лікаря до відповідальності, тому що не бачить у його діях ніякої провини.

"Тепер мені все зрозуміло, - сказав потерпілий - ви його хочете вигородити " і пішов. Наступного дня був зроблений замах на убивство обвинувачуваного в справі лікаря. Потерпілий, «підігрітий доброзичливцями», зважився на самосуд.

Поведінка потерпілих може бути далеко не завжди адекватна їх стану і фактичним обставинам справи. Їхніми вчинками, найчастіше керують не тільки щирий біль чи втрата здорового глузду. Нерідко вони стають об'єктами залякувань, підкупу, чийогось злого наміру й інших невідомих слідчому обставин. Вчинки потерпілих іноді позбавлені всякої логіки і здатні дуже ускладнити процес розслідування

злочину. Іноді їхня поведінка продиктована дуже утилітарними цілями.

Потерпіла в справі, мати згвалтованої п'яницею-чоловіком чотирирічної дівчинки, слізно просить слідчого не притягати винуватця до відповідальності тому, що у випадку його осуду, вона залишиться з дітьми без засобів до існування.

Дружина убитого в неї на очах чоловіка відмовляється назвати імена убивць, боячись розправи. Вона не вірить, що слідчі органи убережуть її від помсти.

Приклади лише підтверджують думку про непередбачуваність вчинків потерпілих під впливом всіляких обставин. Це завжди має враховувати слідчий і коментувати у припустимих законом межах і етично витриманих формах.

Потерпілий, з позиції юридичної етики, найскладніша після обвинувачуваного фігура в карному судочинстві, психологічний стан якого вимагає вкрай вдумливого, обережного і зваженого підходу до особистості останнього.

5,8.

Слідчий - засоби масової інформації етика спілкування

При всій закритості досудового розслідування, наявності поняття «слідчої таємниці» громадськість вправі отримувати визначену інформацію про хід слідства з гучних і резонансних справ.

Посередником між слідчим і громадськістю виступають засоби масової інформації. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні» надає журналісту право на вільне одержання інформації, відвідування державних органів влади і місцевого самоврядування, а також підприємств, установ і організацій і бути прийнятим ними. Він користується перевагою в одержанні відкритої режимної інформації.

Однак закон не зобов'язує слідчого ділитися з журналістами матеріалами, що становлять слідчу таємницю. Таким чином, обсяг і зміст інформації, призначеної для журналістів, визначається слідчим. Спроби керівників слідчого органу підмінювати слідчого у контактах із пресою не виправдовують себе ні в правовому, ні в етичному

відношенні. Здається, якби журналістів у справі про таємниче зникнення журналіста Г. Гонгадзе інформував безпосередньо слідчий, що вів цю справу, таких «проколів» і непорозумінь просто не могло бути.

За спілкування з журналістами слідчий має бути вкрай лаконічним і гранично точним. Кожне своє висловлювання необхідно фіксувати технічними засобами з урахуванням можливої в майбутньому потреби ідентифікації сказаного з трактуванням журналіста. Як і представники інших професій, багато сьогоднішніх журналістів далекі від ідеалу, а заради сенсації нерідко здатні на перекручування фактів, аж до вимислу останніх.

Прикладом безпрецедентного втручання у справи слідчого органів, який був безтактним і не професійним з боку окремих політиків і журналістів, стала справа щодо зникнення журналіста Г. Гонгадзе.

Саме зусиллями окремих журналістів, які виявили у своїй запопадливості повну зневагу до моральних проблем і дозволяли собі мало не пряме втручання в слідчі дії, справу було безнадійно ускладнено і заплутано.

Прес-конференції й інтерв'ю слідчих стали модними з того часу, коли появи на екранах телевізорів з'явилися слідчих Генеральної прокуратури СРСР Т. Гдлян і С. Іванов, які розслідували знамениту «узбецьку» справу. Демонстрація на телеекранах величезних цінностей, невідомо ким, у кого і за яких обставин вилучені, мала переконати глядачів у правоті проведених слідчими репресій. Безвідносно до того говорили ці люди правду чи підтасовували факти, їхня поведінка було свідомо аморальною і, нерідко, злочинною.

У кожного з обвинувачуваних дома залишалися родини, яких слідчі не мали морального права піддавати стражданню. Крім того, справи ще знаходилися на стадії розслідування, а теледемонстрація носила дуже інтригуючий, але не правовий характер. Тут правові й етичні ідеали були принесені в жертву політиці. Щирому, об'єктивному слідчому прийому самореклами і сенсаційне епатування громадськості далекі та протипоказані.

Говорячи про роботу слідчого, не слід відкидати також спроби тиску на нього з боку «зацікавлених» представників державної влади, керівництва, кримінальних структур, погрози і пропозиції «щодо

співробітництва», прохання знайомих і близьких. До всього цього юрист, що присвячує себе слідчій професії повинен готуватися морально і фізично, довго і всерйоз.

Робота слідчого є секретною, а розголошення матеріалів справи припустимо тільки з його дозволу. Однак і сам слідчий має бути вкрай педантичним і обережним на прес-конференціях.

За кримінальною справою банди Д. шестеро членів якої ще не були затримані, слідчий по місцевому телебаченню закликав потерпілих звернутися з заявами до міліції. Це потягнуло за собою негайну реакцію бандитів. Протягом кількох днів були вирізані три родини, які могли знати бандитів в обличчя. Мимоволі напрошується питання: це помилка слідчого чи спосіб попередження бандитів про небезпеку?

Спілкування з журналістами вимагає від слідчого виваженості і не має виходити за межі офіційних відносин. Це надійно позбавить його від можливих запитань з боку керівництва чи судів. Одного слова, необережно сказаного журналісту, буває досить, щоб поховати коштовні докази.

З іншого боку, не виключається тактична задумка щодо «випадково» кинутого слова в пресі, здатного спровокувати задуману слідчим ситуацію, якщо зазвичай, цей крок не суперечить морально-етичним вимогам суспільства.

У резонансній справі про замовлене убивство, розкриття якого рухалося вкрай повільно, слідчий «випадково» промовився журналісту, що життя жертви кіллера, бізнесмена Н., у небезпеці. Це спровокувало (на що і розраховував слідчий) спробу замовника з 'ясувати чи дійсно останній живий. Ця обставина допомогла вийти на слід виконавця, а потім і замовника вбивства.

Одеським правоохоронним органам завдяки умілому використанню преси, вдалося розкрити резонансний злочин про вибух в одному з кафе м. Одеси.

Необхідність спілкування з засобами масової інформації - це об'єктивна реальність, особливий рід позапроцесуальних відносин, що вимагає від слідчого розвинутого почуття міри, інтелігентності та дипломатичності, що припустимі лише за умови максимального врахування моральних вимог юридичної етики з єдиною метою - не зашкодити.

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Освітить етичні питання, пов'язані з прийняттям слідчим справи до свого виробництва.*
- 2. Охарактеризуйте морально-правові основи слідчої діяльності.*
- 3. Що означає єдність закону і моралі в роботі слідчого?*
- 4. Як ви пов'язуєте процесуальну самостійність і моральну відповідальність слідчого?*
- 5. Поясніть, яку роль відіграють моральні основи тимчасової ізоляції особи від суспільства.*
- 6. Які моральні основи карно-процесуального доведення?*
- 7. Як ви розумієте моральну цінність конституційного права людини на захист від обвинувачення?*
- 8. У чому особливість етики взаємин слідчого з особами, що потерпіли від злочину?*
- 9. Які особливості взаємин слідчого із ЗМГ?*
- 10. Етика позаслужбового поводження слідчого.*

Ситуація 1

Ви розслідуєте кримінальну справу про вчинення сери зухвалих розбійних нападів. Прийшовши ввечері додому, Ви бачите свою матір за чаюванням зі своєю давньою подругою. У процесі бесіди мати розповідає, що онук гості заарештований за обвинуваченням у розбійних нападах, тобто в справі, розслідуванням якої займаєтеся Ви. Мати і подруга зі сльозами переконують Вас, що онук дуже гарний хлопчик і просять допомогти йому. Насправді ж, як виявляється з матеріалів справи, "дуже гарний хлопчик" серед членів злочинної групи був особливо зухвалим і жорстоким. Ви, природно, дуже любите свою матір і не можете ні в чому їй відмовити... Перед Вами ситуація морального вибору.

Ситуація 2

Ви розслідуєте кримінальну справу про великі розкрадання, вчинені директором, головним бухгалтером і касиром шахти. В один із днів Вас запрошує начальник слідчого відділу, у якому Ви працюєте слідчим і повідомляє, що директор є рідним братом одного з керівників

республіки. Потрібно повести справу таким чином, щоб звільнити його від відповідальності, а провину звалити на головного бухгалтера і касира. Якщо допоможете, Вам обіцяна блискуча кар'єра, якщо ні, можете потрапити в немилість високого керівництва. Рішення за Вами.

Ситуація 3

Ви розслідуєте справу про квартирні крадіжки. У Вас на столі лежать три нерозкриті квартирні крадіжки, за що Вас постійно лає керівництво. Після чергової лайки начальник «підкидає» Вам ідею -переконати обвинувачуваного взяти крадіжки на себе, а щоб він став покірнішим, пообіцяти йому свою допомогу в суді.

Які моральні проблеми виникають перед Вами? Як Ви вдієте?

Ситуація 4

Ви розслідуєте вперше у своїй практиці груповий злочин про крадіжку і збут краденого металу. У справі заарештовано 6 підозрюваних. Терміни тримання обвинувачуваних під вартою минають, однак один з них завзято і переконливо заперечує свою участь у вчиненні злочину та причетності до групи. Якщо Ви не отримаєте від нього визнання у вчиненні цього злочину, Вам доведеться звільнити його, а можливо і всіх інших з-під варти, а справа практично розпадеться, тому що, вийшовши на волю, усі змовляться і будуть переховуватися.

У бесіді зі старшими колегами один з них радить залякати «незговірливого», кинути його в «пресову» камеру до кримінальних елементів, показати йому кілька зфабрикованих протоколів допиту інших напарників, які ніби звинувачують його в співучасті. Після цього він зіднається у вчиненні злочину.

Ви шукаєте вихід із критичної ситуації...

Ситуація 5

Ви розслідуєте кримінальну справу про убивство. В один із днів до Вашого кабінету заходить колега по роботі. Поговоривши про те про се, він пропонує разом пообідати. Під час обіду, за чаркою горілки, він повідомляє, що до нього звернулися його давні знайомі з проханням допомогти обвинувачуваному в справі, що Ви ведете. Вони дуже заможні люди і пропонують велику суму грошей за допомогу. А

зробити потрібно саму малість: допустити трохи "помилки" при розслідуванні з таким розрахунком, щоб їх можна було використовувати в суді для виправдання. Ви стаєте власником великої суми грошей, багатою людиною. Випадок, що може ніколи не повториться. А убитого все одно вже не воскресити. Так переконує Вас колега-слідчий із сусіднього кабінету, якого Ви знаєте дуже мало. Ця спокуса надає можливість поправити свої фінансові справи. Однак...

РОЗДІЛ 6. СУДОВА ЕТИКА

6.1. Моральні витoki судочинства

Термін «Судова етика» був введений А.Ф.Коні для визначення ролі моральності в сфері карного судочинства, а потім і навчальної дисципліни, що висвітлює це соціальне явище.

Свою вступну лекцію про судову етику, прочитану в Олександрівському ліцеї восени 1901 р., а в 1902 р. опубліковану в «Журналі міністерства юстиції» А.Ф. Коні назвав «Моральні витoki в карному судочинстві».

Ні в царській Росії, ні в радянській державі погляди А.Ф. Коні відгуку офіційної влади не знайшли і судова етика на десятки років виявилася ізгоєм у навчальних програмах правознавчих закладів.

Під судовою етикою - навчальною дисципліною - її російський творець мав на увазі дослідження моральних проблем, що виникають у карному судочинстві та взаєминах професійних учасників судового процесу.

Інтенсивний розвиток руху на захист прав і свобод особи в усьому світі, прийняття важливих міжнародних документів і створення Міжнародної асоціації юристів сприяло підвищенню моральних вимог до судових і правоохоронних органів і адвокатури в державах-учасницях і поступово привело до утворення юридичної деонтології та юридичної етики. У складі останньої виникли окремі галузі, що досліджують роль і вплив моральних процесів у галузях основних правових спеціалізацій: слідстві, судочинстві й адвокатурі.

Доцільність структурування юридичної етики за ознаками спеціалізації на слідчу, судову й адвокатську стала очевидною. Кожне з зазначених разгалужень юридичної етики вже довело своє право на існування, сприяло формулюванню загальновизнаних деонтологічних вимог до представників основних спеціалізацій.

Безсумнівно, що в ряду юридичних професій судова діяльність являє собою вершину піраміди, що вінчає сукупну працю представників всіх інших служб і спеціальностей. Більше того, якість роботи останніх прямо залежить від вимог і вимогливості суду.

Вчені-правознавці пропонують своє поняття судової етики. Так, А.С. Кобликов вважає, що *судова етика це: «сукупність правил поведінки суддів і інших професійних учасників карного, цивільного й арбітражного судочинства, що забезпечують моральний характер їхньої професійної діяльності і позаслужбового поводження, а також: наукова дисципліна, що вивчає специфіку прояву вимог моралі в цій області»*.⁵¹

Не досить виправданим є прагнення автора перевантажувати судову етику проблемами *«позаслужбової поведінки інших професійних учасників»* судочинства. Для цього існує адвокатська етика і деонтологічні норми професіоналів інших спеціалізацій. Необгрунтовано, на наш погляд, і визнання судової етики самотійною *«науковою дисципліною»*. Вичерпним, здається, було б таке визначення:

Судова етика - це розділ юридичної етики, сукупність правил поведінки суддів, інших професійних учасників судочинства, що забезпечують моральний характер їхньої процесуальної діяльності.

Етика судді як в судовому процесі, так і поза ним безумовно є складовою судової етики. Природно, судова етика може і повинна містити визначені правила й настанова позаслужбової поведінки суддів, однак ці правила здатні лише доповнювати і підсилювати загальновстановлені моральні принципи і підходи суспільства, членом якого є суддя.

Моральні вимоги до суддів і суддівської діяльності, майже такі самі як і вимоги, звернені до слідчих, прокурорів. Дотримання положень ст. 62 Конституції України (презумпція невинуватості), законність, неупередженість, об'єктивність, справедливість - от чого чекає суспільство від судді. По суті, не так вже й багато, однак, як свідчить судова практика, це «дещо» дається нелегко і далеко не усім.

З правового погляду, завдання судді зводиться до правильного застосування матеріального і процесуального закону. Точне і грамотне застосування чинного закону вже саме по собі вирішує безліч моральних проблем, оскільки закони, крім правових, закріплюють і моральні вимоги суспільства.

⁵¹ Кокорев Л.Д. Понятие, задачи и соотношение профессиональной этики юриста и следственной этики //Этика предварительного следствия: Труды ВСШ МВД СССР. Вып. 15. Волгоград, 1976.; Батман Д.П. Адвокатская этика. - М, 1977.

Чинна Конституція України пішла шляхом максимального розширення функцій суду, визнавши судову систему самостійною галуззю державної влади. Функції та повноваження судів значно розширені за рахунок звуження функцій прокурорських. Передачу судам права видачі дозволів на виконання науки слідчих дій, варто розглядати як передачу під контроль судової влади дотримання конституційних вимог про недоторканість особи (ст. 29 КУ), недоторканості житла громадян (ст. 30 КУ), про дотримання таємниці листування, телефонних розмов (ст. 31 КУ), а так само вимоги про суворе дотримання порядку користування конфіденційною інформацією (ст. 32 КУ) і має не тільки правовий зміст.

Історичною подією морально-правового характеру в карному судочинстві стала остаточна відмова України від застосування страти. Цей важкий і неоднозначний за своїм значенням крок українських інститутів влади є ніби символічним і знаковим поворотом українського суспільства до високих моральних ідеалів, зокрема й у карному судочинстві.

Значним кроком до цивілізованого, з погляду моралі, карного законодавства було введення в Конституцію України ст. 63, що звільняє від відповідальності за відмову від свідчень проти себе, членів родини чи близьких родичів. Радянський Союз був однією з держав, у якій це каралося, адже цивілізоване співтовариство вважало аморальним вимагати матері викривати сина тощо.

Приведення карно-процесуальних норм відповідне до конституційних положень припускає наповнення їх моральним змістом, підвищеною повагою до особистості, її прав і законних інтересів, особистого життя.

Морально орієнтоване законодавство України - є важлива складова етико-правового підґрунтя судді, що позбавляє його основ і права виправдовувати несправедливість і неправу суд ність моральною недосконалістю закону. Однак далеко не всі галузі українського права є бездоганною основою діяльності судді. Особливо недосконалим залишається кримінально-процесуальне законодавство, що допускає застосування окремих, використовуваних у радянські часи порочних правових інститутів. Одним з таких є спроба збереження права судді на повернення справи слідчому на додаткове розслідування. До речі,

в Росії уже відмовилися від цієї порочної практики у законодавчій формі.

Головним недоліком цього сумно-відомого законоположення полягає в тому, що воно за відсутності причин для винесення обвинувального вироку дає судді можливість ухилитись від ухвалення рішення. Ухвала судді щодо повернення справи на додаткове розслідування - це власне, ухилення від прийняття рішення, що дозволяє слідчому без достатніх для того причин, часом по декілька років, утримувати невинувату людину в ізоляції від родини, суспільства, від усіх видів діяльності. Таке право надане суддям місцевих судів, апеляційної і касаційної інстанцій статтями 246, 281, 366 і 374, 396 і 398 УПК у редакції Закону України «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний Кодекс» від 21 червня 2001 року.

Існування інституту «додаткового розслідування» робить суддів, що користуються цим «рятувальним колом», причетними до збільшення кількості помилок, а часом і зловживань з боку слідчого. Збереження добрих, а часом і дружніх стосунків із слідчими за рахунок страждань невинуватої людини, яка з волі судді знову повертається на кілька місяців у розпорядження того самого слідчого, є не що інше, з погляду судової етики, як аморальним вчинком, порушенням присяги. Закон, що надає таку можливість, є свідомо аморальним.

Вище зазначене пояснює, чому виправдувальний вирок в Україні є майже надзвичайною подією. Отже, цілком обґрунтованим є твердження авторів енциклопедичного довідника «Правові системи країн світу» щодо того, що в Україні «Відсоток виправдувальних вироків - один із самих низьких у світі (близько 0,3 %)». (Издат-во Норма-Инфра. - М., 2001 р.)

Водночас загрозливо виглядає цифра, що характеризує кількість справ, повернутих на досудове слідство. За даними Голови Верховного Суду України В.Ф. Бойко тільки в 2000 р. з 240 тис. розглянутих судами кримінальних справ - 10 % були повернуті на додаткове розслідування. Якщо до цього додати характеристику наших слідчих ізоляторів, то маємо погодитися і з іншим твердженням авторів зазначеного Енциклопедичного довідника, що «в Україні як і раніше широко застосовують катування підслідних». Таким чином, варто прийти до висновку, що моральність судді багато в чому залежить від хибності діючого законодавства.

Іншою складовою етико-правової основи, що покликана забезпечити правильне застосування діючого законодавства суддею є особиста моральна настанова, його прагнення і рішучість поважати і дотримуватися закону.

Тут на перше місце виступають такі моральні якості особистості (ік людинолюбство, внутрішня потреба в доброзичливості, неприйняття ^{лаі} загострене почуття справедливості. Ці якості, крім свого (іриродженого походження, є наслідком виховання, освіченості, культури людини, усвідомлення нею високої місії юридичної професії та суддівського обов'язку.

Чималу роль у формуванні моральної позиції при виконанні свого службового обов'язку судді покликана зіграти його суспільно-моральна орієнтація. Вихованням моральності покликана займатися загальнонародна ідеологія, що пронизує державні принципи.

Ми можемо допустити, що в нас з'являться судді, щиро сповідуючі християнство чи іншу релігію - законом це не забороняється. Ці люди будуть черпати свої моральні сили в релігії.

На сьогодні переважна більшість суддів - атеїсти, що не сповідують жодних релігійних переконань. За відсутності в країні єдиної загальнодержавної чи переважної у суспільстві ідеології у цієї категорії людей є відсутність внутрішнього духовного кредо (не атотожнювати з релігійним), що спирається на будь-які моральні школи й систему поглядів, крім службових розпоряджень, що включають у себе і деякі моральні положення. Відсутні в країні і суспільно-державні інститути духовного виховання особистості.

Тому варто звести освячений законом і тисячолітнім визнанням сплав презумпції невинуватості і «золотого правила» - поведься з ІНШИМИ так, як хочеш щоб поводитися з тобою. Цей ідеал існує поза партіями, державними режимами і політичними напрямками.

6.2. Етика судового процесу

Як це не парадоксально, але виникнення поняття "судова етика" зобов'язано насамперед тим аморальним і корисливим проявам, якими,

на жаль, так багата судова практика. Якби не було сумних аморальних фактів в правосудді, не було б необхідності й у судовій етиці.

За єдності моральних вимог і спільної професійної мети -відшукування істини у справі та винесення справедливого вироку - у роботі судді та слідчого досить багато істотних розбіжностей у засобах і підходах до досягнення цієї єдиної мети, що, безумовно, впливає на їхній характер і поведінку.

Варто почати з того, що всі професійні учасники кримінального судочинства: слідчий, прокурор, адвокат, маючи кінцевою метою здійснення правосуддя, працюють, кінець кінцем, на правосуддя. Підсумком цієї багатоликої і різнобічної роботи є поява на суддівському столі справи, крапку в якій може поставити тільки суд. Ця крапка -вирок.

Будь-яке рішення суду проголошується ім'ям України. Звідси і широкі владні повноваження, з якого випливає висока моральна відповідальність за якість прийнятого рішення.

Слідчий, як ми вже знаємо, працює в умовах таємності, наодинці з обвинувачуваним, свідком, він не пов'язаний умовами відкритості та думкою учасників судового процесу. Крім цього, у слідчого є завжди перевага в тому, що він допитує обвинувачуваного, свідка вперше і, найчастіше раптово, коли той ще не підготовлений до допиту. Слідчий неквапливо і продумано домагається найбільш прийнятної відповіді, а потім фіксує її в протоколі. Відсутність у приміщенні сторонніх сприяє розкутості допитуваної особи і, нерідко, штовхає останнього до виливу різних «одкровенень».

Робота судді провадиться в умовах повної гласності, у сіх на очах. Кожне його питання звучить у судовому залі і, природно, має бути продуманим і зваженим до його проголошення.

Суддя не може дозволити собі піддаватися емоціям, незалежно від того, хто перед ним стоїть, підсудний, обвинувачений у вчиненні злочину чи особа, що постраждала від нього. Питання судді чи іншого учасника процесу негайно фіксується в протоколі судового засідання і технічними засобами, а також всіма учасниками процесу. У такий самий спосіб фіксується і відповідь підсудного, свідка. Суддя позбавлений переваги раптовості і допитує особу, що вже цілком осмислила ситуацію і, як правило, що обрала більш-менш придатну їй позицію.

Повторення перед судом і великою судовою аудиторією показань, промовлених у напівінтимній обстановці слідчого кабінету, дуже непроста процедура.

Не слід також забувати й про психологічний вплив, якому піддаються потерпілі, свідки і навіть експерти з боку родичів і спільників підсудного з метою змусити останніх відмовитися від показань або змінити їх.

Обов'язок судді, що домагається істини у цій справі, створити сприятливу обстановку для спокійного освоєння свідка в новій, незвичайній для нього ролі, відгородити від нападок із залу і можливих погроз з боку підсудних. Свідок має відчувати себе захищеним від можливих наслідків у зв'язку з виконанням свого громадського обов'язку - дачі суду показань. Водночас суддя, зобов'язаний чітко і недвозначно пояснити свідку, потерпілому їхню відповідальність перед законом за дачу завідомо неправдивих показань. Це положення закону, безсумнівно несе в собі й елементи морального впливу, як на особу, що свідчить, так і на присутніх у залі судового засідання.

Одним з найважливіших засобів відшукування істини у справі є тактика допиту та мистецтво одержання інформації в ході судового засідання. Суддя повинен дуже тонко відчувати обстановку в залі суду і враховувати дуже непросте становище людини, що стоїть перед судом, його психологічний і нервовий стан.

Саме тут і виявляються справжні професійні і морально виправдані підходи судді до людини. Уміння підтримати її, дати можливість освоїтися в судовій аудиторії, відгородити від вигуків і погроз із залу - це мистецтво, досліджуване юридичною етикою. Відсутність цього уміння не може бути компенсовано навіть високою кваліфікацією, тим більше за відсутності моралі.

Допит свідка, потерпілого починається з ідентифікації особистості - встановлення анкетних даних особи, запрошеної для дачі показань. Два приклади з практики дають уявлення про те, як різняться між собою в моральному і професійному змісті підходи суддів до цього відповідального судового процесу: *виконавши процедуру ідентифікації особистості, суддя кілька хвилин приділяє питанням, що не відносяться до справи. Якщо це приїжджа людина, суддя спокійним, співчутливим тоном з 'ясовує самопочуття допитуваного,*

чи благополучно той добрався, як влаштувався, і лише після цього пропонує останньому у вільному викладі розповісти суду усе, що йому відомо у справі. За час такої бесіди людина, викликана в суд, заспокоїлась, трохи звикся з обстановкою і пройнялася довірою до судді.

Під час вільної розповіді суддя зрідка направляє свідка в потрібному суду напрямку, десь просить зупинитися більш докладно, але ніколи не перебиває свідка і не дозволяє цього іншим учасникам судового засідання. При цьому він суворо стежить за тим, щоб секретар записував показання точно так, як вони вимовляються допитуваною особою. Це дійство виконується суддею Т. з такою прискіпливістю і професіоналізмом, що самим допитливим учасникам судового засідання не виникає приводу для запитань. Це класика проведення допиту особи в судовому засіданні.

У цьому самому суді йу тому самому складі колегії така процедура здійснюється іншим суддею. Після грізного з'ясування анкетних даних суддя, не даючи свідкові часу на освоєння з ситуацією, ставить запитання: "Свідок, Ви підтверджуєте показання, дане Вами на попередньому слідстві? " І не дай боже, якщо допитуваний хоча б у дрібних деталях змінює свої попередні показання. Звучать погрози судді про порушення кримінальної справи за лжесвідчення, свідок губиться, плаче, а нерідко трапляються й істерики. Судове засідання перетворюється в засідання інквізиції. Свавілья судді переходить етичні межі, усі учасники процесу напружені і, відповідно, знервовані.

Двоє суддів, два стилі роботи, два полярних підходи до людей, до виконання обов'язку. Однак згадуючи першого суддю я називаю його прізвище - Тимохін Василь Максимович, тому що в пам'яті усіх, кому довелося стикатися з цією людиною, зберігся образ розумного, інтелігентного і справедливого судді - справжнього професіонала. Другого імені волію не називати, оскільки шкода, заподіяна ним правосуддю за довгі роки роботи на посаді судді у багато раз перевищує принесену користь.

Суддя не повинен бути споконвічно заряджений "однополюсною енергією" стосовно справи і майбутнього підсудного. Він не має морального права розглядати справу, якщо його особиста думка в силу громадського резонансу чи інших обставин склалася не на користь

підсудного. Приступаючи до розгляду справи, він має бути абсолютно нейтральним і, яким би тяжким не був вчинений злочин, зуміти стати над громадською думкою, численними виступами у ЗМІ і власними емоціями.

У наведеному раніше прикладі про так зв. «смоленську справу» слідчі й оперативні працівники, знаходячись під тиском суспільної думки і прагнучи виправдати перед керівництвом свої промахи в розслідуванні злочинів маніяка, пішли на фальсифікацію доказів, домагаючись незаконними методами визнань у вчиненні убивств у осіб, непричетних до цих злочинів.

На підставі сфальсифікованих матеріалів судами тричі виносилися вирoki із застосуванням вищої міри покарання, як пізніше з'ясувалося, до невинуватих в цих злочинах людей. Справи такого роду розглядалися суддями обласних судів, грамотними, з багаторічним досвідом юристами. І судді не меншою мірою, ніж слідчі, відповідальні за смерть безневинно страчених, тому що слово розстріл пролунало з їхніх вуст.

Які саме фактори й обставини заважають судді, професіоналу високого класу, розглянути явне підтасування доказів і змушують прийняти на себе гріх винесення тяжкого вирoku невинуватій людині?

У радянській державі прокуратура де-факто володіла набагато ширшими повноваженнями ніж суд, і мала право прокурорського нагляду за законністю діяльності останнього. Як правило, прокурор являв собою «партійне око» і представляв юстицію району, області у відповідному місцевому бюро КПРС. Партійна організація суду і прокуратури завжди була єдиною. Іншими словами, у прокурора в радянські часи були реальні важелі впливу на суд. Пояснити поведінку суддів того періоду можна, однак це не значить - виправдати.

Навіть за тих умов чесний і принциповий суддя мав у своєму розпорядженні можливості не піддатися тиску і вирішити справу за законом і по совісті. Прикладів тому не мало .

На початку 80-х років минулого століття виникла кримінальна справа про розкрадання державного майна у великих розмірах на одному з лікero-горілчаних заводів України. На лаві підсудних виявилися шість жінок і один чоловік, що трималися близько 15 місяців під вартою. їм ставилося в провину розкрадання продукції - лікero-

горілчаних виробів - шляхом недоливу в пляшки на значну за тих часів суму - до семидесяти тисяч карбованців.

Підсудні категорично заперечували можливість розкрадання горілки шляхом недоливу в пляшки. Однак одна з підсудних, робоча цеху Ф., повіривши обіцянкам слідчого, що її за співробітництво зі слідством відпустять, уперто повторювала, що "горілку в пляшки не доливали", хоча і не могла пояснити, як це відбувалося. Експертиза однозначно підтверджувала, що у всіх досліджених зразках (пляшках) виявлений недолив: 2-3 кубічних сантиметрів рідини.

Формальні підстави для визнання підсудних винуватими були і прокуратура рішуче вимагала завершення справи та винесення обвинувального вироку. В умовах масованого тиску з боку УВС і обласної прокуратури суд прийняв рішення - судове слідство визнати закінченим. Залишалися доповнення сторін і судові дебати сторін.

Саме в цей час один з адвокатів дізнався, що вилучені на заводі зразки (ящик з двадцятьма пляшками горілки) перш, ніж, потрапити на експертизу, більше 6 місяців зберігалися в кабінеті слідчого. Незважаючи на категоричні заперечення державного обвинувача, суд дозволив адвокату задати експертам додаткові запитання: чи не могло збереження спиртного в непристосованих умовах протягом 6 місяців відбитися на кількості рідини в пляшках. Відповідь була однозначна - безперечно відбилося. Ця відповідь руйнувала основний доказ пред'явленого обвинувачення, що загрожувала чималим скандалом - підсудні тривалий час перебували під вартою і когось слід було відповідати за це. Суддю неодноразово "запрошували" до прокурора області, йому дзвонили з обкому партії, погрожували.

Однак ні перспектива конфронтації з обласною прокуратурою, ні дзвінки партійних апаратників, ні особистий стан здоров'я не зупинили суддю. Він відновив слідство, допитав слідчого у особливо важливих справах М. щодо збереження зразків горілки в кабінеті. Внаслідок, версія про недолив горілки в пляшки на величезну суму лопнула, а троє підсудних були виправдані за обвинуваченням у розкраданнях і звільнені з-під варти у залі суду. За тих часів це, без перебільшення, був мужній, істинно суддівський вчинок.

У суверенній Україні судді одержали реальну незалежність і наділені вищими владними повноваженнями. Конституція України

установила, що: "Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону" (ст.129), "Вплив на суддів будь-яким способом забороняється" (ст.126 ККУ). Сьогоднішні судді не відчують на собі "проникливого партійного ока", не зашорені ідеологічно і цілком звільнені від прокурорського нагляду. Законодавчо судді забезпечені і захищені.

Чого ж бракує нашим суддям, щоб високі ідеали правосуддя - законність і справедливість - завжди тріумфували в суді? Запитання не риторичне і відповідь на нього варто шукати не тільки у вадах законодавства. Іншим фактором, що безперечно визначає рівень моральності, є гідний добір до корпусу слідчих і суддів. Трагедія України, як і інших пострадянських республік, полягає в тому, що, зустрівшись з важкими проблемами раптової суверенності, вона не зуміла перебороти інерцію численних психологічних і організаційних негативів радянського періоду, серед яких правовий нігілізм, недооцінка матеріальної винагороди за працю, зрівнялівка й ін.

Однак зазначені фактори виявлялися неспроможними без морального, професійно-етичного виховання майбутніх юристів, починаючи з ліцейського класу, інститутської аудиторії і протягом усього періоду служби.

Як свідчить історія, саме Олександрівський ліцей, потім юридичний факультет Санкт-Петербурзького Університету дали Росії плеяду розумних, освічених і чесних діячів, про яких можна лише згадувати і мріяти. Не гріх відзначити і те, що ідеологією їм слугувала християнська віра.

Відсутність стійкого ідеологічного стрижня морального виховання, поглиблене несвоєчасною і досить низькою оплатою праці слідчого і суддів, призвели до повальної корупції в сфері судочинства, що викликає справедливі дорікання у населення.

Шлях до виправлення становища, що створилося, до мінімізації корупційних процесів лежить у подоланні застарілих підходів до оцінки праці судово-слідчих працівників, переході до системної підготовки і виховання майбутніх і працюючих юристів у сполученні з підвищенням їхньої відповідальності за помилки та зловмисні дії в роботі.

Встановлення істини у конкретній кримінальній справі - проблема не тільки правова. Моральний аспект встановлення істини є не менш

важливим в роботі судді. Про це неодноразово висловлювався і великий процесуаліст радянського періоду М. С. Строгович: «...проблема істини в карному процесі - це не тільки правова, але й у неменшій мірі етична проблема», що «..в етичному плані досліджена дуже мало і слабо».⁵² З часу, коли були сказані ці слова, багато чого істотно змінилося. Однак встановлення істини судом як і раніше залишається не тільки важливим юридичним завданням, а й питанням мораль в карному судочинстві. Якщо ж моральність приноситься в жертву іншим цілям, якими б важливими вони не були, істина зникає, а вирок чи рішення не досягають вищої мети, вони не справедливі.

Прояв аморальності багатоликий. Судочинство в цьому розумінні не становить виключення. Такі пороки, як лінощі, байдужість, користь, самомилування, якщо вони хоч один раз відвідали душу судді, здатні, зрештою, привести його до сумних наслідків. Прикладів тому дуже багато. Однак суспільству від цього не легше. Скільки несправедливості, надламаних душ і людських трагедій залишає за собою такий суддівський чиновник у гіршому розумінні цього слова.. Приведу лише один приклад.

Справа «про ордени Леніна» потрясла область. Злочинці, довідавшись про те, що ця нагорода містить більше 30 грамів золота найвищої проби, почали викрадати, скуповувати ці ордена і збувати зубним технікам. Зараз продаж нагород нікого не бентежить. За тих часів це був не просто тяжкий злочин, але і найвищою мірою цинічний і аморальний вчинок. Така справа слухалася Д-ким обласним судом у першій інстанції... .

Обвинувачення в справі будувалося на показаннях єдиного свідка, так званого «сексота» (секретного співробітника міліції), що підтверджує факт придбання своїм колегою в підсудного трьох орденів Леніна. Природно, у залі судового засідання постійно були присутні працівники ОБХСС, які наглядали за тим, щоб їх «співробітник» не відмовився від показань, тому що від цього залежала і їхня подальша доля - підсудний уже півроку знаходився під вартою.

52 Проблемы судебной этики// Под. ред. Строговича М.С. - С. 85.

Родичі та спільники підсудного підстерegli свідка і попередили, що якщо він підтвердить показання, то завтра «ноги будуть в одному місці, а голова - в іншому». Суду про це було відомо.

Кілька днів учасники процесу спостерігали, як П., стоячи за кафедрою свідків, зацьковано оглядався то на родичів підсудного, що голосно викрикували на його адресу погрози, то у бік своїх «шефів» з ОБХСС, що погрожували «посадити» його на три роки, якщо він змінить показання.

Суддя, розуміючи ситуацію, не зробив нічого, щоб захистити свідка від нападків родичів підсудного, що розперезалися в залі, і фактично сприяв розвалу справи.

Внаслідок, під натиском досвідченого адвоката свідок відмовився від попередніх показань. Підсудний після піврічного перебування в слідчому ому ізоляторі був виправданий і звільнений з-під варті в залі судового засідання. А один єдиний свідок обвинувачення П. безвісти зник.

Пізніше, у приватній бесіді суддя, фактично приречений П., пояснив свою поведінку тим, що ненавидить "стукачів". До категорії людей, іменованих «стукачами», можна відноситися по-різному - симпатизувати і ненавидіти - це особиста справа кожної людини. Для судді немає і не може бути поділу свідків на приємних або не приємних. Потакаючи своїм симпатіям і антипатіям, суддя зневажає інтересами справи і безпекою свідка, саме так і сталося в наведеному прикладі.

Величезного морального і культурного виховання вимагає внутрішнє переконання судді. Стаття 323 Кримінально-процесуального Кодексу України формулює цю прерогативу суду в такий спосіб: «Суд оцінює доказ по своєму внутрішньому переконанню, заснованому на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом».

За українським карно-процесуальним законодавством значна частина кримінальних справ розглядається суддею одноосібно. Стаття 10 Закону України «Про судочинство» уточнює, що «Суддя, що розглядає справу одноособово, діє як суд». Таким чином, право і тягар оцінки доказів у великій кількості карних і цивільних справ покладено законом на одну людину - суддю.

Звертаючись до питання внутрішнього переконання судді, А.С.Кобликов виділяє три аспекти цього процесу: юридичний, психологічний і моральний.⁵³ Українське право не визнає формального підходу до оцінки доказів. У карно-процесуальному законодавстві України не існує вказівок закону на заздалегідь установлену цінність тих чи інших фактів і обставин. У такий спосіб цінність того чи іншого доказу визначається суддею в процесі об'єктивного і всебічного розгляду всіх доказів у справі в їх сукупності.

За цих умов результат оцінки суддею доказів у всіх зазначених вище аспектах буде залежати ще і від таких суб'єктивних критеріїв, як інтелект, культура й освіченість судді. А оскільки ці суб'єктивні характеристики досить різні, то виникає проблема допустимості судової помилки.

Аналізувати статистику судових помилок, виявлених вищестоящими судовими інстанціями, на нашу думку, немає сенсу, тому що дуже важко виокремити помилку від навмисного відхилення від закону в діяльності судді. Ще менше піддається визначенню ступінь неправильної оцінки суддею тих чи інших доказів.

Суддя несе персональну відповідальність за допущену судову помилку. Однак, якщо юридична помилка виявляється досить легко, то помилки психологічного і морального характеру практично не збагненні.

Міркування про право на судову помилку в психологічному і моральному аспекті цілком припустимі. Суддя - жива людина і ніщо людське, зокрема й омани, йому не чужі. Що стосується юридичної реалізації судової помилки у вироку, рішенні суду, то варто цілком погодитися з М.С. Строговичем, що: «..право на помилку ні звідки не впливає ні в юридичному, ні в етичному відношенні так само як права на помилку слідчого і прокурорів при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ не існує, такого права не було раніше, немає зараз і не буде надалі. Судова помилка- це завжди порушення законності».⁵⁴

⁵³ См. ; Кобликов А.С. Юридическая этика: Учебник для вузов. - С. 68.

⁵⁴ Проблемы судебной этики//Под. ред Строговича М.С. - С!

На відміну від слідчого, що одноосібно вирішує питання слідчої тактики, суддя неухильно підкоряється встановленому процесуальним кодексом порядку, де вказується кого, коли і як допитувати. Судові процедури узгоджуються з учасниками судового процесу. За будь-якої позиції сторін суддя приймає рішення самостійно, однак вислухати думку учасників судового процесу він зобов'язаний. Якщо питання стосується допиту додаткових свідків, призначення експерта та ін., ігнорування суддею думки учасників процесу, крім чисто юридичних порушень, містить елементи упередженості, недостатньої кваліфікації і є, безумовно, неетичними, тому що йдеться, насамперед, про вирішення долі підсудного, торкається інтересів сторін.

Суддя не може уникати у своїй роботі моральних критеріїв процесуальних настанов. Кримінально-процесуальне законодавство, будучи абстрактним за формою, припускає безпосередню персоніфікацію в процесі його застосування суддею до конкретного підсудного, позивача, відповідача.

Моральна суть карних, цивільних, а також процесуальних норм і їхнього застосування в судовій роботі складається в гармонічному поєднанні вимог закону і моралі. За формального застосування закону без урахування цієї важливої особливості, робота судді, нерідко, може виглядати просто аморальною. На жаль, практика дає чимало основ до подібних висновків.

У свій час народним судом Д-ського району Д-кої області розглядалася кримінальна справа за обвинуваченням голови колгоспу і трьох бригадирів у розкраданні колективної власності.

Справа була сфабрикована за вказівкою місцевого партійного керівництва. У ході судового слідства адвокати і прокурор, що підтримував обвинувачення, прийшли до висновку про необхідність призначення нових бухгалтерської і будівельної експертиз, про що були заявлені відповідні клопотання.

Суддя, що кожен свій крок погоджувала з райкомом партії, відкинула клопотання і призначила дебати сторін. Прокурор (що було на той час великою рідкістю) відмовився від обвинувачення в розкраданні колективного майна. Проте суд під тиском районного керівництва, засудив П. до восьми років, а інших до 6 і 4 років позбавлення волі. Жорстокість і черствість молодого судді вразила навіть членів обласного суду, яких важко було чимось здивувати...

За скаргами адвокатів і засуджених обласний суд змінив вирок народного суду, а П. і всі інші були засуджені «за халатне відношення до своїх обов'язків» до виправних робіт.

Цікаво, що причиною неправосудного вироку стала не професійна помилка судді, а свідоме ігнорування нею фактичних обставин справи і моральних принципів в бажанні догодити тодішнім владноможцям.

У розділі слідчої етики значне місце надане взаєминам слідчого з потерпілими. У цьому сенсі у судді завдання настільки просте, наскільки і складне. Суддя, на відміну від слідчого, позбавлений необхідності позасудового спілкування з потерпілими до судового засідання. Межі участі останніх у судовому засіданні чітко визначені законом і суддя не може особисто сам їх змінити.

Допит потерпілого в судовому засіданні, залежно від характеру злочину, дуже тонка та делікатна процедура. Від моральної гідності судді, культури, його внутрішньої інтелігентності й уміння поважати достоїнство людини, що потерпіла від злочину, часом залежить навіть життя останньої.

В суді розглядалася кримінальна справа про згвалтування одруженої жінки. Із показань потерпілої відчувалося бажання приховати причину свого перебування на місці вчинення злочину. Ця обставина не мала прямого зв'язку з подією злочину і ніяк не впливала на його доведеності.

Суддя, самотня дама, що завжди охоче бралася за такі справи, доклала зусиль, щоб змусити потерпілу "пролити світло" на замовчувану жінкою обставину в судовому засіданні, не подбавши про видалення з залу судового засідання сторонніх, серед яких знаходився і чоловік постраждалої. Наступного дня стало відомо, що потерпіла викинулася з вікна будинку і померла в лікарні.

Йдеться стосовно делікатної етичної проблеми ретельного добору судово-слідчих працівників, оскільки слід звільнити крісло судді від людей з ознаками психологічної невірноваженості, фізичної ущербності, наділених такими порочними рисами, як заздрість, озлобленість, некерованість, корисність. Не виключено, що для розв'язання завдання потрібні спеціальні служби за участю психологів, медиків, що будуть провадити добір людей для судово-слідчої роботи.

Сумлінність і людська порядність - поняття, про які в демократичному суспільстві не прийнято говорити: дивіться, він

вчинив порядно! Людина не могла вчинити інакше в силу свого виховання і приналежності до такої спільноти.

Однак ми зустрічаємося з випадками несумлінного, необ'єктивного, упередженого та корисливого в середовищі суддів і факти нормальної суддівської поведінки суддів стають майже подвигом. І хоч одиниця виміру порядності, чесності, людяності і сумлінності відсутня, про такі прояви слід говорити і писати для майбутніх суддів. Це особливо важливе за умов, коли значна кількість кримінальних справ вирішується суддею одноосібно.

У одному із своїх виступів на телебаченні Президент України говорив про створення спеціального підрозділу, який займався б ретельним доббором людей на суддівські посади. Стурбованість Глави держави станом правосуддя зрозуміла. Однак підвищення іміджу судової влади лежить не через створення ще однієї бюрократичної структури, укомплектованої з фахівців того самого рівня і виховання. Потрібна насамперед серйозна програма морально-патріотичного виховання майбутніх юристів у навчальних закладах України, що передбачає розумно організовану практику, починаючи максимум із третього курсу. Особливу увагу слід надавати добору співробітників, що допускаються до роботи з практикантами.

У цьому зв'язку, не можна не зазначити небезневинне явище - повсюдне переустаткування і перебудову прокурорських і судових приміщень у палаци розкоші, що далеко виходять за свою вартість за межі бюджетних асигнувань. Виховний вплив цих євроремонтів, зроблених бог зна за які кошти, скоріше варто визнати як розкладання, ніж моральним явищем.

У діючій Конституції України йдеться про суд присяжних нового для нас інституту. Він існував на території України в часи Російської імперії, однак у перші дні жовтневого перевороту був скасований як "буржуазний пережиток". В усьому світі, за винятком держав з тоталітарним і авторитарним режимом, такий суд вважається найважливішим досягненням демократії.

Участь у суді присяжних людей з народу, що добираються демократично для кожної судової справи за участю сторін обвинувачення і захисту, захищених від стороннього впливу і вільних в ухваленні рішення, дійсно створює ілюзію щирого правосуддя.

Однак, як і всі життєві явища і соціальні інститути, суд присяжних, поряд з перевагами, має і недоліки. Саме в судах присяжних проблема

дисонансу закону і справедливості одна із найгостріших, тому що від суду присяжних завжди чекають справедливості, але збувається це далеко не завжди.

Суд, рішення якого цілком залежить від вдачі захисника, його уміння використовувати всі недоліки слідства, розжалобити присяжних, зручно для заможних підсудних, що мають фінансові можливості для запрошення знаменитого адвоката (кількох адвокатів). З погляду людей, що потерпіли від злочину і, що цілком природно, чекають «справедливої кари» для злочинця, суд присяжних далеко не завжди є ідеалом правосуддя, а нерідко виглядає як знущання над їхніми почуттями.

Проте суд присяжних - це поріг, за яким влада втрачає звичний вплив і можливість розправитися з небажаним ідейним супротивником руками суду. Технологію роботи суду присяжних на українському ґрунті можна віддалено прогнозувати на прикладі кримінальної справи, що розглядалась у свій час у м. Д-ку.

Сталося так, що новоспечений дізнавач, двадцятирічна випускниця школи міліції, піддавшись умовлянням обвинувачуваного, за одну тисячу карбованців хабара віддала йому кримінальну справу Просто взяла і віддала. Потерпілий, що побажав з'ясувати, як йде розслідування, довідався, що - ніяк. Зникла справа. Піднявся шум, і все одразу з 'ясувалося. Проти дознавача була порушена кримінальна справа за ч.2 ст. 168 КК УРСР ~ одержання хабара посадовою особою, що обіймає відповідальну посаду. Санкція статті передбачала до 12 років позбавлення волі.

Справа слухалася обласним судом у першій інстанції. Підсудній пощастило -у справі головував член обласного суду (нині пенсіонер), професіонал високого класу К. Засідателями були два літніх робітника. Справа була заслухана швидко, свідків практично не було, підсудна у вчиненому зізналася й увесь час мовчки плакала. Адвокат щиро співчував дівчині та зміг передати це почуття засідателям. Усім зокрема і судді, уже літній жінці, також: було жалко молоду дівчину.

Через тридцять хвилин після наради в дорадчій кімнаті з 'явилися у дуже збудженому і схвилюваному стані суддя і народні засідателі Здивуванню присутніх, не кажучи воює про адвоката і прокурора, не було меж:, коли суддя зачитала вирок, яким підсудна була виправдана.

Як виявилося пізніше, народні засідателі в один голос відмовилися підписувати обвинувальний вирок і настояли на виправдальному. Суддя, природно, винесла особливу думку. Ми, юристи, розуміли, що це поганий варіант вирішення справи, тому що неминуче надійде протест прокурора і вирок буде відмінено, а справа направлена на новий розгляд.

У цьому прикладі розкрита психологія засідателів і один із можливих способів впливу на неї. Засідателі керуються не стільки матеріалами справи і юридичними розуміннями, скільки вразливістю й особистими емоціями.

Ще один приклад. У Москві було оголошено вирок судом присяжних у кримінальній справі щодо обвинувачуваних у погромі, вчиненому групою озброєних молодиків на одному з московських ринків, де торгували "особи кавказької національності". За вироком майже всі підсудні відбулися легким переляком. Державний обвинувач, відповідаючи на запитання журналістів, поремствував на суд присяжних, який вирішив справу не за законом, а за емоціями.

У радянському механізмі судочинства існували могутні важелі впливу на суд, що дозволяло контролювати роботу суду і впливати на його рішення. Вердикт суду присяжних - це документ, що володіє великою юридичною вагою й у закордонній практиці мало випадків скасування рішень цього суду.

6.3. Етика СУДОВОЇ РИТОРИКИ

«Щоб достойно і професійно здійснювати функцію обвинувачення чи захисту на суді, треба вміти говорити» - так починає свою книгу «Мистецтво мови на суді» П. Сергеїч.⁵⁵ Здавалося б, не аби яка мудрість, але за цими словами усвідомлення високої культури, притаманної одній з найдавніших сфер людського буття.

Ораторському мистецтву присвячено безліч наукових і навчальних з добутоків, починаючи з античних і римських ораторів і риторів Арістотеля, Демосфена, Катона-цензора, Гая Гракха, Юлія Цезаря,

⁵⁵ *Сергеич П. Искусство речи на суде. - С.Петербург: Сенатская типография, 1910.*

Помпея, Цицерона і закінчуючи сьогоднішнім днем. Саме слово «оратор» походить від лат. орис - рот. Якщо людська мова - це інструмент спілкування людей між собою, то *ораторське мистецтво - це вміння максимально використовувати мовне спілкування людей як засіб досягнення бажаного результату.*

Теорія ораторського мистецтва досліджується і розвивається риторикою. Визнаний фахівець в області теорії ораторського мистецтва Д.М. Олександров, узагальнюючи існуючі визначення риторики вважає, що: *риторика - це теорія ораторського мистецтва, теорія красномовства, наука про вміння говорити красно, добре, так, як потрібно в даному випадку.* Уявляється, що визначенню риторики більш відповідало б поняття: *Риторика, як теорія ораторського мистецтва, є наука про вміння говорити так, як найбільш доречно в даному випадку.* Тому що поняття «красно» і «добре» дуже відносні та мають потребу в додатковому поясненні. Слово «доречне» дуже ємко визначає і рівень діловитості, і ступінь припустимої «красивості» мови. Найбільш це стосується судової риторики.

Існує чимало професій, де вміння говорити чітко, образно, переконливо і полум'яно вирішує успіх справи, а нерідко і визначає кар'єру оратора, його майбутнє. Найчастіше це стосується політиків, адвокатів, що нерідко співпадає. Талант говорити запально, опановувати аудиторією і масами людей привело до необмеженої влади над публікою і цілими народами Демосфена і Цицерона, Робесп'єра і Дантона, Керенського і Леніна (Ульянова В.І.), Троцького, Д. Неру, Гітлера, Гебельса, Ф. Кастро і багатьох інших природжених блискучих політичних ораторів. Четверо з названих були адвокатами.

Педагогу потрібні зовсім інші якості. Йому набагато важливіше володіти образністю мови, її дохідливістю, рівністю викладу, вмінням глибоко проникати в довірливі душі та серця учнів. Тут перше місце належить мистецтву викладу й авторитету педагога.

Судочинство передбачає постійне спілкування юристів-професіоналів як між собою, так і з людьми, які так чи інакше виявилися причетними до певного судового процесу. Це процесуальне спілкування в часи А.Ф. Коні знайшло своє вдале призначення в слові «судоговоріння».

І дійсно, учасникам судового процесу доводиться дуже багато говорити. Оголошення обвинувального висновку чи виклад позовних

вимог, дача показань підсудними і свідками, сторонами, постановка питань допитуваним особам і експертам, виклад учасниками судового процесу заяв і клопотань, нарешті, судові дебати й оголошення рішення, вироку суду - усе це елементи судоговоріння.

Специфіка судоговоріння полягає в суворій процесуальній упорядкованості - кожне слово, промовлене в ході судового засідання має свою процесуальну назву і призначення. Головуючий у суді не розмовляє, а веде судове засідання. Сторони судової справи: підсудний, позивач, відповідач, свідки - дають показання. Учасники судового процесу: державний обвинувач, адвокат - допитують, ставлять запитання, заявляють клопотання, роблять заяви, беруть участь у судових суперечках. Підсудний промовляє останнє слово.

Кожна з форм судоговоріння має своє призначення, свою мету і, обов'язково, власну етичну основу. Допитуючи особу в судовому засіданні неприпустимо задавати питання навідного характеру. Аморальним є постановка запитань глибоко інтимного характеру, якщо це не продиктовано інтересами справи. Неприпустимо звертатися до будь-якої, викликаній в судове засідання особи на «ти», вичитувати за «невірно» зайняту позицію та ін.

Судоговоріння здійснюється в порядку, установленому карно-процесуальним і цивільним-процесуальним законодавством, у визначеній черзі й обов'язково з дозволу головуєчого в справі судді -спочатку слово надається позивачеві, а потім відповідачеві; спершу виступає державний обвинувач, а за ним - адвокат. Бувають випадки, коли порядок допиту окремих осіб в інтересах справи судом може бути змінений. Однак це допускається суддею лише після попереднього обговорення такої доцільності з учасниками судового засідання.

Цей порядок установлено не тільки відповідно до правових вимог. Тут прослідковується етичний підхід законодавця до розв'язання правових питань. Так, відповідач виступає після позивача для того, щоб мати можливість захиститися від позову. Адвокат виступає після державного обвинувача, щоб мати можливість захиститися від аргументів обвинувачення. Це, безперечно, морально виправдано. Бий, але вислухай - говорили римляни, що означало необхідність вислухати й обвинувачуваного і лише після цього приймати рішення.

Правосуддя не терпить суєти і довільного марнослів'я. Спроби сторін сперечатися, грубо втручатися в інтимні стосунки підсудних і

свідків, будь-які неетичні й образливі звертання мають припинятися судом коректно, але твердо і нехайно.

Життя різноманітне і непередбачене. Це однаковою мірою стосується і судової практики. Незважаючи на трагізм подій, що відбуваються в судовому залі, нерідко трапляються і комічні ситуації, і у таких випадках головуючий має вчасно та вдало вийти з цієї ситуації. Але не можна допустити, щоб комічна ситуація, що виникла, не вийшла з-під контролю чи стала образливою для будь-кого з учасників судового процесу і, тим більше, для потерпілого в справі чи підсудного. Наведу кілька прикладів.

Львів. Слухається справа щодо розлучення. Чоловік вимагає розірвання шлюбу через відсутність дітей. Адвокат відповідачки, яка категорично заперечує проти розірвання шлюбу, звертається до позивача з такою тирадою: "Шановний пане позивачу, ваша дружина щойно приїхала з курорту, де вона лікувалась. У мене в руках довідка лікаря (подає довідку судді), що вона може народити дитину. То може ви ще спробуєте? "

Суддя, оглянувши, пред'явлену адвокатом довідку, звертається до позивача: "Пане позивачу, у мене дійсно в руках є довідка, про яку нагадував пан адвокат, то може й справді у вас щось вийде". Відповідач підхоплюється і кричить на всю залу: "Пане суддя, я взяв шістнадцять років пробую, але в мене нічого не виходить, раз у вас є довідка, то вже, мабуть, тепер ви разом з паном адвокатом спробуєте, може у вас що й вийде "

У залі, природно, регіт, суддя розгублено намагається присоромити позивача, від чого сміх став сильнішим. Об'являється перерва. Але як тільки суддя входить у судову залу, регіт відновлюється. Справа зірвана, засідання переноситься на наступний день. Суддя явно не відчув делікатності ситуації, не продумав запитання і потрапив у комічну ситуацію, з якою не зумів справитися.

Слухається кримінальна справа про крадіжки. Малаві підсудних сім чоловік і сім адвокатів. Обвинувачення підтримує помічник прокурора, літня жінка, з колишніх партійців-укреплених (раніше існувала практика "укріпляти" правоохоронні й інші органи представниками робітничого класу). У суперечках виступає адвокат Г., що обожнював уживати усякі вирази латинською мовою. 'Товариші судді,- з пафосом промовляє адвокат, - попередній вирок,

винесений підсудному Іванову, є преюдиційним " для нинішнього складу суду. Державний обвинувач рішуче піднімається і, перервавши адвоката, просить суддю зобов'язати останнього надалі "висловлюватися зрозуміло".

Миттєво оцінивши комічність ситуації, суддя із серйозним видом звертається до адвокатів: "Товариші адвокати, висловлюйтесь будь-ласка так, щоб це було зрозумілим товаришу прокурору". Дама-обвинувач явно задоволена. Усім ніяково, але ситуацію залагоджено.

Особливим ораторським жанром є судові суперечки сторін. Вживання терміну "жанр" тут є доречним, бо виступаючі перед судом мають володіти словом і мистецтвом переконання. Головна мета виступаючого у суді оратора - переконати суддю, народних засідателів або присяжних у правоті своєї позиції, тобто переконати усіх у правильності рішення, запропонованого ним.

Характер виступу судового оратора визначається конкретним завданням, що стоїть перед ним. Тут не завжди доречно оцінювати виступ такими етичними категоріями, як шляхетність поставленої мети і справедливість її досягнення, тому що в суперечках сторін з полярними інтересами поняття ці дуже відносні. Може йтися лише про чесність і етичність прийомів, використовуваних для досягнення мети. А стежити за цим - прерогатива суду.

В Росії після утворення суду присяжних на судовій сцені з'явилися талановиті оратори - державні обвинувачі, адвокати, які залишили глибокий слід в історії російського судочинства. До перших насамперед варто віднести Д.А. Ровинського, А.Ф. Коні, що у 29 років займав посаду московського губернського прокурора та ін.

Сьогодні важко уявити, яке майбутнє очікує суд присяжних в Україні. Однак хочеться вірити, що зріст добробуту і свідомості громадян, підвищення правової культури населення конституційна ідея суду присяжних знайде в Україні чіткі та зримі обриси, а нинішні юристи зустрінуть конституційне нововведення у всеозброєнні.

Створення суду присяжних зажадає і від суддів, і від державних обвинувачів не тільки уміння поводитися зі словом, але і високої ерудиції і культури мовлення, заснованих на знанні державної мови. Для того, щоб усе склалося саме так, варто вже зараз надати належної уваги питанням судової риторики і прищеплювати майбутнім судовим працівникам повагу до слова, до мови.

Однак варто завжди пам'ятати, що мова судового оратора - це лише інструмент, ефективність і сила якого мають вимірятися критеріями совісті та спрямоватися на користь правосуддя, а не на захист честі мундира за будь-яку ціну.

Хотілося б за прикладом Д.О. Ровинського звернутися до молодих юристів, які працюватимуть суддями і прокурорами після проведеної судової реформи, зі словами: Велика частина з вас, добродії, тільки що отримала освіту. Ви ще не досвідчені, Ви не звикли бачити в арештанті німу цифру, яка передається чиновниками від одного до іншого... Допомагайте один одному, добродії, спостерігайте один за одним, не дайте загинути тільки що розпочатій справі, будьте людьми, добродії, а не чиновниками! Спирайтеся на закон, але пояснюйте його розумно, з метою робити добро і приносити користь... Дай боже, щоб ви могли сказати всім і кожному, що ви служили справі, а не особам, що ви намагалися робити правду і приносити користь, що ви були насамперед людьми, добродії, а вже потім чиновниками.⁵⁶

Говорячи про етичний бік процесуальної ролі державного обвинувача в карному судочинстві, не можна, природно, не зазначити моральний бік вимог щодо захисту державним обвинувачем інтересів особи, винуватість якої не знайшла свого підтвердження в ході судового слідства.

Подвійність позиції державного обвинувача, його професійне становище зобов'язують враховувати не тільки обставини, що підтверджують пред'явлене обвинувачення, але й таких, що виправдовують підсудного, і дають йому всі можливості бути максимально об'єктивним. Це звичай можливе лише у разі, якщо державний обвинувач буде де-факто вільний у своїх діях, тобто якщо буде відкинуте слідування радянській постановці справи, якщо виправдання підсудного було майже злочином.

Промови державного обвинувача, прокурора з особливим нетерпінням чекають і уважно слухають всі учасники судового засідання, зацікавлені особи і присутня в судовій аудиторії громадськість. На промовця спрямовані всі погляди з надією почути голос справедливості, тому що це глас держави в особі уповноваженої нею особи.

56

Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. - СИ.

Промова державного обвинувача - це насамперед докладне і неупереджене дослідження всього вислуханого присутніми в залі судового засідання. Вона, як правило, витримана в суровій формі, та й ціль, у більшості випадків, одна - домогтися осуду та покарання винних у вчиненні злочину.

Тут крім етичних і риторичних прийомів, присутні вимоги процесуального характеру, що зобов'язують державного обвинувача надати суду: докази злочину, причинного зв'язку між діями підсудного і наслідками, наявність або відсутність наміру на вчинення злочину, ступеня провини підсудного, потреба у застосуванні саме цієї норми закону і, зазвичай, виклад судом свого бачення, щодо міри покарання винуватого.

Державний обвинувач не може оперувати припущеннями, сумнівними обставинами і доказами та підміняти їх красномовними міркуваннями. Тому обвинувальна промова прокурора часто скупа на ораторські «красивості» та емоційні сплески.

«Судове красномовство Франції, - зазначає Е.М. Ворожейкін у передмові до книги, - багато чим зобов'язане своїми успіхами суду присяжних і змагальній формі розгляду кримінальних справ».⁵⁷ Суди присяжних у Франції були введені Національними зборами 16 вересня 1791 р. У Росії аналогічна подія відбулася лише три чверті століття потому, після проведення судової реформи 1864 року. З часу введення в Росії нових судів, з їх гласним і усним провадженням справ, з'явилася потреба в ораторському мистецтві.

Ті, хто стверджуватиме, що прокурору не властиві емоційність і прагнення до образного стилю викладу своїх доводів перед судом і присутніми помиляються. У виступах перед присяжними засідателями це стане прямо необхідним, тому що задача судового оратора, як нікого іншого потребує вміння «...впливати на почуття слухача. Сильне почуття, переживання людини, завжди торкаються і розуму, залишаючи незабутнє враження».⁵⁸

Досить ознайомитися лише з деякими обвинувальними промовами А.Ф. Коні, щоб переконатися наскільки мистецьки можна перетворювати сухі прокурорські «звіти» у літературні твори.

⁵⁷ Судебные ораторы Франции XIX века// Составитель к.ю.н. Ворожейкин Е.М. - М.: Издательство Института международных отношений, 1959.

⁵⁸ Гиллерсон А.И. Защитительный речи по делам уголовным. - С.Петербург: Издание Канторовича Я.А, 1904.

Характеризуючи убивцю-чоловіка в справі міщанки Ємельянової, А.Ф. Коні говорить: *«...Це людина, що звикла панувати і повелівати тими, хто йому скоряється, що цурається товаришів, самолюбний, непитущий, точний і акуратний. Отже, це характер зосереджений, сильний і твердий, але розвинутий у дурній обстановці, що йому ніяких стримуючих моральних початків дати не могла»*. В іншому місці оратор говорить: *«І якщо пристрасть сильна, а голос совісті слабшав, то результат може бути самий рішучий»*.⁵⁹ Прості буденні слова, не складні та не витіюваті речення, а читається як художній твір і це -обвинувальна промова.

Промова державного обвинувача не припускає експромтів і не допускає довільного захоплення власними емоціями, особистими відчуттями і почуттями. Багато років потому, А.Ф. Коні з жалем і почуттям сорому згадував, як він допустив різку репліку на адресу підсудного, який постійно посміхався під час судового засідання. Пізніше йому стало відомо, що у підсудного внаслідок паралічу, утворилася гримаса, на зразок посмішки.⁶⁰

Тут саме і потрібна чуйна і тверда рука хазяїна судового процесу - головуючого у справі судді. Його завдання спокійно і впевнено вести засідання так, щоб учасники судового процесу суворо дотримувалися вимог закону й етики судоговоріння.

Як уже зазначалося раніше, картина судових суперечок, що є невід'ємною складовою частиною будь-якого судового процесу, буде повною і завершеною лише у разі, якщо в ній буде присутня й світла фігура адвоката. Оскільки наступний розділ присвячений адвокатській етиці, то в ньому будуть викладені й етичні проблеми захисної промови.

6. Етика судового рішення

За всіх часів і у всіх народів право судити і розв'язувати суперечки було однією із шанованих і престижних привілеїв. Найбільше люди цінували в суддях справедливість (лат. justitia), що є синонімом

⁵⁹ Поль Л. Сопер. Основы искусства речи. - М.: Издательство иностранной литературы, 1958.

⁶⁰

А.Ф.Кони. Собрание сочинений. -Т. 3.- С. 28, 30.

правосуддя. Головним мірилом справедливості судді є рішення у конкретній справі, вирок. В основі рішення, вироку лежать такі критерії, як законність і обґрунтованість, що знімають конфлікт між правом і мораллю, що і визначає поняття справедливості.

Однак судова практика вказує на те, що більшість рішень суду визнаються справедливими лише однією зі сторін. Інша сторона судової суперечки, що програла процес, не вважає рішення справедливим. Так само обстоїть справа і з оцінкою вироку суду - якщо задоволена позиція

державного обвинувачення то, як правило, протестують підсудний і його захисник.

1

Проте, правда одна, а тому істина належить лише одній зі сторін. Саме тому серед основних критеріїв для справедливого рішення, вироку є їхня обґрунтованість, тобто відповідність висновків, покладених в основу рішення, вироку суду, фактичним обставинам справи, якщо останні знайшли своє підтвердження в судовому засіданні. Процесуальне доведення чи спростування обставин справи створюють основу для правильного обрання і застосування матеріального закону.

Повне і неупереджене дотримання процедури дослідження обставин справи і правильне застосування закону у своїй сукупності є основою мотивування й аргументації рішення, вироку суду.

Дослідження фактів і аргументація пояснюють хід міркувань судді чи суду і додають його висновкам переконливості, а рішенню - силу справедливості. До аналогічного висновку приходив і М.С. Строгович.⁶¹

|

Справедливість вироку суду є вимогою карно-процесуального закону. Стаття 372 У ПК України встановлює, що «Невідповідним тяжкості злочину й особистості засудженого визнається таке покарання, що, хоч і не виходить за межі, установлені відповідною статтею Кримінального кодексу, однак по своєму виду чи розміру є явно несправедливим як внаслідок м'якості, так і суворості». Ця норма закону підтверджує тезу про нерозривність законності рішення, вироку суду з його моральною суттю.

Таким чином, справедливість в галузі правосуддя стає категорією етико-правовою. «Ця категорія часом уявляється етиками як

специфічно моральна, а юристами - як специфічно правова» - вважає Е.А. Лукашова.⁶² Ця гра слів зайвий раз переконує, що істина найчастіше лежить посередині, і справедливість безсумнівно є категорією етико-правовою.

Чи може справедливий вирок бути незаконним? Це непросте питання, тому що деякі вчені допускали можливість такого, власне кажучи, парадоксального явища.⁶³ Безперечно, будь-який погляд має право на існування. Однак саме допущення такої можливості ставить під сумнів моральність діючого закону, що, загалом, не виключається але викликає сумнів у правильності застосування закону суддею.

Більше, ніж двох століть існування етики не привело до створення деякої універсальної формули, що дозволяла б судді досягати бажаної гармонії інтересів і повної справедливості.

Разом з тим, спроби виробити деякі орієнтири, покликані допомогти судді на шляху до пошуку справедливого рішення були раніше і не припиняються дотепер. Пов'язка на очах Феміди, терези і меч у її руках - зовсім не примха скульптора. Закриті очі означають, що суддя позбавлений можливості та права розрізняти стоячих перед ним за одягом, саном і посадою, він безсторонній. Терези в руці Феміди нагадують про обов'язок судді, перш ніж застосувати меч правосуддя, ретельно зважити всі «за» і «проти». Саме судочинство і є сфера, де співвідношення справедливості та законності має поєднуватися гармонійно.

Суддя при розв'язанні суперечки дотримується закону та враховує громадську оцінку поведінки сторін або вчиненого злочинцем діяння, що створює його особисті переконання. Про суддівську справедливість можна говорити багато. Однак для її розуміння досить випадку з практики одного з лондонських міських суддів, наведеного у творах А.Ф. Коні.

Молода людина, скориставшись відсутністю булочника, вкрала хлібину із незамкненої лавки. «Я був голодний, мілорд», — пояснив обвинувачуваний судді. - «Закон засуджує за крадіжку як шматка хліба, так і золотого ланцюга, - відповідав йому суддя, — і не робить

⁶² Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. - М., 1986. - С.

⁶³ Анашкин Г. З. Справедливость назначения уголовного наказания// Советское государство и право.-1982. - № 7.

між цими предметами крадіжки ніякого розмежування. Якби я слідував тільки вказівкам закону, то засудив би Вас. Але керуючись моєю суддівською совістю, я Вас виправдовую». Потім, не обмежившись виправданням, суддя через судового пристава запропонував публіці, що перебувала у залі, допомогти молодій людині і тим самим позбавити її від необхідності здійснення нової крадіжки. Звертаючись до булочника як до обвинувача, суддя сказав: "Через кілька пенсів Ви наважилися позбавити волі людину, вигляд якої, так само як "і вчинена нею крадіжка, мали б указати Вам на її тяжкий стан. На підставі закону Королеви Єлизавети, що карає всякого крамаря за вихід з незамкненої крамниці, я присуджую вас до одного дня тюремного ув'язнення і до грошової пені".

Англосаксонське право цілком допускає подібний варіант здійснення правосуддя. Наявність у карно-процесуальному законодавстві України інституту внутрішнього переконання орієнтує суддю не тільки на чітке дотримання формальних ознак і певних меж закону, але і припускає роботу душі й участі особистої совісті у відправленні правосуддя.

Вивчення судової практики свідчить, що й українські судді (навіть у межах дуже жорсткої радянської правозастосувальної системи) безкорисливо, з ризиком для себе, вишукували підстави і можливості для прийняття істинно справедливих рішень.

В шістдесяті роки минулого сторіччя в районному центрі Дн-ської області п'ятдесятилітня жінка, прибігши на лемент у будинок, побачила, що п'яний чоловік намагається згвалтувати дочку. Не пам'ятаючи себе, вона схопила з плити чавунну сковорідку і вдарила злодія по голові. Удар був досить сильним і виявився смертельним.

Прокуратурою була порушена кримінальна справа за обвинуваченням у вбивстві, і незабаром мати чотирьох дітей стала перед судом. Нещасна нічого не заперечувала і тільки тихо плакала. Плакали і діти—майбутні сироти. Справу слухав суддя М. Це була не тільки добра і мудра людина, але і грамотний та справедливий суддя. Вироку дочекалися тільки опівночі (тоді це було в порядку речей). За багаторічну практику в адвокатурі мені (Д.Ф.) не довелося почути більш мудрого і сміливого вироку, суть якого зводилася до обґрунтування убивства з необережності та ще, й за умов необхідної оборони, а відтак- до умовної міри покарання. Перестраховальник-

прокурор приніс протест на м 'якість вироку, що не бує задоволений, а вирок був залишений касаційною інстанцією без зміни.

Говорячи про етику судового рішення, не можна не повернутися до питання про повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування. Існування цього, поза всяким сумнівом, антигуманного і антиліберального інституту було цілком виправданим у радянські часи, коли слідчі органи були знаряддям збереження існуючого комуністично-тоталітарного правопорядку будь-якими засобами. Цей порядок припускав закріплення у свідомості народу віри в безпомилковість і бездоганність слідчих органів.

Правопорядок, заснований на такій позиції, мав потребу у відповідному правовому механізмі. Таким механізмом, що дозволяв покривати огріхи попереднього слідства й забезпечувати можливість практично нескінченного утримання слідчими органами під вартою один раз арештованої людини, і був інститут повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування. За наявності в судді узаконеної можливості ухилитися від винесення свідомо неправосудного вироку, не порушуючи при цьому добрих стосунків зі слідчим, повернення на додаткове слідство цілком прийнятний вихід.

При цьому суддя не утруднює себе питанням про подальшу доцільність тримання арештованого під вартою, залишаючи цю ініціативу слідчому. На практиці це не що інше як надання останньому можливості ще кілька місяців, шляхом тримання обвинувачуваного в нелюдських умовах (а саме такі вони в Україні), щоб домогтися від нього потрібних слідчому наслідків.

Зрозуміло, доки існує правова база для подібних судових демаршів, неможливо, посилаючись на одні лише етичні вимоги, підштовхнути суддю взяти на себе відповідальність шляхом винесення вироку за законом і по совісті, не дивлячись на можливі ускладнення відносин зі слідчим.

Однак таке становище ніяк не узгоджується з проведеною в Україні правовою і судовою реформою, метою якої є максимальне наближення української правової системи до європейських стандартів, послідовно і неухильно сповідуючим принцип презумпції невинуватості.

Хочеться сподіватися, що вченим-правознавцям, близьким до кримінального процесу і парламентаріям-юристам вдасться в період підготовки КПК домогтися скасування порочного й антиліберального інституту повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, визнаного діючим карно-процесуальним законодавством.

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Визначте історичне призначення судової діяльності.*
- 2. Назвіть моральні основи судової діяльності.*
- 3. Розкрийте єдність законності та моралі в судовій діяльності.*
- 4. Дайте поняття етичної сторони судового процесу.*
- 5. Що таке етика допиту в судовому засіданні?*
- 6. Як визначається етика взаємин учасників судового процесу?*
- 7. Дайте визначення етики судової риторики.*
- 8. Охарактеризуйте етику судового рішення.*
- 9. Охарактеризуйте етику позасудової поведінки.*

Ситуація 1

Ви - суддя. До вас надійшла справа про вчинення низки злочинів групою осіб. Справа розслідувана з порушенням процесуальних вимог. Процедура пізнання осіб проведена нечітко, протоколи допитів містять виправлення. Справу розслідував ваш однокурсник, з яким Ви підтримуєте дружні стосунки.

Друг переконує Вас не повертати справу на додаткове розслідування, оскільки терміни тримання під вартою арештованих вже минули і їх слід випускати, що загрожує йому великими неприємностями. Він просить розглянути справу, закривши очі на допущені помилки. В обвинувачуваних родичів немає, скаржитися нікому, так що неприємностей не передбачається. Загалом, виручай Друг.

Перед Вами ситуація морального вибору. Як бути?

Ситуація 2

Ви у своєму робочому кабінеті вивчаєте призначену Вами до розгляду кримінальну справу про поширення наркотичних речовин. Розслідування перевірена непогано, провина підсудного здається очевидною. Ваш помічник доповідає Вам, що на прийом прийшли відвідувачі, батьки підсудного, і просять їх прийняти.

Трохи повагавшись (у Вас сьогодні не прийомний день), Ви приймаєте відвідувачів. Під час бесіди мати підсудного повідомляє, що їх син дружив з Вашою дочкою, і їм відомо, що вона так само

балувалася наркотиками й іноді купувала їх для подружок. Батьки вимагають допомогти їх сину уникнути відповідальності, а інакше вони звернуться до преси і обнародують ці факти. Ситуація не з простих. Потрібно діяти...

Ситуація 3

Під час розгляду цивільної справи про розподіл спадщини - великої суми грошей, що залишилася після смерті заможної особи. До Вас звернувся гарний знайомий із проханням допомогти одній зі сторін - дружині покійного виграти цей процес і запропонував за допомогу чималий «гонорар». Допомогти не складно, тим більше, що іншою стороною, яка претендує на спадщину - безпомічні старі батьки померлого, що навіть не зібрали грошей на адвоката. Ризику практично ніякого, а гроші пропонують великі, явився привід для міркувань. Ваші дії...

Ситуація 4

Ви суддя. Під час розгляду кримінальної справи про вбивство Ви довідуєтесь, що один із свідків (швидше - спільник підсудного) - колишній Ваш однокурсник по інституту, з яким Ви вже давно не бачились і забули про нього. Однак Ви згадали, що у вас була дуже серйозна сварка через дівчину, до якої Ви обоє залицялись і яка потім стала його дружиною. Ви за натурою людина злопам'ятна...

Момент морального вибору.

Ситуація 5

Ви - суддя. Дружина повідомляє, що Вас запрошує в гості на день народження її співробітниця. Під час свята, з'ясувалося, що серед гостей присутня особа, репутація якої визначається як "кримінальний авторитет".

Вам належить прийняти рішення...

РОЗДІЛ 7. АДВОКАТСЬКА ЕТИКА

7.1. Правові етичні основи адвокатської діяльності в Україні

У цивілізованих демократичних державах, до числа яких прагне ввійти й Україна, невід'ємним фактором правової системи й основним недержавним інститутом захисту особистості, її прав і свобод є адвокатура.

Створення адвокатури в суверенній Україні, так само як і в інших пострадянських республіках, дуже ускладнене тим, що протягом минулого століття на територіях цих держав по суті, вдруге відбувається повернення до системи діаметрально протилежних соціально-правових цінностей.

Парадоксально, однак після сімдесятирічного існування радянської правової системи ряд колишніх радянських республік, крокуючи вперед до європейської цивілізації в галузі права, власне кажучи, робить два кроки назад, повертаючи до правової системи, що існувала на їхніх територіях у період російської імперії.

Такі «нововведення» нинішньої судової реформи, як суди присяжних, апеляційні суди, незмінюваність суддів, рівність учасників судового процесу, незалежна адвокатура та інше багато в чому повторюють кроки Російської судової реформи 1864 р. Водночас цей рух уперед, порівняно з організацією судової і правоохоронної системи в колишній радянській державі.

Рішучий поворот міжнародної громадськості в післявоєнний період до таких цінностей як особистість, її прав і волі, та закріплення принципу поваги до прав людини в Статуті ООН дало сильний поштовх розвитку відповідних інститутів і насамперед адвокатури. Могутнім стимулятором у цьому напрямку став період «перебудови» у СРСР, а потім і розвал радянської тоталітарної системи.

У Нью-Йорку в серпні 1990 р. Восьмим Конгресом ООН прийняті «Основні положення щодо ролі адвокатів», метою яких було надання морально-політичного впливу на правову політику держав-учасниць щодо адвокатури.

Основні положення цього документа стали основою для «Стандартів юридичної професії», прийнятих Міжнародною

асоціацією юристів у вересні 1990 р. Обидва документи досить чітко визначають статус адвокатури як важливого соціально-правового інституту захисту прав і свобод особи.

Ця думка знаходить своє врахування й у підходах міжнародної правової громадськості до питань допуску до адвокатської діяльності. У ст. 10 «Основних положень щодо ролі адвокатів» йдеться щодо недопустимості будь-якої дискримінації за ознаками раси, статі, етнічного походження, релігійних переконань, політичних, інших поглядів, наявності власності, місця народження, економічного чи іншого становища. Беззастережно підтримується установка на те, що «... кожній людині, що має необхідну юридичну кваліфікацію, повинно бути надано право стати юристом і здійснювати юридичну практику без обмежень» (п. 1 «Стандартів» МАЮ).

Впливаючи міжнародним принципам, Україна з перших днів своєї незалежності накреслила шлях перетворення правової системи держави шляхом реформування судової системи, правоохоронних органів, адвокатури. Кінцевою метою перетворень стало максимальне наближення українського законодавства до міжнародних стандартів і реорганізація правоохоронної системи.

Закон України «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний Кодекс України», прийнятий 27 червня 2001 р. доповнив діючий УГПК ст. 16-1: «Змагальність і диспозитивність», що цілком зрівнює в правах захисника з прокурором при розгляді кримінальної справи в суді. Доповнення ж до ст. 61-1 цього закону чітко врегулювали питання відводу захисника від участі у справі.

До 16 жовтня 2000 р. функцію захисника в карному процесі могли виконувати лише особи, що мають право на заняття адвокатською діяльністю, для чого необхідно стати членом Союзу адвокатів України. Така вимога ґрунтувалася на положенні ст. 69 Конституції України, яка встановлювала, що для забезпечення права на захист від обвинувачення і надання правової допомоги при вирішенні справ у судах, інших державних органах в Україні діє адвокатура.

У карно-процесуальному й адміністративному кодексах існували відповідно статті 44 і 286, що допускали можливість захисту інтересів, притягнутих до відповідальності осіб лише членами адвокатських колегій.

Розглянувши скаргу громадянина Солдатова Г. І., на відмову слідчого допустити до захисту його прав обраного ним юриста,

Конституційний Суд роз'яснив, що вирішальним фактором при розв'язанні питання про захисника інтересів обвинувачуваного або підсудного є волевиявлення останніх. Цим же рішенням статті 44 і 286 вищезазначених кодексів визнані неконституційними і скасовані.

Конституційний Суд указав, що положення ч. 1 ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, обмежує право на вільний вибір підозрюваним, обвинувачуваним чи підсудним як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця в області права, що має за законом право на надання правової допомоги чи особисто за дорученням юридичної особи.

Положення частин 1 статей 268 і 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення - йдеться далі в рішенні Конституційного Суду - обмежуючі право на вільний вибір особою, що залучається до адміністративної відповідальності, як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця в області права, що має за законом право на надання правової допомоги чи особисто за дорученням юридичної особи, не відповідають ч.1 ст. 59 Конституції України, тобто є неконституційними.

Таким чином, з моменту прийняття Конституційним Судом України цього рішення в ролі адвоката може виступати будь-яка особа, що має право на виконання такого роду функцій, а це відповідає вимогам, вищезазначених міжнародних документів і практиці багатьох європейських судових систем.

Наприклад, §138 КПК Німеччини передбачає, що як захисники на попередньому слідстві можуть брати участь, крім професійних адвокатів, викладачі права німецьких вищих навчальних закладів. У Франції під поняття «адвокат» підпадають усі юридичні спеціалізації, бо усі вони наділені правом виконувати адвокатські функції в суді.

Однак у Франції, починаючи з 1991 р., діє Національна рада адвокатури - колегіальний орган, що регулює етичні питання адвокатської діяльності. При цьому варто підкреслити, що ст. 114 КПК Франції ставить за обов'язок магістрату роз'яснити обвинувачуваному його право обирати собі захисника з числа адвокатів, чи з числа адвокатів-стажистів, чи з числа повірених, а якщо вибір неможливо зробити, сам призначає захисника, якщо обвинувачуваний заявив про це клопотання.

Приймаючи таке рішення, Конституційний Суд України керувався принципом дотримання прав людини, обґрунтував, що особа, яка

потребує юридичної допомоги вправі вирішувати кого обрати своїм захисником, кому довірити свою долю. Це відповідає положенням Європейської Конвенції з прав людини, прийнятої Радою Європи в 1950 р., що «кожна людина, обвинувачувана у вчиненні карного злочину, має, як мінімум, право ...захищати себе чи особисто використовувати правову допомогу захисника на власний розсуд». Здавалося б, таке ліберальне рішення Конституційного Суду має зустріти загальне схвалення.

Однак воно викликало хвилю невдоволення і масу критичних зауважень. Рішення КС було сприйнято адвокатським корпусом України вкрай негативно. Це рішення дозволяє практично будь-якій особі, що має юридичну освіту, за вимогою обвинувачуваного, підсудного захищати його інтереси, тобто здійснювати адвокатські функції. В адвокатів з'являються небажані конкуренти. Не викликало це рішення схвалення й у суддів, для яких участь у судовому процесі осіб, що не мають професійних навичок роботи в судовому засіданні, завдає додаткових турбот.

Абстрагуючись від позиції адвокатів і суддів, необхідно визнати, що рішення КС України містить у собі, поряд з позитивною загальною тенденцією (максимально захистити право особи на вибір захисника за своїм розсудом) чимало сумнівних і навіть шкідливих для інтересів правосуддя, моментів. Користь від такого рішення буде вибірковою і найчастіше сумнівною.

Адвокат - це самостійна юридична спеціальність. Наявність вищої юридичної освіти або ученого ступеня в будь-якій галузі права зовсім не гарантує грамотного і якісного виконання адвокатських обов'язків. Залучення зацікавленими особами захисників юристів за принципом - «своя людина» чи «гарний знайомий», може виявитися ефективним лише тоді, коли запрошений юрист добре знайомий зі специфікою роботи адвоката на досудовому слідстві й у суді.

Як не ризикне лікар-терапевт узятися за проведення навіть нескладної хірургічної операції, так не зважиться юрист, що не має адвокатського досвіду і наділений почуттям відповідальності, прийняти на себе захист у складній кримінальній справі. Спокуса прилучитися до адвокатського «промислу», не обтяжуючи себе ніякими корпоративними зобов'язаннями й етичними правилами, наводнить слідчі кабінети і судові зали людьми далекими від інтересів правосуддя. Що вже і відбувається.

Поза всяким сумнівом, у міру підвищення правової культури населення, рівень довіри і звертання до юристів, що не є адвокатами, буде знижуватися. Цьому буде сприяти і низька якість роботи та наслідки діяльності останніх. Саме тому в п. 9 «Основних положень про ради адвокатів» підкреслюється: «Уряди, професійні асоціації адвокатів і навчальних закладів повинні забезпечити одержання адвокатами належної освіти, підготовки і поінформованості з етичними обов'язками дотримання прав людини і її основних свобод, визнаних національним міжнародним правом».⁵⁸

Конституційний Суд розглядав проблему в межах власної юрисдикції і тлумачив ст. 59 Конституції лише з позиції правового забезпечення прав особи на захист від обвинувачення. Етична сторона питання про подальшу долю адвокатури, корпоративного органу, уповноваженого конституцією, забезпечувати «... захист від обвинувачення і надавати правову допомогу при вирішенні справ у судах і інших державних органах» залишилася поза межами рішення. Усунувши *error juris* (помилку в праві) і допустивши до адвокатської практики будь-яку особу, що володіє дипломом про вищу юридичну освіту і "правом здійснення захисту" Конституційний Суд створив ситуацію, яку можна розцінити як *error fakti*. Це цілком природно, оскільки облік і врегулювання етичних нюансів - це питання парламенту при розробці відповідного закону. Парадоксально, але обґрунтоване з правового погляду рішення КС може призвести до розвалу адвокатури.

Існує дуже важливий і далеко не байдужий державі інститут безкоштовної юридичної допомоги, гарантованої Конституцією України «...у випадках, передбачених законом» (ст.59). Уся вага забезпечення цього конституційного положення лягає на адвокатів, які поки ще є членами Союзу адвокатів України. Слово «поки» ужито тут не випадково, тому що державна політика стосовно адвокатури така, що через півроку вона може розпастися на сотні приватних адвокатів, що не мають перед державою ніяких інших обов'язків, крім сплати річного податку.

Справа в тім, що держава зобов'язалася оплачувати роботу адвокатів з надання обіцяного Конституцією України безкоштовного

Сборник международных договоров. Нью-Йорк. - Издание ООН, 1989. - St/HR: Rev. 3.
58

захисту, здійснюваного за призначенням слідчого і судових органів. Сотні адвокатів щодня виконують цю роботу дійсно безоплатно, на шкоду своїм особистим інтересам. І це незважаючи на те, що існує спеціальна Постанова КМ України від 14 травня 1999 р. за № 821, що вмінила в обов'язок Міністерству фінансів і Мін'юсту України вирішити питання про оплату роботи адвокатів з надання громадянам безкоштовної юридичної допомоги у кримінальних справах. За минулий з часу прийняття цієї постанови період не тільки нічого не змінилося на краще, але і навпаки - адвокатура, будучи прирівняною до приватних підприємців, як і раніше оподатковується руйнівним податком - 37 коп. з 1 карбованця від гонорару, що автоматично здорожує для населення вартість платної юридичної допомоги на 37%.

За рішенням Конституційного Суду України, адвокатські функції виконують сотні не обтяжених адвокатськими проблемами юристів, які не ведуть безкоштовних справ. Вони не виплачують високі податки, як це відбувається в професійних адвокатів, і не підлягають корпоративному контролю за якістю роботи і дотриманням інших етичних вимог. Отже, враховуючи такі обставини, вигідніше, раціонально і економічно перейти з адвокатури в приватні підприємці. І така міграція існує.

Ситуація, що утворилася, штовхає адвокатуру до розвалу, щоб потім почати її терміново відновлювати, що буде дуже не легкою справою. А втім, що це неминуче відбудеться сумнівів не має, тому що без організованої адвокатури суди і слідчі органи виявляться паралізованими через неможливість забезпечити конституційну гарантію з безкоштовного надання юридичної допомоги населенню. З розвалом місцевих колегій буде цілком втрачений механізм контролю за якістю роботи адвокатів і дисциплінарного впливу на порушників етичних норм.

Послаблення уваги керівництва Союзу адвокатів України до нагальних проблем української адвокатури залишило її один на один з державою, що не враховує небезпеки для основ правосуддя ситуації, що створилася завдяки рішенням Конституційного Суду.

Саме усвідомлення суддями України такої безпеки відображено в рішенні Пленуму Верховного Суду, що відбувся 24 жовтня 2003 р., яким судам України рекомендовано розробити спеціальний закон і не допускати участі "фахівців в області права" до участі в кримінальних справах.

Нинішні Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією, на жаль, побудовані без урахування труднощів. Низка сумнівних «етичних» правил лише погіршують становища адвокатів, які й без того працюють у складних умовах.

За умови активної адаптації української адвокатури в європейське співтовариство своїх колег досить дивним виглядало «схвалення» Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури 1 жовтня 1999 р. "Правил адвокатської етики" у тій редакції, як ми її побачили. Відповідно до ст.14 Закону України «Про адвокатуру» «Вища кваліфікаційна комісія адвокатури розглядає скарги на рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій. Вона вправі скасовувати чи змінювати рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій». Це вичерпний перелік обов'язків, покладених законом на ВККА (Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури). Наявність в Положенні про ВККА пункту (г) про те, що ця комісія «схвалює Правила адвокатської етики» була, на наш погляд, невиправданою спробою наділити цей орган невластивими йому функціями.

Потребують більш вдалої редакції положення ст. 18 Правил, де йдеться щодо укладення адвокатом договору на здійснення захисту підсудного з його представником, якщо в останнього немає «законного доручення». І це за наявності безумовних вказівок ч.і ст. 47 КПК України, де недвозначно вказується, що захисник «...запрошується підозрюваним, обвинувачуваним чи підсудним, його законними представниками чи родичами, іншими особами з доручення чи на прохання підозрюваного, обвинувачуваного чи підсудного».

Ще більш сумнівною є вимога ч.і ст.23 «Правил» про те, що «адвокат не має право приймати доручення, якщо інтереси клієнта суперечать інтересам іншого клієнта, самого адвоката, його родичів чи його адвокатського об'єднання». Цим бюрократичним шедевром було закладене зазіхання на охоронювані законом положення -конфіденційність інформації, адвокатської таємниці, та ставиться під загрозу саме право на вибір захисника обвинувачуваним, підсудним.

Порядок діяльності Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури і регулюється Положенням про неї, затвердженим Президентом України. Природно, що Указ Президента від 27 січня 1999 р. за № 1240/99 про затвердження Положення про вищу кваліфікаційну комісію адвокатури 1 має бути визнаний неконституційним, оскільки Президент не вправі і

змінювати чи доповнювати закон. А в цьому випадку «схвалення» вищезазначених Правил адвокатської етики автоматично втрачає юридичну значимість.

Таким чином, за умови всіх позитивних оцінок щодо «Правил адвокатської етики» маємо констатувати, що шлях до кінцевої мети був більш ніж тернистим.

У країнах, що побудували правову державу (США, Німеччина, Франція, Англія, Швейцарія й ін.), виключена участь як адвоката в суді та під час слідства юриста, що не має відповідного статусу, незалежно від бажання підслідного чи підсудного. Останні вправі обирати собі захисника лише зі складу місцевих адвокатських об'єднань. Приналежність до професійної асоціації вже сама по собі припускає високий професіоналізм і корпоративну відповідальність.

В Італії, Франції, Японії до участі в судах вищих інстанцій допускаються навіть не всі адвокати, що є членами відповідної асоціації.

У цивілізованому суспільстві особи, які потребують юридичної допомоги, користуються послугами адвокатів, що, як правило, є членами адвокатських асоціацій. У Німеччині, приміром, «кожен адвокат зобов'язаний відкрити своє бюро лише при визначеному вищому суді землі чи суді землі, у якому він допущений до адвокатської практики. Адвокати, які працюють в окрузі того чи іншого вищого суду землі утворюють одну колегію адвокатів. Існуючі у ФРН колегії адвокатів об'єднані у федеральну асоціацію».⁶³

Усі, допущені до адвокатської діяльності юристи США об'єднані в асоціації юристів штату. У Франції для того, щоб стати членом колегії і тим самим одержати право виступати у судах, необхідно мати вищу юридичну освіту, скласти іспити для вступу в один з центрів професійної підготовки, пройти там річний курс навчання й одержати сертифікат про професійну придатність.⁶⁴

Непрофесіоналізм «випадкових адвокатів», їхня повна незалежність від корпоративних вимог і відсутність досвіду судової роботи вносить у судово-слідчу роботу чимало хаосу і підозрілості.

⁶³ Правовые системы стран мира. - М.: Издательство НОРМА-ИНФРА М., 2001. -С. 178-179.

⁶⁴См. Там само - С. 730.

Існує відома частка ризику, коли слідча чи судова справа надається для вивчення невідомій приватній особі, представнику обвинувачуваного чи підсудного.

Здається, що при підготовці і прийнятті Кримінально-процесуального Кодексу слід продумати механізм, що дозволив би слідчим органам і судам залучати до надання безкоштовної допомоги на досудовому слідстві й у судах усіх осіб, що займаються професійною адвокатською практикою поза організованою адвокатурою.

Внаслідок необхідно констатувати, що в правовому відношенні більшість питань щодо діяльності адвокатури законом урегульовані. Як і раніше не вирішено питання щодо звільнення адвокатів від оподатковування, застосовуваного до суб'єктів, що хазяйнують, з урахуванням того, що послуги адвокатів не є продукцією загального, а забезпечують реалізацію конституційної гарантії права громадян на правову допомогу.

7.2. Етика угоди ПРО НАДАННЯ юридичної допомоги

Основна маса цивільних і кримінальних справ у судах розглядається за участю адвоката. На досудовому слідстві не багато справ закінчуються без участі захисника. Адвокат, таким чином, є однією з центральних фігур українського судочинства. Особливо важлива роль адвоката-захисника в кримінальному процесі.

Адвокатура виконує лише їй властиві функції і має унікальну специфіку, що вимагає від юриста високого інтелекту, терпимості, справжньої принциповості, а нерідко і відвертої мужності.

У стосунках між слідчим і обвинувачуваним, суддею і підсудним завжди присутня атмосфера офіційного та владного примусу, з одного боку, і змушеної покори - з іншого, з домішкою підозрілості і взаємної недовіри. Ведення справи адвокатом за дорученням клієнта припускає добровільність установлених між сторонами відносин, платність (тобто оплату клієнтом праці адвоката за захист його інтересів), певну довіру, що визначається наявністю інституту адвокатської таємниці і, нарешті, повну координацію дій з метою досягнення певного наслідку для клієнта.

Відносини між ними є службовими, виключають особисті фактори і будуються винятково на нормативно-правовій основі. Взаємини адвоката з клієнтом мають під собою, крім чисто нормативної основи, безліч етичних нюансів: фінансові взаєморозрахунки, допустимість наявності близьких і родинних відносин, можливість єдності інтересів і т. ін.

Як же знаходять один одного клієнт і адвокат, якими шляхами приходять вони до згоди про співробітництво? Як створюється юридична основа надання адвокатом будь-якої форми юридичної допомоги клієнту? Питання про прийняття адвокатом доручення на ведення справи і про укладення відповідної угоди досить не просте, особливо з погляду етичного, що заслуговує особливого місця в розділі адвокатської етики.

Слід зазначити досить тверді критерії моральності в цьому питанні, що панували в адвокатурі України періоду Російської імперії ХІХ - ХХ століть. У «Правилах адвокатської професії в Росії» питанням прийняття доручення на захист було присвячено спеціальний розділ - «Неприпустимі способи придбання справ», де особлива увага приділялася корпоративній делікатності питання придбання справ і їхнього оформлення. Зокрема, говорилося, що «тільки відсутністю моральної брідливості можна пояснити те принизливе становище, у яке ставить себе присяжний повірений, купуючи за гроші протекцію і заступництво з метою одержати більший прибуток з професійної своєї діяльності».⁶⁵ В основі такого підходу лежала істина - адвокат, укладаючи угоду на надання юридичної допомоги, не вправі затягати клієнта і не вільний обіцяти останньому позитивного результату, тому що справу вирішує суд.

Вступаючи в карний процес на прохання обвинувачуваного (підозрюваного), підсудного або з його згоди на прохання рідних і близьких, адвокат стає повноправним учасником карного процесу, беручи на себе всі обов'язки і з цього моменту він вправі без обмеження часу і кількості зустрічатися зі своїм підзахисним, якщо останній перебуває під вартою, знайомитися з матеріалами справи, брати участь у слідчих діях, заявляти клопотання й ін.

⁶³ Правила адвокатской профессии в России // Сост.Марков А.Н.- М.: Типография Сомовой О. Л., 1913.

Для обвинувачуваного (підозрюваного), підсудного і його родичів адвокат стає головним порадником, єдиною ниткою, що пов'язує їх і надійним засобом обміну інформацією. Від адвоката чекають реальної допомоги, а, нерідко, і не тільки правової. Послуги адвоката можуть знадобитися людям будь-якого складу, статку і рівня інформованості. Залежно від комбінації цих факторів і відбувається пошук майбутнього захисника.

Не дуже заможні і малодосвідчені люди діють, як правило, найпростішим чином: йдуть прямо до найближчої юридичної консультації, попадають до першого зустрічного (частіше чергового) адвоката і розповідають своє лихо. Переважно, це справи не складні і не дуже привабливі в сенсі отримання гонорару, тому і дістаються вони адвокатам «простішим». Якщо справа «гнила» (свідомо програшна) і великих заробітків не обіцяє, черговий відправляє клієнта до завідувача, котрий і призначає адвоката.

Люди зі статком і зв'язками звертаються до знайомих, хтось із них напевно знає гарного юриста. У кожному місті завжди на слуху кілька прізвищ по-різному відомих адвокатів - той добре виступає в судах, цей вхожий до всіх суддів, третій відомий з будь-якої гучної справи... Іноді, якщо дозволяє час, ходять по судах, довідуються про достоїнства тих чи інших «світил», а потім уже звертаються прямо до адвоката. В адвокатському побуті такі випадки називають «персональними звертаннями», відбувається знайомство, з'ясовуються подробиці справи, умови співробітництва й оплати праці адвоката. На цьому етапі адвокат з різних приводів - велика зайнятість, стан здоров'я, тощо, зокрема і передбачених законом причинах, вправі відмовитися від укладення угоди на ведення справи.

За відсутності зазначених приводів для відмови, адвокат зобов'язаний укласти угоду про надання юридичної допомоги так само, як і лікар зобов'язаний надати допомогу стражденному. Не може бути мотивом до відмови в прийнятті доручення особисте відношення адвоката до інкримінованого обвинувачуваному чи підсудному діяння, особистий осуд злочину і злочинця. Природно, що за умови персонального звертання ці моменти не піддаються контролю. У разі призначення адвоката за вимогою слідчого чи суду подібна розбірливість і цивільний пафос просто неприпустимі.

Вкрай негативним явищем в адвокатурі за всіх часів є категорія «кишенькових» адвокатів, що підтримують «гарні» стосунки зі

слідчими. В основному, це колишні слідчі й оперативні працівники, що за різних причин розпрощалися з колишньою роботою і швидко перекваліфікувалися в адвокатів. Ці «добрі» відносини, як правило, базуються на інтересах, далеких від вимог юридичної етики і, в основному, на меркантильній основі.

Закінчення терміну розслідування у справі і виконання вимог ст. 218 КПК - ознайомлення обвинувачуваного і його адвоката з матеріалами справи - це завжди відповідальна процесуальна межа, яку слідчому хочеться проскочити без зайвих ускладнень. Сильний і досвідчений детектив сприймає цю процедуру як ще одну можливість усунути погрішності розслідування і зміцнити позиції обвинувачення до направлення справи в суд. Такий слідчий не вдається до послуг зазначених вище адвокатів і не опускається до обговорення кандидатур адвокатів з обвинувачуваним чи його родичами.

Якщо слідчий розуміє, що справа розслідувана з великими натяжками й участь розумного адвоката обернеться серйозними ускладненнями: клопотаннями, скаргами прокурору, він вдається до випробуваного способу - до послуг «кишенькового» адвоката. Слідчий знає, що адвокат А. не тільки не стане чіплятися до «неточностей» і погрішностей але, більш того, допоможе переконати недосвідченого обвинувачуваного підписати протокол про ознайомлення з матеріалами справи без клопотань і претензій. Тому він запевнює обвинувачуваного, що А. - чудовий адвокат, і він, слідчий, готовий у порядку послуги запросити останнього для участі в справі. У свою чергу, адвокат додає максимум зусиль, щоб виправдати надії слідчого - він ніяких недоліків не "помітить" і нічого не знайде. Як подяку за послугу слідчий підпише довідку про участь адвоката на слідства 1, 2, 3 дні і порекомендує наступному клієнту. Загалом, одна нечиста рука мие іншу нечисту руку, і усі задоволені за винятком обвинувачуваного.

Такі тандеми існують у кожному місті й чимало шкодять авторитету і престижу адвокатури, тому що є не чим іншим, як зрадництвом інтересів обвинувачуваного, що довірився адвокату.

Однак, якщо такий захисник перебуває в корпорації адвокатів, то у випадку виявлення подібного факту, існує можливість морального чи дисциплінарного впливу на останнього. Це, безперечно, є стримуючим і виховним фактором. «Вільні» ж юристи, залучені до адвокатської роботи на підставі зазначеного раніше рішення

Конституційного Суду України, знаходяться поза досяжністю дисциплінарних впливів і виховних мір. Залишається лише сподіватися на відповідну реакцію судів у випадку виявлення в судовому засіданні ознак несумлінного виконання захисниками своїх прямих обов'язків у період попереднього розслідування справи. Але з огляду на Постанову Пленуму Верховного Суду України виникла нова ситуація, за якої у "вільних стрілків" тимчасово зникла можливість вносити смуту у судочинство.

У цьому зв'язку не можна не зупинитися на формулюваннях п. 3 ст. 54 і п. 4 ст. 60 Правил адвокатської етики. Мабуть автори, забороняючи адвокатам приймати доручення від клієнтів, що звернулися за рекомендацією слідчого, що веде його справу, чи судді, мали на увазі рекомендації вищеописаного характеру. Однак це положення сформульоване таким чином, що не робить розходження між неформальними рекомендаціями, що криють у собі неетичний душок і офіційним призначенням адвоката, що і дало підстави В. Володарському піддати цілком заслуженій критиці вказані положення.⁶⁶

Прийняття доручення - укладення угоди з клієнтом на ведення справи - це важлива і відповідальна процедура. Закон України «Про адвокатуру» (ст. 7) позбавляє адвоката права «...відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного». Тому, укладаючи угоду на ведення справи, адвокат зобов'язаний ретельно зважити свої можливості: усвідомити характер, обсяг і можливу тривалість роботи, з'ясувати специфіку справи і тверезо зважити свої пізнання в цій сфері, уточнити позицію й особистість обвинувачуваного, характер побажань клієнтів. Не досить зважений підхід до прийняття доручення таїть у собі чимало можливих ускладнень, а нерідко і неприємностей.

...Зарекомендацією своїх знайомих адвокат прийняв доручення на ведення кримінальної справи по захисту інтересів головного бухгалтера великого підприємства на стадії попереднього слідства. Останній було пред'явлене обвинувачення у здійсненні великих розкрадань шляхом маніпуляцій з бухгалтерськими проводками.

Обвинувачувана, бухгалтер найвищої кваліфікації, однаковою

⁶⁶ Володарский В. Норма и отклонение или не практическая адвокатская этика / Юридическая практика. - № 16 (122). - 20 апреля 2000.

мірою розумна, сильна і безмежно агресивна дама відверто знущалася зі слідчого, постійно заявляючи йому, що він дарма узявся за справу, що йому така справа «не по зубах» і т. ін. На жаль, усе саме так і було — слідчий виявився м'якою, на рідкість інтелігентною людиною, і до того ж абсолютним профаном у бухгалтерії. З поведінки обвинувачуваної адвокат незабаром зрозумів, що і він сам з тієї самої причини може виявитися ще в більш незавидному становищі, ніж: слідчий, оскільки з бухгалтерією також: був не в ладах. Відмовитися від захисту з такої причини він не мав права. Довелося в терміновому порядку звернутися за допомогою до знайомого бухгалтера-експерта. Більше трьох місяців протягом розслідування справи адвокат, проклинаючи свою поспішність у прийнятті доручення, щодня після роботи мчався до репетитора і потай від підзахисної за власний рахунок відновляв інститутські знання в бухгалтерській справі, а також: оволодівав секретами «лівої» бухгалтерії. Згодом ці знання не один раз надавали йому неоціненну послугу, однак і урок був дуже повчальним.

Якщо йдеться про зважений підхід до своїх можливостей при укладенні угоди, то маються на увазі не тільки рівень власних знань у тій чи іншій галузі, але і характер самої справи, його передісторія.

... До адвоката звернулася дружина обвинувачуваного з проханням вести його справу в суді. На попередньому слідстві юридичну допомогу надавав інший адвокат. Не з'ясувавши причину зміни захисника, адвокат прийняв доручення на ведення справи. Тим часом, одним з корпоративних етичних правил є прояв товариської поваги до попереднього колеги, що приймав раніше участь у цій справі, і делікатне уточнення причин розриву відносин.

Пізніше з'ясувалося, що відносини з колишнім адвокатом були в грубій формі розірвані обвинувачуваним через недостатній досвід захисника в справах про автотранспортні події- останній не зумів, на думку підзахисного, досить грамотно заперечити висновок автотехнічної експертизи. Однак і новий адвокат не почував себе досить сильним у цих питаннях, щоб заперечити висновок експерта. Внаслідок виникла конфліктна ситуація - підсудний відмовився і від послуг нового адвоката, а слухання справи було зірвано.

Взаємини адвоката з клієнтом повинні будуватися на офіційній основі і ні в якому разі не переростати в дружбу та інші «близькі відносини», у всякому разі на період ведення справи. У середовищі

адвокатів прижилося прислів'я: клієнт - твій потенційний ворог. Ця розхожа «істина» справедлива для ситуацій, коли між адвокатом і клієнтом устанавлюються «нестатутні» відносини, що припускають не передбачені законом взаєморозрахунки, необґрунтовані запевнення і обіцянки. Тоді і виникають розбірки з наслідками.

Трапляються зазвичай ситуації, коли клієнт, раніше благав про допомогу, раптом без видимих причин перетворюється в злісного і непримиренного ворога.

Близькі друзі адвоката слізно просили допомогти їх знайомій Н., у якої «нізащо» посадили сина. Ознайомившись зі справою і зустрівшись з майбутнім підзахисним, адвокат зрозумів, що має справу із самозакоханою і сильно зіпсованою молодого людиною. Останній студент другого курсу інституту, під різними надуманими приводами позичав у своїх товаришів гроші, а потім на якийсь час зникав. Гроші повертати відмовлявся, обдуривши в такий спосіб 8 студентів і сусідів. З огляду на значну суму «позичених» Н. грошей і велику чисельність потерпілих, проти нього була порушена кримінальна справа про шахрайство.

За час розслідування справи, мати Н. повернула гроші всім потерпілим і слізно просила адвоката домогтися такого покарання, щоб син міг закінчити інститут. Суд визнав за можливе не позбавляти Н. волі, але призначив покарання, пов'язане з перебуванням у місцях, визначених судом (м. Маріуполь).

Через дев'ять місяців Н. разом з іншим засудженим С. самовільно залишили місце відбуття покарання і приїхали в м. Донецьк. Мешкаючи у Донецьку, з метою заволодіння особистим автотранспортом, вбили пенсіонера Ч. Згодом судова колегія Д-го обласного суду засудила обох злочинців до вищої міри покарання - страти.

Після вироку мати Н., з'явившись до адвоката, який захищав сина у попередній справі, заявила: "Це ви винні в тому, що мого сина розстріляють. Як би ви його тоді не захищали, він би зараз сидів і не зміг би вчинити убивство".

Випадок звичайно унікальний, однак він лише підтверджує істину - клієнт переслідує свої особисті цілі, а питання розбірливості в засобах залежать від ступеня моральності конкретної людини. Можна собі лише уявити дії Н., якби адвокат був пов'язаний з нею «ненормативними» фінансовими розрахунками.

Фінансові розрахунки з клієнтом вимагають особливої

педантичності. Зазначені раніше «Правила адвокатської професії» дуже вимогливо відносилися до цього боку адвокатської професії: «Присяжний повірник не може без порушення вимог моральної охайності перетворювати свій кабінет у дріб'язкову торговельну крамничку і практикувати в ньому прийоми, властиві героям останньої».⁶⁷ Заповнення адвокатури людьми, далекими від кращих її традицій і корпоративної етики, сприяє процвітанню непривабливих тенденцій, коли головним стає не грамотність і професійні якості адвоката, а його знайомства і зв'язки серед слідчих і суддів.

Найгостріші конфлікти між адвокатом і його клієнтами виникають на ґрунті незадоволення наслідком справи. Особливу гостроту вони приймають, коли адвокат за укладення угоди чи в процесі подальшого спілкування з клієнтами мав необережність дати будь-яке запевнення, безпідставно вселити надію клієнтам або не чітко висловити свої припущення.

Після оголошення досить суворого вироку у кримінальній справі про великі крадіжки і грабежі державного майна на одного з адвокатів надійшла в прокуратуру області вкрай злісна й агресивна скарга - засуджений обвинувачував адвоката в тім, що той шляхом обману виманив у його дружини 8 тис. крб.

Почалося розслідування, внаслідок якого з'ясувалося, що під час укладення угоди дружина підсудного запитала в адвоката чи потрібно відшкодовувати заподіяний збиток, оскільки слідчий стверджує, що «тоді менше дадуть». Адвокат пояснив клієнтці, що відповідно до закону суд при призначенні покарання враховує прагнення підсудного до відшкодування заподіяного збитку. Обмежившись абстрактним роз'ясненням закону, адвокат надав клієнтці можливість самостійно вирішувати питання про відшкодування заподіяних злочином збитків, не подумавши однак про можливі наслідки такого кроку Дружина підсудного невірно зрозумівши відповідь адвоката, внесла в касу підприємства, де була зроблена крадіжка, 8 тис. крб. Суд не надав цьому факту великого значення і засудив винного до десяти років позбавлення волі. Тоді засуджений усю свою злість на адвоката виклав у скарзі на ім'я прокурора області, звинувативши захисника у присвоєнні 8 тис. крб.

⁶⁷ «Правила адвокатской профессии» в России // Сост. Марков А.Н.- М.: Типография Сомовой О.Л., 1913.

Навіть за умови успішного результату клієнти нерідко схильні до «перегляду» заслуг адвоката і його ролі у досягненнях. Найчастіше, клієнти не задоволені результатом справи. їм завжди здається, що вирок міг бути і більш поблажливим. Якщо адвокат не допустив грубих помилок при веденні справи і не «потрапив» у грошову залежність від клієнтів, він почуває себе спокійно. У наведеній ситуації, коли суд, не дивлячись на реальність прагнень підсудного відшкодувати збиток, обрав максимальну міру покарання, невдоволення вирок, злість за загублені гроші - усе було звернене на адвоката. Недооцінка адвокатом професійно-етичних нюансів ледь не завершилася для нього трагічно.

Однією з причин, що підштовхують адвоката до «виходу зі справи» є сумніви у власних силах щодо розуміння специфіки злочину. *Це результат не досить зваженого підходу до укладення угоди про надання юридичної допомоги.* Такі приводи можуть виникати в процесі роботи над справою. Однак адвокат позбавлений права в будь-який час відмовитися від подальшого ведення справи, за винятком випадків, передбачених законом. Вказівки закону щодо цього варто визнати правильними, тому що відмова є не що інше, як однобічне розірвання договору, а це ставить під загрозу інтереси підзахисного і терміни розслідування справи.

Угода про надання юридичної допомоги - це особливий вид договору і тому не випадково дискусія навколо цього питання була гострою і тривалою. На ранньому етапі розвитку російської адвокатури не існувало твердої заборони на відмовлення повірника від захисту інтересів довірителя. Водночас, цей крок розглядався як явище виняткове, Правила адвокатської професії у Росії, ґрунтуючись на випадках із практики Харкова, Москви і Санкт-Петербурга, видають на цей рахунок наступне резюме: «Належне повірнику право відмови від ведення справи має бути здійснено ним обережно та з дотриманням всіх умов, за яких довіритель не був би поставлений у не вигідне для нього становище в процесі; головне, завчасно попередити довірителя про відмову від справи».⁶⁸

В перші роки існування радянської держави намагалися теоретично обґрунтувати право адвоката на відмови від захисту

⁶⁸ Правила адвокатской профессии в России// Сост. Марков А. Н.- М.: Типография Сомовой О. Л., 1913, - С, 76.

інтересів обвинувачуваного, підсудного за мотивами такої собі «соцбридливості», однак, як показав подальший розвиток, законодавча практика не пішла цим шляхом. Закон України про внесення змін у Кримінально-процесуальний Кодекс (21.06.2001) пішов шляхом зміцнення статусу захисника на досудовому слідстві й установив, що усунення адвоката в цей період ведення справи здійснюється за рішенням суду.

Ці міркування покликані зміцнити в адвокаті почуття відповідальності при укладенні угоди про надання юридичної допомоги і на інших етапах, що допоможе уникнути ситуацій, які призводять до розриву угоди чи до конфлікту між адвокатом і клієнтом.

Розмова про етичність прийняття адвокатом доручення на ведення справи виявиться неповною, якщо замовчувати теми реклами адвокатських послуг.

На зорі російської, а відсіль і української адвокатури наші колеги-попередники вважали, що «пропозиція присяжним повірником своїх послуг для ведення справи є дією, що йде в розріз з традиціями присяжної адвокатури». Засуджувалося також, якщо «Присяжний повірник через третю особу звертався з пропозицією своїх послуг». І в довершення усього, наші адвокатські предки вважали тяжким порушенням професійних обов'язків публікацію адвокатом реклами з пропозицією своїх послуг, вважаючи, що «...діяльність адвоката повинна бути зовсім далека від реклами».⁶⁹

Обговорювані тут українські Правила адвокатської етики не обійшли мовчанням це питання. Однак тут йдеться не про неетичність реклами в газеті чи інших засобах масової інформації, а навпаки, вона визнається цілком припустимою саме в ЗМІ. Здається, що ВККА з цим висновком потрібно погодитися з одним істотним застереженням.

З етичного погляду реклама юридичних послуг - не однозначне поняття. Одна справа надання їх юридичним особам або приватним підприємцям з питань господарської діяльності, реєстрації та закриття підприємств, договірної роботи та ін. У такому разі без реклами просто не обійтися. Зовсім інша справа, якщо йдеться про рекламу чисто адвокатських послуг.

⁶⁹ Правила адвокатской профессии в России/7 Сост. Марков А. Н.- М. Типография Сомовой О. Л., 1913,— С.213.

У першому випадку рекламодавець завіряє, що він гарантує успішне розв'язання зазначених у рекламі питань. І він має на це право, оскільки володіє необхідними знаннями та досвідом. Адвокат не може обіцяти успішного розв'язання тієї чи іншої справи оскільки від нього це не залежить. Адвокат може гарантувати лише свою сумлінність, знання і досвід у наданні юридичної допомоги. Однак яким чином етично та припустимо рекламувати свої знання і досвід, а тим більше сумлінність?

Саме це мали на увазі наші дореволюційні колеги, і були в цьому абсолютно праві, коли не схвалювали «...усякі прийоми штучного залучення клієнтів шляхом різного роду реклами, публікацій, розсилання циркулярних листів із пропозицією послуг і т.п.»⁷⁰.

З позиції сьогодення зрозуміло, що схвалюючи Правила, ВККА не відала, що через кілька днів ці Правила стосуватимуться лише частини юристів, що становлять адвокатський корпус країни. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2000 р. поділило практикуючих юристів на дві категорії - тих, для кого Правила будуть обов'язковими, і тих, кому вони будуть «не указ».

Відповідно до ст.59 Конституції України, юристи адвокатури поставлені в набагато гірше становище, ніж їхні колеги, що не є членами союзу адвокатів. Для них реклама з етичного та фінансового боку виявиться не прийнятною, у той час як юристи, що не входять до складу адвокатських об'єднань, не будуть соромитися пропозиції своїх послуг, як це вже і відбувається.

Тут, до речі, слід зазначити, що більшість фірм, які іменують себе адвокатськими, аж ніяк такими в українському розумінні не є. Їхнє основне заняття - обслуговування юридичних осіб. З шести студентів 3-го курсу ДІЕГП, направлених у 2001 р. в адвокатські фірми для знайомства з декларованою діяльністю, лише один займався адвокатською роботою, інші п'ять працювали юрисконсультами.

7.3. Етика захисту в досудовому слідстві

Прийняття адвокатом доручення на ведення кримінальної справи на стадії досудового розслідування ставить перед ним низку професійних і етичних завдань. Нерідко вони поєднуються.

Так, п. 16 ст. 48 КПК України забороняє захиснику розголошувати інформацію, що стала йому відомою в зв'язку з виконанням професійних обов'язків, а Закон України "Про адвокатуру" зобов'язує його зберігати адвокатську таємницю. Обіцянку зберігати адвокатську таємницю містить і присяга адвоката, що уже стосується галузі етичних основ адвокатської діяльності.

Отже, виникає потреба зупинитися на деяких етичних моментах адвокатської присяги, що вимагають перегляду й уточнення. Згадуючи про редакційні штампи типу: «суворо дотримувати», «суворо зберігати», напрошується думка про допустимість «дотримувати» і «зберігати» не дуже суворо.

Однак є сумніви і щодо пропонованої законом присяги, за якою адвокат обіцяє «бути завжди справедливим». Така обіцянка суперечить окремим основним принципам адвокатської діяльності. Об'єктивно справедливість тріумфує, якщо злочин розкритий, а злочинець покараний. Адвокат тріумфує, якщо йому вдається, використовуючи помилки слідчого, домогтися розвалу позиції обвинувачення в суді чи виправдання підсудного, навіть свідомо винного у вчиненні злочину, що, за загальними поняттями, не може вважатися справедливим.

Якщо адвокат, якого запрошено за відповідну винагороду захищати обвинувачуваного, підсудного і за його рахунок займатися пошуками справедливості як такої, він неминуче прийде до конфлікту з інтересами підзахисного, а отже і з обов'язком - захищати за будь-яких обставин.

...Адвокат захищає підсудного, обвинуваченого у справі про вчинене убивство. Останній на зустрічі з захисником довірливо повідав, що злочин дійсно вчинений ним, однак він буде категорично заперечувати свою причетність до убивства. Підсудний також повідомив, що його друзі на волі намагаються змусити їх відмовитися від претензій.

Захисник обурений цинізмом підсудного, йому щиро шкода жертву і потерпілих, однак ні повідати будь-кому довірену йому таємницю, ні відмовитися від захисту він не може і має продовжувати захист за

будь-яких обставин, навіть всупереч власним уявленням про совість і справедливість. У цьому і є унікальність становища адвоката, і вимагати від нього справедливості в цій ситуації означає нерозуміння завдань адвокатури в цілому. Ще менш обґрунтовано жадати від адвоката обіцянки у вигляді присяги про те, що він буде справедливим. Інше питання - вибір засобів досягнення мети особисто адвокатом. Тут адвокат вправі і зобов'язаний виявити і педантичність, і особисту порядність.

Обґрунтованою є вимога щодо високого професіоналізму і сумлінності адвоката при веденні справи, охайності у виборі засобів захисту та моральності їхнього застосування.

Взаємини адвоката з клієнтами неминуче поділяються на офіційні та неофіційні.

Офіційні стосунки адвоката зі слідчим і підзахисним регулюються карно-процесуальним законодавством і Законом України «Про адвокатуру». Що стосується морально-етичних тонкостей цієї складної співпраці, то вони, впливаючи з деяких законоположень, переходять у сферу моральних відносин.

Головними діючими особами, з якими адвокату доведеться працювати повсякчас у цей період, є слідчий і обвинувачуваний (підозрюваний). Взаємини адвоката зі слідчим носять робочий офіційний характер і не мають переростати в «свійські» відносини, з яких неминуче починається відхід від етичних вимог і можливі конфліктні ситуації.

Не слід ні на секунду забувати, що визначальною функцією адвоката є односторонність його позиції і до його завдань не входять пошуки істини в справі як такої і прагнення до абстрактної справедливості. В адвоката є конкретне завдання - надати юридичну допомогу своєму підзахисному. Він зобов'язаний відшукати і використовувати в інтересах захисту всі слідчі помилки й уразливі місця у справі, що підривають і розхитують висновки слідства про винуватість підзахисного. При цьому адвокат ніяким чином не підштовхує слідство до посилення доказів щодо винуватості підзахисного. Узаконене кредо адвоката чітко і недвозначно викладене в ст. 48 КПК України в новій редакції: «Захисник зобов'язаний використовувати передбачені в цьому кодексі й інших законодавчих актах засоби захисту з метою з'ясування обставин, що усувають підозру чи обвинувачення, чи пом'якшують, виключають кримінальну

відповідальність підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного, засудженого і надають їм необхідну юридичну допомогу».⁷¹

Можлива ситуація, коли захисник виявляє серйозний недолік у діях слідчого. Закон, слова присяги адвоката жадають від нього чесності, а отже бездоганного виконання обов'язку. Виникає закономірне запитання: повинен він вказати слідчому на цей недолік, якщо усунення слідчої помилки здатне серйозно усюїаднити становище підзахисного? Як поступити адвокату, прагнути до ідеалів справедливості на шкоду інтересам свого підзахисного?

Узаконена односторонність позиції адвоката, його обов'язок дотримувати лише інтересів особи, що довірилась йому, безперечно має займати перше місце, інакше знецінюється основна ідея адвокатури - захисник є тільки захисник і більше ніхто.

Етичний бік цього положення складається в односторонньому сприйнятті адвокатом зібраних матеріалів кримінальної справи, у критичному підході до їх оцінки з позицій захисту, що диктує і цілком визначені взаємини зі слідчим, що, саме по собі, не може не викликати конфронтації між процесуальними супротивниками.

Глянемо на цей процес із суцільно життєвої позиції. У провадженні слідчого водночас знаходиться десяток-півтора (часом до тридцяти) справ. У багатьох з них заарештовані люди, що вимагає контролю за термінами тримання під вартою. Щодня проводяться десятки слідчих дій. Для слідчого це означає одночасну роботу з п'ятьма, десятьма адвокатами. У кожного з них свій підхід до роботи на досудовому слідстві - один налаштований по-діловому, інший прагне до власного самоствердження в присутності свого підзахисного і нерідко плутає рядову безтактність зі сміливістю тощо. Зрозуміло, що слідчий постійно напружений, очікує від кожного адвоката якихось неприємностей. Тому адвокат має бути високо культурним, тактовним і етично підходити до майбутньої співпраці.

Якщо ці особи не прагнутимуть до того, щоб установити ділові стосунки, може виникнути тертя і колізії, що зашкодять як інтересам слідства, так і конкретним інтересам самого підзахисного, а отже, і інтересам самого адвоката.

Навіть гостра і непримиренна позиція захисника нормально сприймається слідчим, якщо адвокат обґрунтовує її етично, по

⁷¹ Кримінально-процесуальний кодекс України. - Харків, 2002.

діловому, дотримуючи закону і зберігаючи повагу до праці слідчого. Наприклад, дуже поширене явище, коли слідчий надав для ознайомлення матеріали справи в непідшитому і пронумерованому вигляді. Один адвокат коректно запропонує слідчому підшити і пронумерувати справу перш, ніж сісти за її вивчення. Інший у присутності обвинувачуваного жбурне справу на стіл зі словами: "Я цю макулатуру вивчати не буду, спочатку підшійте і пронумеруйте". Можна впевнено сказати, що в останньому випадку адвокат обрав гірший шлях співробітництва зі слідчим.

«Змагальність карного судочинства, що припускає розумний, відповідно до інтересів справжнього правосуддя розподіл функцій, прав і обов'язків між різними суб'єктами карного процесу, і, зокрема, надання обвинувачуваному права як особисто захищатися, так і мати захисника, є гарантією повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи, осуду тільки винуватих і тільки в міру їхньої дійсної провини, виправдання і повної реабілітації осіб невинуватих, важливою гарантією законності, обґрунтованості та справедливості судової репресії».⁷² Саме в цьому зміст змагальності в кримінальному судочинстві.

Ці слова належать проф. П.С. Елькінду, що багато років присвятив дослідженням участі захисника в кримінальному процесі і викладені ним у період піку сталінських репресій.

Дуже важливим фактором у роботі адвоката під час досудового слідства є встановлення нормальних, етично витриманих відносин з підзахисним у частині узгодження позиції стосовно пред'явленого обвинувачення. Часто виникає ситуація, коли підходи адвоката й обвинувачуваного розходяться у питаннях щодо заявлення клопотання. З процесуального погляду адвокат не залежний від побажань або вимог свого підзахисного і може заявити таке клопотання навіть усупереч волі останнього. Однак це можливо лише за абсолютної упевненості, що клопотання не погіршить становище підзахисного. Тому такий крок вимагає дуже серйозного обговорення з підзахисним і ретельного обміркування всіх обставин.

На попередньому слідстві адвокат може віднайти бажання слідчого полегшити становище інших обвинувачуваних у справі за рахунок

⁷² *Елькінд П.С. Адвокатская этика.* - М., 1940

свого підзахисного. Чи вправі адвокат заявити слідчому клопотання, спрямовані на поліпшення позиції свого підзахисного за умови, що це погіршить становище інших обвинувачуваних у справі осіб? Відповідно до закону, адвокат не тільки має вправо, але це є його обов'язком. Такий крок адвоката виправданий з етичного погляду, оскільки дії слідчого, що намагається поліпшити становище інших обвинувачуваних за рахунок підзахисного - аморальні.

Складною є ситуація, якщо адвокат має сумніви щодо представлених підзахисним доказів, однак не має у своєму розпорядженні даних про їхню неправдивість. Чи вправі він надати слідчому, суду такі докази і відстоювати їх, не ризикуючи виявитися посібником обвинувачуваного в спробі повести слідство від істини?

Щодо цих питань існують різні думки. Так Н.П.Кан вважав «несумісним з основними витоками адвокатської етики рекомендувати адвокату надавати суду докази, що слугують на користь вірогідності сумнівного для самого адвоката доказу»⁷³.

Принципово іншу позицію з цього питання займав свого часу Н.Н.Полянський, що рішуче висловився на користь того, що «адвокат зобов'язаний надати суду всі ті доводи, що промовляють на користь вірогідності доказів, навіть якщо сам сумнівається в їхній вірогідності».⁷⁴

Шлях до виходу із запропонованої ситуації лежить насамперед через її оцінку з позицій дотримання законності. Діючі кримінально-процесуальні норми - п. 1 ст. 48 КПК України і Закон України «Про адвокатуру» - недвозначно жадають від захисника використовувати всі, зазначені в законі засоби захисту з метою з'ясування обставин, що виправдують підозрюваного, обвинувачуваного, чи підсудного, пом'якшуючих чи виключаючих їхню відповідальність. У світлі цієї вимоги, адвокат просто позбавлений права, посилаючись на свої сумніви, відмовитися від будь-якої потенційної можливості відстояти інтереси підзахисного. Не можна визнати відмову від використання представлених обвинувачуваним доказів і морально виправданим вчинком тому, що сумнів зобов'язує адвоката до дії, а не до капітуляції.

Українська педантичною і скрутною для адвоката є ситуація, коли для укріплення позицій захисту необхідні показання свідка, проти виклику

⁷³ Кан Н.П. Вопросы защиты по уголовным делам. - Ленинград, 1967.

⁷⁴ Полянский Н.Н. Правовая защита. - М, 1927.

якого заперечує сам обвинувачуваний з особистих чи інших конфіденційних розумінь. Тут немає єдиного рецепту. Якщо обвинувачуваний недостатньо уявляє собі вагу майбутньої відповідальності чи розраховує уникнути її без виклику цього свідка, адвокат має донести до свідомості підзахисного, які наслідки мають ці дії підзахисного.

Якщо зусилля адвоката наштовхуються на безглузду упертість або нерозуміння обвинувачуваним ситуації, адвокат виходячи з етичних розумінь, має пояснити підзахисному чому він приймає таке рішення - самотійно клопотатися про виклик цього свідка. За цих умов, обвинувачуваний може відмовитися від послуг адвоката - це його право. Якщо цього не відбудеться, адвокат вільний діяти самотійно. Не завадить нагадати, що ухвалення подібного рішення -це наслідок дуже серйозних міркувань і завжди - ризик.

Розбіжності між позицією адвоката та його підзахисного у виборі засобів і прийомів захисту, явище нерідке. Утримуваний під вартою обвинувачуваний, поспілкувавшись з «камерними адвокатами», раптом на всі 180 градусів змінює чи цілком заперечує попередні показання, значно погіршуючи цим своє становище. Адвокат, об'єктивно оцінюючи обстановку, розуміє, що вина підзахисного доведена незалежно від його показань. Слідчий, зустрівшись з різкою зміною курсу, вживе всіх заходів до посилення позиції обвинувачення незалежно від визнання обвинувачуваним своєї вини, не залишивши ніякого резерву «сумнівності», який можна було б використати в суді для захисту.

Вихід цього становища у роз'яснювальній роботі з підзахисним, без вживання тиску на нього з боку захисника. На запитання, чому варто бути обережним у виробленні єдиної позиції захисту на попередньому слідстві й у суді, можливо дасть відповідь за пропонований випадок з адвокатської практики.

...Запрошений родичами обвинувачуваного адвокат, прибув у слідчий ізолятор для обговорення і вироблення загальної позиції захисту в суді. Підзахисному інкримінувалося 11 епізодів дачі хабарів на суму 24 тис. крб. За законом того часу (справа 1974 р.) санкція ст. 170 КК УРСР передбачала відповідальність за такий злочин у виді позбавлення волі від 7 до 15 років. Незрозумілим адвокатам, з позицій здорового глузду в справі було те, що доказами, в обґрунтуванні

провини обвинувачуваного були лише показання самого обвинувачуваного. Це насторожувало адвоката — така поведінка підзахисного вимагало пояснення: що штовхнуло його на такий крок, які, сховані від зовнішнього погляду обставини змусили людину обвинуватити себе і багатьох інших у тяжкому злочині? Як підзахисний буде поводитися в суді? У разі, якщо підзахисний відмовиться від своїх показань у суді, його виправдають. Тут щось крилося, що не впливає з матеріалів справи.

Бесіду з підзахисним адвокат почав обережно, з нейтрального «розвідувального» питання: який Ваш намір поведінки в суді, чи збираєтеся змінювати свою позицію? Обвинувачуваний відповів тоном, що не залишав ніяких сумнівів: я нічого змінювати в суді не маю наміру, буду підтверджувати свої показання. До мене в камеру приходив заступник прокурора республіки С. (останній керував розслідуванням великої справи), він пред'явив мені свій партійний квиток і посвідчення і сказав, що якщо я дам такі показання, він гарантує мені 6 років. При цьому підзахисний показав записані ним номери документів прокурора.

Природно, в адвоката відпало всяке бажання переконувати підзахисного усвідомити безглуздість своєї поведінки і змінити показання. За тих часів це загрожувало серйозними ускладненнями. Високий чиновник республіканської прокуратури не простив би цього адвокату. Адвокат дипломатично «занедужав» і не брав участі у справі. Внаслідок підзахисний був визнаний винним за ч. 2 ст. 170 і йому було призначено покарання - 6 років позбавлення волі.

Ненормативні стосунки з клієнтами, якщо підзахисний знаходиться під вартою, зводяться до інформування адвокатом останнього про подробиці справи, позицію підзахисного на слідстві, його прохання, поради і вимоги, можливі перспективи розвитку справи.

Такі взаємини завжди наявні, хоч етичні дослідження соромливо обходять їх своєю увагою. Тим часом інформаційний вакуум щодо цієї теми залишає молодих адвокатів один на один з купою проблем і спокус.

Клієнти - родичі і близькі заарештованого, обвинувачуваного і сам підзахисний нерідко звертаються до своєї довіреної особи -адвоката з проханням передати будь-яку конфіденційну інформацію у виді записки. Чого гріха таїти, нерідко адвокати погоджуються на

П*

такого роду, заборонену законом, «послугу», не задумуючись, яку серйозну небезпеку може містити передана інформація для нього самого. Не говорячи вже про те, що адвокат при цьому йде на грубе порушення закону, він може мимоволі виявитися співучасником злочинної змови. Тому варто рішуче відкидати спроби клієнтів використовувати себе.

...У кримінальній справі щодо розкрадання державного майна, обвинувачуваний в період ознайомлення з матеріалами справи попросив адвоката передати дружині записку про те, що у схованці зберігаються «документи», пообіцявши щедро оплатити послугу. Адвокат зрозумів, що йдеться про схованку грошей. Узявши цю записку, адвокат поза своєї волі став би посвяченим у секрет. Адвокат розсудливо відмовився від цієї місії, пообіцявши підзахисному попросити в слідчого дозволу надати йому побачення з дружиною. Він виконав свою обіцянку А незабаром після побачення двоє слідчих, що працювали в слідчій групі були відсторонені від справи. Використавши інформацію щодо схованки, слідчі в нічний час, потай від керівництва слідчої групи кілька разів відвідували будинок підзахисного і знаходилися там тривалий час у пошуках (як потім з'ясувалося, не безрезультатних) прихованих обвинувачуванні грошей. Якби адвокат зважився на передачу записки, його цілком могли б запідозрити в причетності до пропажі грошей.

В іншому випадку дружина обвинувачуваного попросила адвоката передати чоловіку таблетки «від шлунка». Адвокат порадив передати їх офіційно, однак дружина не зробила цього, а через якийсь час знову звернулася з таким самим проханням. Нестандартне упакування, поведінка клієнтки викликали у адвоката сумніви і він не погодився виконати прохання. Наступного дня дружина обвинувачуваного попросила медикаменти, повернути їй, а пізніше зізналася, що ці таблетки вона передала на прохання знайомого їй чоловіка, якого через день знайшли убитим у власній квартирі. А незабаром з 'ясувалося, що це була спроба отруєння обвинувачуваного.

Досить і двох наведених випадків, що б зрозуміти наскільки обережним має бути адвокат стосовно прохань як клієнтів, так і підзахисних.

7.4. Судова етика адвоката

Якщо відштовхнутися від відомого афоризму - «Увесь світ театр, а ми в ньому актори», то правосуддя - це авансцена, де постійно розігруються людські трагедії, автор і режисер яких саме життя.

Серед багатьох діючих персонажів на цій сцені, один з найважливіших - це адвокат. У суді відбувається фінальний акт драми, іменованої правосуддям. Не буде помилкою сказати, що до цього дійства адвокат, як ніхто інший з учасників майбутнього судового процесу, повинен готуватися ґрунтовно - психологічно, морально і фізично.

Психологічні навантаження в судовому засіданні часом бувають настільки напружені, що спричиняють серйозні нервові та фізичні розлади. Захист особи, яка вчинила злочин проти особистості, проявила жорстокість до своєї жертви - завжди моральний іспит для адвоката - адже він насамперед людина. А який моральний стан захисника, коли за підзахисним стелиться шлейф таких злочинів і ні жалю щодо вчиненого, ні каяття немає, лише одне бажання - уникнути відповідальності з допомогою адвоката. І все це в обстановці громадського осуду злочину і ненависті до підсудного з боку численних потерпілих. Часто почуття присутніх у залі судового засідання родичів, публіки звернені до адвоката, який захищає злочинця, чи виконує таку місію за призначенням суду.

Судоговоріння має чітку цілеспрямованість - кожне запитання, заява, клопотання носять продуманий, професійний і конкретний характер і обов'язково фіксуються за допомогою технічних засобів. Якщо це запитання до свідка, підсудного, експерта, то воно формулюється точно, лаконічно і чітко, не містить навіть натяку на підказку відповіді. Інакше запитання буде зняте суддею, а автор може бути попереджений про неетичність запитання.

Запитання в судовому засіданні задаються аж ніяк не для того, щоб дізнатися про щось нове з вуст допитуваної особи, а тим більше не з цікавості. Суддя, прокурор, адвокат знайомі з матеріалами справи, їм відома позиція допитуваної особи, зайнята нею на досудовому слідстві і, задаючи запитання, вони переслідують цілком визначену мету - підтвердити чи спростувати якийсь факт. Відповідно до мети формулюється і запитання, оскільки питання, учасник судового

засідання прагне усталити свою позицію та одержати бажану відповідь. Інакше не варто ризикувати, тому що непродуктивне запитання викличе відповідь, що погіршує позицію самого запитувача.

При розгляді кримінальної справи про шахрайство з купівлею-продажем неіснуючих автомобілів було допитано понад 30 потерпілих. Цілком природно, що кожний з них, описуючи слідчому зовнішність шахрая, припускався деяких неточностей в деталях. Іноді розбіжності в описі були досить істотними - потерпілому високому на зріст, шахрай видавався невисоким і навпаки, за уявою низького зросту людини, останній виглядав високим.

Адвокат розраховував будувати свій захист на протиріччях показань потерпілих і свідків. Чим більше нагромаджувалося таких показань, тим відчутніше зростав шанс на заперечення окремих епізодів справи. Виходячи з цього, адвокат заборонив підзахисному звертатися до будь-кого з уточнюючими питаннями. Однак під час допиту одного з потерпілих, підсудний раптом «шляхетно обурився» із приводу показань останнього і викрикнув репліку: - Громадянин суддя, хіба Ви не бачите, що мене обвинувачують необгрунтовано, потерпілі описують зовсім іншу людину!

Після цього відбувся наступний діалог судді з потерпілим:

- Потерпілий, Ви говорите, що шахрай був високим на зріст, а Ваш друг, з яким Ви купували машину, вказує, що той був скоріше низького зросту. Може Ви щось плутаєте й справді обмовляєте невинувату людину? Чуєте, як підсудний обурюється?

- Вибачте, громадянин суддя, але це точно був він.

- Чим Ви ще можете довести, адже на слідстві Ви ніяких особливих прикмет не вказували?

- Я згадав, громадянин суддя, що тоді дуже сподобалися його красиві руки. У нас у селі в жінок таких рук немає. На його правій руці я помітив гарам, але слідчому про це сказати забув, а тепер, дякуючи підсудному, згадав.

Суддя запропонувала підсудному встати й оголити кисть правої руки. На білій, нещентій руці підсудного виразно позначався подовжній червонуватий шрам. Розрахунки адвоката на протиріччя в показаннях потерпілих розвалилися і захист був практично провалений показаннями підзахисного.⁷⁵

⁷⁵ *Фиолевский Д.П., Записки адвоката. - К.: Издательство политической литературы, 1987.*

Опрацьовуючи з підзахисним загальну позицію захисту, адвокат повинен бути дуже обачним у своїх порадах і наставленнях. Між захисником і його підопічним не повинно залишатися нечітких моментів щодо поведінки останнього в суді, не повинно залишатися місця для «камерних» заготівель і «сюрпризів»,

...Починається розгляд кримінальної справи про квартирні крадіжки. Зал судового засідання заповнений, зокрема і десятками потерпілих, чий квартири відвідав злодій. У ході розслідування справи позиція захисту з підсудним вироблена, усі деталі погоджені - підсудний заперечує свою причетність до злочину, підстави для цього є, адвокат підтримує цю позицію. Після виконання необхідних процедур, суддя приступає до допиту підсудного. Підсудний піднімається і робить заяву: ...мій адвокат умовляв мене заперечувати свою провину щодо квартирних крадіжок, але я не погодився з ним і вирішив у всьому щиро зізнатися. Тільки адвокат може уявити собі стан захисника в такий момент. Аудиторія обурюється, суддя зі здивуванням дивиться на адвоката, а той - розгублено на підзахисного. Наслідок— захист провалений, а адвокат чудом уникає окремої ухвали суду на свою адресу.

В адвокатській практиці може трапитися так, що підсудний перед початком розгляду справи в суді чи вже в ході розгляду справи раптом звертається до адвоката за порадою такого плану: я подумав і вирішив, якщо суд мені зарахує щире каяття, в усьому зізнатися, що ви мені порадите? Відповідь на таке запитання вимагає дипломатичності та високого професіоналізму. Можна уявити ситуацію, коли адвокат відповість: так, ви правильно вирішили, суд дійсно враховує щире визнання і каяття. Підсудний у суді так і вчинив, однак суд за певних міркувань призначив йому максимальне покарання. У цьому разі вся злість засудженого, усі його розчарування в правосудді будуть звернені ненавистю до адвоката, що порадив в усьому зізнатися.

Можна уявити собі й інший варіант: адвокат на аналогічне питання підсудного порадив тому ні в якому разі не змінювати позицію і не зізнаватися. У разі засудження й обрання максимального покарання всі докори засудженого знову будуть звернені на адвоката: якби я зізнався, можливо суд і врахував би моє щире визнання.

Як же чинити в такій ситуації захиснику? Етика адвоката не дозволяє йому ухилитися від відповіді на запитання підсудного - це рівносильно залишити його без захисту. Адвокат поступить

правильно, якщо розтлумачить підсудному зміст загального положення про урахування судом його поведінки в суді, однак роз'яснить і те, що це не обов'язок суду, а його право і чи вчинить суд саме так, невідомо, хоча це і може бути шансом. Однак остаточне рішення - визнавати свою вину підсудному чи не варто, залишити самому підзахисному і висловити цю думку чітко і не залишати можливості для іншого тлумачення.

Судовий розгляд-процес значною мірою офіційно-бюрократичний - прискіпливе дослідження подробиць, їх документування, суворе додержання процедури тощо. Для адвоката, який бере участь у розгляді кримінальної справи, - це процес творчий, що допускає, в межах закону та етичних вимог, елементи експромту, спритності та ризику.

Закон дозволяє адвокату заявляти клопотання в будь-який момент судового розгляду. Клопотання, заяви повинні бути цілеспрямованими, своєчасними і доречними. З етичного погляду адвокат поступив не коректно, інспірувавши таку серйозну заяву підсудної за день до закінчення процесу, коли дослідження всіх матеріалів справи вже було проведено. Однак таким і був план адвоката, який чудово розумів, що зроби він таку заяву раніше, прокуратура підготувала б до допиту всіх експертів і свідків-медиків.

Отже, виникає досить серйозна етична проблема: наскільки припустимо захисникові довіряти висновкам експертів. Критерієм у підході адвоката до висновків судового експерта у конкретній справі є положення ст.75 КПК України (п.4), що «Висновок експерта для особи, яка робить дізнання, слідчого, і суду не обов'язковий, але незгода з ним повинна бути мотивованою». Тодто усе залежить від обґрунтованості та переконливості критичних доказів адвоката, представлених ним слідчому, суду.

З погляду етичного, беззастережна капітуляція адвоката перед експертизою будь-якої складності й експертом будь-якого рангу не що інше, як добровільне визнання власної професійної неспроможності та низького рівня наданої юридичної допомоги.

Свого часу мала місце тенденція до визнання за експертами значення «наукового судді». «Відмінність експерта від судді - експерт - «науковий суддя»; рішення експерта є вирок із спеціального

питання».⁷⁶ Ця думка була досить живучою: уже набагато пізніше, у радянський час деякий період мусувався термін - «судді в білих халатах» і т. ін.

Антитеза затверджувала - «думка експерта лише *propositio* *maior*, спеціальна суддівська функція - право остаточного висновку належить одному лише судді» і далі, «..відкидаючи положення про «експерта-суддю», ми зміцнюємо становище суду як *domini litis*? Не пов'язуємо його формальними доказами, надаємо йому вільно оцінити думки експертів, як і будь-якого доказу в справі».⁷⁷

Згодом майже всі правові системи дійшли до висновку, що результати експертизи є рядовим доказом. Прийшла до цього і радянська правова наука. Так, ще А. Я. Вишинський визнавав, що «Такий розподіл (на свідків і експертів - Д.Ф.) зовсім штучний і неправильний. Експерти - це обізнані особи, що володіють спеціальними знаннями в науці, мистецтві чи ремеслі. Радянське процесуальне право безумовно правильно поєднує цих осіб в одну категорію, не роблячи між ними розподілу за характером їхньої спеціалізації».⁷⁸

Нове українське кримінально-процесуальне право так само не віддає переваги експертному висновку перед іншими доказами за формальними ознаками. До уваги беруться лише ті висновки експертів, що підтверджуються іншими матеріалами справи. Звідси можливий лише один висновок - експертиза є самостійним видом у загальній низці доказів з усіма наслідками, що випливають: її оцінка здійснюється судом за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на ретельному дослідженні та зіставленні з іншими доказами.

Незважаючи на істотну різницю в процесуальному плані між свідком і експертом (перший - виявляється, другий - призначається), істотністю і характером наданої інформації (перший цікавий лише тим, що він сам безпосередньо бачив і чув, а другий - лише своєю науковою думкою про те чи інше питання), обоє вони дають показання «під присягою», можуть бути щирими чи помилятися, правдивими чи упередженими. Тому їхні показання і висновки є предметом критичного судового дослідження на предмет вірогідності й істинності.

⁷⁶ *Владимиров Л.* Учение о судебных доказательствах. - СПб, 1910, - С. 3.

⁷⁷ *Glaser.* Handbuch des Strafprozesses. Leipzig. 1883, B. II. S. 76.

⁷⁸ *Вишинский А. Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. - М.: Государственное издательство юридической литературы. - 1950.

Як же слід адвокату-захиснику або юристу-представнику будувати свої взаємини з експертами, їх висновками в суді? Тут немає однозначної відповіді. Якщо висновок задовольняє адвоката, підкріплює його позицію, то варто ретельно готуватися до грамотної підтримки висновків експертизи щоб домогтися довірливого відношення до них суду

Якщо висновки експертів суперечать матеріалам слідства, логіці чи подіям, відкидаються підсудним, адвокат повинен бути готовим до критики цих висновків на професійному рівні в тій сфері, якої стосуються ці висновки.

Експертні висновки можуть містити свідомо помилкові доводи, грубі помилки, а так само неправдиві в силу сумлінної омани. У будь-якому випадку, незалежно від наміру чи дрібної недбалості, хтось виявиться жертвою такого експертного висновку обвинувачуваний чи потерпілий.

Зазначений вище приклад із практики - наочна ілюстрація свідомого перекручування експертами-медиками обставин справи і припасування висновків під версію слідчого.

Можливі випадки сумлінної омани експертів внаслідок недбалого чи зловмисного підходу слідчого до зразків чи матеріалів, що надаються експертам. Приклад збереження слідчим у робочому кабінеті більше шести місяців призначених для експертного дослідження зразків (горілка в пляшках), дає уяву про можливі прийоми з метою одержати від експертів потрібні слідчому висновки.

Іноді експерти (найчастіше це трапляється в медицині), бажаючи допомогти своєму колезі, свідомо закривають очі на грубу помилку чи недбалість останнього. Внаслідок акт експертизи містить висновки, що спотворюють картину досліджуваної події.

Д., під час сварки, що виникла з вини напарника по роботі, вдарив останнього двічі ножівкою для різання шпалер в область живота. Прокуратурою була порушена кримінальна справа за ст. 101 КК УРСР, що передбачала відповідальність за навмисне вчинення тяжких тілесних ушкоджень. Через два місяці потерпілий помер. Прокуратурою була змінена юридична кваліфікація на ст. 94 КК УРСР — навмисне убивство. Підставою для цього став висновок судово-медичної експертизи, що між: тілесними ушкодженнями і смертю існує причинний зв'язок, тобто смерть є

наслідком заподіяних Д. потерпілому тілесних ушкоджень. Тим часом як безпосередньою причиною смерті була газова емболія судин головного мозку.

Ці та інші сумнівні обставини змусили адвоката з особливою старанністю вивчити всі матеріали справи і насамперед медичні документи хворого. З'ясувалося, що під час перебування в лікарні в потерпілого утворився свищ. Виникла необхідність у ревізії плевральної порожнини в місці поранення. Лікар, що робив ревізію плевральної порожнини, дрібними, ледь видимими літерами записав в історії хвороби, що при розкритті плевральної порожнини виявлено марлевий тампон, залишений при попередній операції, який викликав нагноєння.

В історії хвороби вказувалося також: про кількаразове порушення хворим лікувального режиму, вживання спиртних напоїв, утечах з лікарні тощо. У лікарняній картці був запис, що хворий виписаний у зв'язку з ремонтом лікарні. Адвокат з'ясував, що в цей період ніякого ремонту в лікарні не було.

Виявлені «огріхи» лікарів дозволили адвокату піддати висновок медиків ґрунтовній критиці. Внаслідок експерти в суді заявили, що у зв'язку з виникненням певних обставин, стверджувати, що смерть була неминучою від заподіяних тілесних ушкоджень неможливо. Таким чином, питання про юридичну кваліфікацію злочину за ст.94 втратило свою основу. На адресу експертів судом була винесена окрема ухвала, де, зокрема, указувалося як на злочинно-халатне відношення при проведенні операції конкретних лікарів, так і злочинно-безвідповідальне відношення судових експертів до своїх обов'язків.

Не меншої (якщо не більшої) уваги вимагають і автотехнічні експертизи, у справах про дорожньо-транспортні події. Зацікавлені особи шукають праведні і неправедні шляхи з метою уникнути відповідальності й ухилитися від відшкодування збитку. Від працівника міліції, що виїхав на подію, а потім і від експерта залежить дуже багато. Досить подовжити чи скоротити на один-два метри гальмовий шлях чи пропустити будь-яку непомітну для недосвідченого ока, але дуже важливу деталь, щоб подія набула інше тлумачення.

Було б не етично обвинувачувати всіх експертів у несумлінності чи упередженості. Однак не менш аморально з боку адвоката при захисті інтересів особи, що довірилась йому, не переконатися особисто

в ідентичності відображення події в документах слідчого і адекватності зроблених експертами висновків.

Питання довіри чи недовіри в кримінальному і цивільному судочинстві відступають на задній план і перекриваються обов'язком професійних учасників процесу спиратися лише на перевірені й об'єктивно підтверджені факти. У цьому аспекті прагнення адвоката особисто перевірити, перерахувати, переосмислити і с проявом сумлінності, а отже, не може бути засуджуваним, а тим більше аморальним.

Можлива ситуація, коли адвокат переймається довірою до підзахисного і сприймає його доводи, як такі, що цілком заслуговують довіри. Варто відразу ж застерегти молодих адвокатів від зайвої довірливості та беззастережного сприйняття «щирих» запевнень своїх підзахисних в абсолютній невинуватості і т. ін. Трапляються обвинувачувані та підсудні, що мають артистичні здібності і неабияку чарівність, яку вони з успіхом використовують у власних цілях.

Чи значить це, що адвокат взагалі не має довіряти своєму підзахисному? Звичайно, ні. Однак кожне запевнення клієнта, яким би правдоподібним воно не здавалося, адвокат має осмислити і дослідити, але ні в якому разі не відкинуто без перевірки і не прийняти на віру.

Захист за кримінальною справою в суді вимагає від адвоката повної самовіддачі, вивчення специфіки виробництва чи галузі, що стали об'єктом інтересів слідчих органів, та ретельного підходу до добору зразків для проведення експертизи і методів експертних досліджень.

Ситуація, коли адвокат щиро сприймає запевнення підзахисного в його невинуватості, трапляється не часто. У деяких випадках, переконання захисника в правоті обвинувачуваного зливається з професійним обов'язком, моральною необхідністю захисту безпідставно обвинуваченої в злочині людини. В адвокатській практиці - це ідеальний випадок.

Набагато складніше, коли злочин огидний, сумнівів у його доведеності немає, особистість обвинувачуваного відразлива, а захищати потрібно в силу професійного обов'язку за призначенням слідчого чи суду. Як змусити себе до сумлінного пошуку огріхів слідчого чи обставин що пом'якшують вину?

Вихід є і він зазначений у законі. По-перше, міцна професійна установка - для адвоката не існує справ важливих чи неважливих. По-друге, відштовхуюча особистість злочинця - ще не свідчення того, що він говорить неправду. По третє, чим важчий злочин і складніший захист, тим відповідальніше завдання адвоката і тим сумлінніше слід працювати над матеріалами справи.

Особливе місце в діяльності адвоката займає захисна промова. Це заключний акт його роботи в суді першої інстанції. Йому передують кропітка і напружена робота, що має своєю метою максимальне зміцнення позиції захисту в процесі перевірки судом обґрунтованості пред'явленого обвинувачення. На цій стадії судового процесу захисник готує і доносить до суду в переконливій формі всі добуті в процесі суду аргументи на користь свого підзахисного. Тут оголюються і зіштовхуються істинні інтереси осіб, що перебувають на лаві підсудних, висвітчуються приховувані до цього думки і задуми. Захисна промова - це наслідок напруженої праці, сплав творчого осмислення фактів і таланту їхнього викладу, що слугує єдиній меті - наданню максимальної допомоги підзахисному при реально сформованому розкладі фактичних обставин і можливостей.

Захисна промова вимагає від адвоката концентрації всіх його сил і здібностей, уміння і культури, таланта і найвищого такту. Одне необережно вимовлене слово чи невдало сформульоване питання, здатні викликати в залі емоції та спричинити непередбачені наслідки.

Розглядається кримінальна справа про жорстоке убивство групою неповнолітніх дільничого уповноваженого міліції. Становище підсудних погіршувалося тим, що жертвою п'ятих підлітків виявився двадцятичотирирічний хлопець, що пробув на цій посаді лише півроку після повернення з військової служби, на рідкість доброзичлива і шанована жителями селища молода людина.

Свого часу існувала практика проведення так званих «показових» судових процесів, тому справа розглядалася в місцевому палаці культури. Головним недоліком такої практики було те, що зміст процесів зводився не стільки до профілактики злочинності, скільки до угамування колективної спраги помсти, що не сумісно з істинним правосуддям.

Мешканці міста, шахтарі, що воює давно обурювалися поведінкою цієї групи підлітків, з самого ранку заповнили палац культури. Міліції

з великими труднощами вдавалося стримувати гнів населення. Безпосереднім виконавцем злочину виявився шістнадцятирічний підліток, що витяг з кобури збитого з ніг ударом по голові дільничого пістолет, і зробив кілька пострілів в упор уже в лежачого лейтенанта. Його захистником був адвокат Р. Учасникам процесу було зрозуміло, що суд позбавлений можливості застосувати до неповнолітнього убивці вищу міру покарання, хоча саме цього вимагає обурена громадськість.

У цій напруженій обстановці адвокат Р. у своїй захисній промові патетично заламуючи руки закликав суд виявити поблажливість «до зламаного молодого деревця», вказуючи при цьому на свого підзахисного, котрий розрядив обойму пістолета в голову дільничого. Що сталося після цієї пафосної фрази важко описати. Обурення присутніх, до речі цілком виправдане, було таким страшним, що весь склад суду ледь устиг залишити сцену, куди полетіли пляшки, стільці, усе, що виявилось під руками. Розгляд справи було продовжено лише наступного дня в залі місцевого суду.

Це приклад нерозуміння захисником ситуації, відсутність почуття міри і, якщо завгодно, поваги до потерпілих і аудиторії, що одним словом можна визначити як неетичність поведінки. І, навпаки, етичність і виваженість захисника в наелектризованій обстановці судової зали, здатні заспокоїти юрбу і змусити її вислухати захисну промову, не дивлячись на всі негативні емоції.

Студентка третього курсу Д-го медичного інституту С. пропала раптово. Увечері вона виришила віднести конспект подрузі, будучи короткозорою, збилася з дороги. Пошуки міліції результатів не дали. А через два місяці у ставку місцевого ботанічного саду сплив труп С.

Незабаром був арештований В., батьки якого одразу після убивства продали будинок і змінили місце проживання, що і послужило приводом для підозри їхнього сина в причетності до убивства. В. незабаром зізнався в убивстві за спроби затягти Світлану до свого будинку, щоб згвалтувати її.

За традицією, що існувала на той час, сотні людей і численних колективів зверталися до Верховної Ради СРСР із вимогою застосувати до злочинця вищу міру покарання - розстріл. Однак складність у цій справі полягала в тому, що документів про реєстрацію народження В. слідчі органи віднайти не змогли, незважаючи на всі зусилля, а мати підсудного стверджувала, що йому

сімнадцять років і 8 місяців. Оскільки всі сумніви за законом тлумачаться на користь підсудного, то і прокурор, і суд, природно, були скуті межами закону, що передбачав максимальну відповідальність неповнолітніх - до десяти років позбавлення волі.

Після обвинувальної промови прокурора, що вимагав для підсудного покарання у вигляді десяти років позбавлення волі, настала черга адвоката. Справа розглядалась обласним судом на виїзді в одній із аудиторій медичного інституту, де навчалася Світлана. Публіка, в основному студенти, уважно вислухавши прокурора, стала некерованою і не давала адвокату промовити жодного слова. Страшний шум заповнив величезну інститутську аудиторію. Усе це тривало більше сорока хвилин. Заклики судді не допомогали і тоді адвокат підійшов до кафедри, звідкіля зазвичай звучали лекції викладачів і юрба на мить замовкла. Цієї миті вистачило адвокату, щоб сказати усього кілька слів, після чого йому воює ніхто не заважав висловитися до кінця виступу. — Шановні медики, - сказав адвокат, — хіба забороняє клятва Гіппократа надати допомогу стражденному від хвороби злочинцю?

Далі захисник спустився до свого адвокатського місця і виголосив тридцятихвилинну промову. Після виходу суду в дорадчу кімнату, група студентів звернулася до адвоката з проханням прийти до них в інститут і прочитати лекцію про обов'язок і мораль адвоката.

Ні труднощі справи, прийнятої адвокатом до провадження, ні його внутрішній протест і моральний осуд, учиненого підзахисним злочину, не виправдують відкриту демонстрацію захисником свого негативного відношення до підсудного. Тим більше неприпустимо, виходячи з особистої антипатії до підзахисного, ігнорувати його захисні доводи й аргументи, позбавляти його правової підтримки. Це слід розцінювати як фактичну відмову від захисту.

Свого часу член Д-кої обласної колегії М. ледь уник виключення з адвокатури за мотивами залишення підсудного без захисту. На лаві підсудних перед судом постав злочинець за обвинуваченням у вчиненні низки гняжких злочинів, зокрема кількох жорстоких убивств, грабежів тощо. Два убивства з трьох, інкримінованих йому обвинуваченням, він категорично заперечував і подав суду докази свого алібі. Адвокатом його вимоги підтримані не були, а захисна промова складалася з однієї фрази. - Товариші судді, - сказав адвокат - будучи стримуваний

службовим обов'язком, прошу не позбавляти мого підзахисного життя і демонстративно сів на лаву адвокатів.

Суд порахував два, з інкримінованих підсудному трьох убивств, не доведеними і виключив з обвинувачення сумнівні епізоди. На адресу адвоката була винесена дуже грізна і справедлива окрема ухвала, у якій його поведінка розцінювалася як залишення підсудного без захисту.

Клієнту можуть стати відомими обставини, що компрометують того чи іншого свідка, іншого обвинувачуваного і т. ін. У кожному випадку адвокат має ретельно вивчити характер пропонованої клієнтом інформації та можливі шляхи її використання. Справа в тому, що слід передбачити наслідки їхнього розголосу в суді. Використання подібних методів захисту можуть зашкодити інтересам підсудного. Варто враховувати і можливість негативної оцінки судом такого захисту.

У кримінальній справі про розкрадання державної власності одна з підсудних і її захисник заявляють клопотання про виклик свідка з метою викриття колишнього начальника в хабарництві. Свідок пояснює суду, що вона дійсно неодноразово була присутня при дачі хабара підсудною начальнику. На пропозицію судді розповісти докладніше про обставини передачі хабарів, свідок, подруга підсудної, пояснює: що підсудна в її присутності запрошувала начальника до себе в магазин, а перед його приходом вона ховалася в підсобці під порожніми мішками і спостерігала як подруга пригощала начальника і клала йому в кишеню гроші.

Оскільки ці факти не були предметом розслідування і не фігурували в обвинувальному висновку, суд повернув справу на додаткове розслідування зокрема і для дослідження фактів стримання підсудним хабарів і розв'язання питання про залучення її і «свідка» до кримінальної відповідальності відповідно за дачу хабарів і недонесення про вчинений злочин. Занадто несимпатичне виглядав саме свідок.

Адвокат вправі і має заявити підсудному про своє негативне ставлення до аморальних способів і методів захисту (наклеп, обмова тощо) і категорично відмовитися використовувати їх у судовому засіданні. Він так само зобов'язаний роз'яснити підзахисному можливу негативну реакцію суду на подібні методи захисту. Однак захисник не вправі і не повинен перешкоджати підсудному у його рішенні

самостійно надати розголосу ті чи інші свідчення, якщо останній розраховує на позитивний результат. У цьому разі відповідальність за погіршення позиції захисту лежить на підзахисному.

Несумлінні прийоми, як правило, є не тільки аморальними, але і недоцільними і, практично, не виправданими. Адвокат позбавлений права використовувати такі засоби захисту, як свідомо помилкові показання, підроблені документи, вигадані обставини тощо.

Питання морального характеру адвоката доводиться вирішувати через взаємини з іншими учасниками кримінального судочинства. Так, наприклад, дуже складні відносини з «подільниками» у груповій справі. Яким би не було відношення захисника до цих осіб, він має бути коректним і стриманим. Адвокат не вправі використовувати іронію, відкриту недовіру і тим більше нічого такого, що могло б принизити людську гідність інших підсудних. Коректне, етичне відношення до вищезазначених осіб характеризує самого адвоката і забезпечує йому повагу присутніх.

Захисник повинен у кожній ситуації окремо вирішувати питання, чи може він для полегшення участі свого підзахисного обтяжувати положення інших підсудних, однак при цьому слід пам'ятати, що обвинувальна функція адвоката не властива.

Ознакою поганого тону при захисті є створення сприятливого «тла» своєму підопічному за рахунок інших, підсудних. Такий спосіб захисту є морально не виправданим і професійно недоброякісним. Проте захисник вправі і зобов'язаний відшукати і представити суду усе, що позитивно характеризує особистість підзахисного і здатне вплинути на внутрішнє переконання суддів за винесення вироку.

Етика судового процесу припускає граничну коректність у відносинах зі своїми колегами, якщо в справі бере участь кілька захисників. Необдумане, а тим більше образливе слово, кинуте колегою, насамперед характеризує самого адвоката. Захисник не має морального права втручатися в роботу свого колеги, корегувати його лінію захисту і відкрито іронізувати з цього приводу.

Значну масу розглянутих судами справ, становлять цивільні суперечки. Інтереси кожної зі сторін у суді представляє адвокат, в завдання якого входить надати якісну правову допомогу довірителю у доведенні своєї правоти, «своєї» справедливості. Робити це слід відповідно до закону, дотримуючись поваги до суду і свого колеги, що

представляє інтереси противної сторони. При розбірці доказів недопустимо зневажати почуття і гідність учасників судової суперечки. Це можливе лише за наявності високого професіоналізму, загальної культури і володіння законами етики.

При розгляді цивільних суперечок поняття справедливості здобуває відносний характер і, нерідко, не збігається з вимогами закону. Адвокат, що представляє кожну зі сторін, зокрема і законослухняного кривдника, має сумлінно відстоювати інтереси останнього.

К позичив своєму другові велику суму грошей під слово честі. Прийшов час розрахувуватися, однак друг навідріз відмовився віддавати борг. К. звернувся до суду і надав докази своїх позовних вимог - магнітний запис розмови під час передачі грошей у борг і кількох очевидців. Однак суд у позові відмовив через відсутність нотаріально оформленої розписки. Усім зрозуміло, що це несправедливо. Однак закон є закон: договір позики грошей повинен бути складений у письмовому вигляді та нотаріально засвідчений. Адвокат відповідача, розуміючи, що це несправедливо, дезавував магнітний запис і вимагав відмовити в позові. Позиція адвоката була обгрунтованою і коректною, хоча внутрішньо він міг осудливо відноситися до вчинку свого клієнта.

У всьому іншому етичні принципи, що властиві кримінальному процесу, застосовуються і є обов'язковими для всіх учасників цивільного процесу.

Запитання і завдання для засвоєння теми

1. *Дайте визначення правового етичного статусу адвоката в Україні.*
2. *Назвіть моральну основу адвокатської діяльності.*
3. *Що включає в себе етика адвокатської угоди про надання правової допомоги?*
4. *Що означає етика прийняття адвокатського доручення на ведення справи?*
5. *Яка роль суб'єктивного відношення адвоката до особистості клієнта за укладення угоди про надання правової допомоги?*
6. *Назвіть проблему відмови адвоката від прийнятого доручення на ведення справи.*
7. *Що таке сутність і яке значення інституту адвокатської таємниці?*
8. *Етика захисту на попередньому слідстві.*
9. *Судова етика адвоката.*
10. *Етичні межі захисту.*
11. *Що вам відомо про корпоративну **етику адвоката**.*

Ситуація 17

Виступаючи в судових суперечках і полемізуючи з адвокатом у спірних питаннях обвинувачення, прокурор заявляє: "Звичайно, у Вас великий досвід щодо захисту злочинців, тому маєте лише на одному мізинці два персні з діамантами". - "А у Вас двоповерховий будинок за містом - відповідає адвокат, але я про це не згадую тут." - "Пан адвокат, втручається суддя, прошу не перебивати державного обвинувача".

Охарактеризуйте поведінку учасників судового засідання.

Ситуація 18

Ви - адвокат. До Вас звернувся відвідувач із проханням вести його справу в суді. Ви з'ясовуєте у відвідувача, хто надавав йому юридичну допомогу на досудовому слідстві. "На слідстві в мене був адвокат, однак він виявився зовсім безграмотною і непорядною людиною, а тому я від його послуг відмовився". Ваші подальші дії...?

Ситуація 19

До Вас звернувся відвідувач із проханням захищати інтереси його сина на досудовому слідстві. Останній обвинувачується у вчиненні тяжкого злочину і перебуває в слідчому ізоляторі. Після ознайомлювальної бесіди Ви приймаєте доручення на ведення справи.

Перед виходом клієнт кладе на стіл конверт із грошима «на витрати» і звертається до Вас із проханням передати сину записку з настановами щодо поведінки зі слідчим. Як Ви уявляєте свою реакцію на дії і прохання клієнта?

Ситуація 20

Ви захищаєте підслідного, обвинувачуваного в шахрайстві і великих грошових аферах. Під час бесіди з підзахисним у слідчому ізоляторі, останній просить Вас тайком від слідчого передати дружині записку про місцезнаходження деяких «документів».

Ваша реакція...

Ситуація 21

Ви з інститутських років дружите з В. Однак за останні роки ваші професійні шляхи трохи розійшлися - Ви залишилися в адвокатурі, а В. пішов на роботу до суду. Від цього ваші стосунки з другом не змінилися. Як і раніше ви спілкуєтеся родинами, частенько збираєтеся за столом.

Останнім часом Ви стали помічати, що як тільки Ви берете участь у справах, які розглядає друг, інтереси Ваших клієнтів, хоч і незначною мірою, але страждають. Якось при зустрічі Ви делікатно торкнулися теми, що турбує Вас і запитали друга: поясни, чому так відбувається, можливо я помиляюся? Ваш друг, трохи забарившись з відповіддю, сказав: я побоююся, щоб мене не дорікнули в тім, що я «підігрую» своєму другові, так що приходить злегка перестраховуватися, щоб не зашкодити власному іміджу".

Які висновки Ви зробите з бесіди, що відбулася?

Ситуація 22

Ви здійснюєте захист у груповій кримінальній справі. Інтереси Вашого підзахисного суперечать інтересами іншого підсудного, якого захищає досвідчений і сильний адвокат. Шанси на одержання переваги

з таким адвокатом невеликі. В один із днів судового засідання Ваш підзахисний повідомляє, що він роздобув матеріали, які серйозно компрометують адвоката протилежної сторони і пропонує Вам скористатися ними для усунення небезпечного супротивника. Ваша реакція на пропозицію підзахисного.

Розділ 8. ЕТИКА ВІДВОДУ І САМОВІДВОДУ

Етично значимими на всіх стадіях цивільного і кримінального судочинства є моральні обставини, що виключають участь професійних учасників слідчого і судового процесу у справі, тобто інститут відводу і самовідводу

Слідча і судова практика має безліч прикладів, коли участь тієї чи іншої особи як слідчого, судді, державного обвинувача у цій справі є не тільки небажаною, але і шкідливою як для окремих учасників, так і для справи в цілому.

Приводи для усунення учасника процесу від справи, як правило, носять етичний, а нерідко навіть прихований інтимний характер. Наявність таких моментів припускає можливість необ'єктивного ведення справи, ухвалення несправедливого рішення у справі тощо. У цих випадках використовується правовий механізм попередження можливих шкідливих наслідків - процедура відводу або самовідводу.

Це проблема переважно малих міст і районних центрів, де більшість людей так чи інакше знають один одного, періодично спілкуються з різних життєвих питань, можуть бути в дружніх або неприязних відносинах і, що зовсім не виключено, один з них виявиться слідчим, суддею, а інший - підслідним, підсудним. І приятельські стосунки, і неприязні однаковою мірою, можуть заважати виконанню посадових і службових обов'язків. Не гарантовані від цієї проблеми і мегаполіси.

Кримінально-процесуальне законодавство регулює порядок відводу слідчого, судді, захисника, експерта в межах правової основи, що перешкоджає участі цих осіб у справі.

Порушеній темі в КПК України присвячений розділ 4 «Обставини, що виключають участь у кримінальному судочинстві». Стаття 54 КПК установлює, що «Суддя чи народний засідатель не може брати участь у розгляді кримінальної справи:

- 1) якщо він є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем чи родичем будь-кого з них, а також родичем слідчого, особи, що робила дізнання, чи обвинувача;
- 2) якщо він брав участь у даній справі в якості експерта, фахівця, перекладача, особи, що робила дізнання, слідчого, обвинувача,

чи захисника, представника інтересів потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача розглядав по цій справі скаргу в порядку статей 236², 236⁴, 236⁶ КПК;

- 3) якщо він особисто чи його родичі зацікавлені в результатах справи;
- 4) при наявності інших обставин, що викликають сумнів в об'єктивності судді чи народного засідателя».

Стаття 18 ЦПК України трохи розширює коло обставин, що виключають участь судді в розгляді справи, вказуючи, що судді не можуть брати участь у розгляді справи якщо вони є родичами сторін чи інших осіб, що беруть участь у справі, або знаходяться в особливих відносинах з ними.

До складу суду, що розглядає кримінальну справу, не можуть входити особи, що є родичами між собою. Слід зазначити, що законодавець надає учасникам судового процесу можливість коректного розв'язання ситуації, що створилася, шляхом заяви самовідводу, що і є етичним моментом законодавства, яке регулює ці питання.

Аналізуючи обставини, узаконені як підстави, що виключають можливість участі в справі судді, ми переконуємося, що кінцевою метою законодавця було досягнення максимальної впевненості в тому, що ці обставини не будуть використані в особистих цілях чи цілях, що не відповідають інтересам справи.

Законодавець створює максимальні умови для справедливого вирішення справи, і робить це за рахунок презумпції недовіри, іншими словами, законодавець допускає можливість використання суддею визначених обставин у своїх особистих цілях чи інших інтересах. Однак будучи зведеною до рівня закону, ця презумпція втрачає характер образливої недовіри і здобуває вигляд законної, а отже, коректної підстави в інтересах досягнення справедливості. Таким чином, можна констатувати, що саме етичні міркування є визначальними при виборі обставин, що виключають участь у справі судді.

Існує ще проблема «інших обставин», тобто не зазначених у ст. 54 КПК, яка, однак «викликає сумнів в об'єктивності судді чи народного засідателя». Таких обставин може виникати багато і вони не є юридичними фактами або позбавленими документального

підтвердження. На лаві підсудних може виявитися людина, що колись принесла судді багато неприємностей особистого характеру, друг, що відбив улюблену жінку, давній ворог батька та ін. Саме тут виникає той етичний бар'єр, що має перебороти суддя сам, в силу високого розуміння свого службового покликання. Це вміння піднятися над особистими інтересами в ім'я збереження престижу власної професії та обійманої посади - подання заяви щодо самовідводу.

Стаття 60 КІЖ «Відвід слідчого й особи, що робить дізнання» передбачає такі підстави для відводу:

- 1) якщо вони є потерпілими, свідками, цивільними позивачами, цивільними відповідачами чи родичами будь-кого з них, а також родичами обвинувачуваного;
- 2) якщо вони брали участь у справі в якості експертів, фахівців, перекладачів, чи захисників, представників інтересів потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача;
- 3) якщо вони чи їхні родичі зацікавлені в наслідках справи;
- 4) при наявності інших обставин, що викликають сумнів у їхній об'єктивності.

З правових позицій, підставами для відводу слідчого є обставини, зазначені в пунктах 1, 2 і 3 та підтверджені відповідними юридичними документами, що визнані безперечними. Етичність проблеми в цих випадках полягає в тому, що слідчий, знаючи про наявність таких обставин зобов'язаний сам заявити керівництву про самовідвід, не очікуючи такої заяви від інших учасників процесу.

Однак можуть існувати «інші обставини», що викликають сумнів в об'єктивності дії знавача, слідчого (п. 4 ст. 60). Ці обставини не завжди можуть бути підтверджені юридичними документами, однак їхній вплив на об'єктивність розслідування може бути куди значимішим.

...Слідчому доручається ведення групової кримінальної справи. Один з обвинувачуваних його давній знайомий-односелець. Батько останнього, будучи у стані сп'яніння, дуже побив батька слідчого, від чого той помер. Родини завжди ворогували і ненавиділи один одного.

Немає документів, що підтверджували б викладені обставини, немає свідків, а давня ворожнеча, а можливо, і ненависть збереглися. Добре, якщо у слідчого вистачить розсудливості і сили характеру заявити самовідвід чи просто повідомити керівництво про наявність подібних обставин.

Якщо дізнавач або слідчий не заявили собі самовідвід через зазначені обставини, то заява про відвід може бути подана зазначеними в законі зацікавленими особами на ім'я прокурора, що приймає відповідне рішення. Однак у цьому випадку авторитет слідчого, що самотійно не сповістив керівництво про наявність обставин для відводу, похитнувся.

Стаття 61 КПК називає обставини, що виключають участь у справі захисника чи громадського захисника. Якщо особа раніше брала участь у цій справі в якості слідчого, особа, що проводила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, фахівець, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, якщо вони допитувалися раніше чи підлягали допиту як свідки у цій справі, вони не вправі здійснювати захист.

Захисником не може бути також особа, що є родичем будь-кого зі складу суду, обвинувача чи потерпілого.

Адвокат не може брати участь у справі як захисник також у разі, якщо він у цій справі надає чи надавав раніше юридичну допомогу особі, інтереси якої суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, чи якщо він брав участь у справі як перекладач чи понятий, а також якщо в розслідуванні чи розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

За наявності цих обставин особа повинна відмовитися від виконання обов'язків захисника в справі. Варто відразу пояснити, що мається на увазі відмова від прийняття доручення на ведення справи, а не відмова від уже прийнятого доручення. За цими самими підставами захисник може бути відсторонений від участі в справі органом дізнання, слідчим, прокурором чи судом.

Законом України «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс України» від 21.06.2001 р. внесені деякі зміни до ст. 61. Так, не може бути захисником особа, що є родичем цивільного позивача, у відношенні якого порушена кримінальна справа, що визнана недієздатною чи обмежено дієздатною, у випадку припинення дії свідчення на право заняття адвокатською діяльністю чи права на надання правової допомоги чи його анулювання в порядку, установленому законодавчими актами України.

Крім цього, у законі вказується, що не може та сама особа бути захисником двох і більше підозрюваних, обвинувачуваних чи підсудних, якщо інтереси захисту одного з них суперечать інтересам захисту іншого.

Кожний з пунктів 61 статті КПК є не тільки чисто правовою вимогою, але має під собою глибоко моральну основу і відповідає етичним вимогам.

Особливо важливий у цьому сенсі завершальний пункт 61 статті, де говориться, що «не може бути захисником особа, що, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини в справі, затягує розслідування чи судовий розгляд справи, а також особа, що порушує порядок у судовому засіданні чи не виконує розпоряджень головуєчого під час судового розгляду справи».

Це означає, що якщо слідчий або суд прийдуть до висновку, що захисник допускає зазначені вище порушення, то він за постановою слідчого чи за ухвалою суду може бути відсторонений від подальшого виконання своїх обов'язків. Це нововведення однаковою мірою корисно і небезпечно, тому що неможливо виключити усунення неугодного слідчому чи судді адвоката за мотивами, далекими від інтересів справи. Крім того, зазначене нововведення може мати негативні наслідки, оскільки видалення адвоката зі справи, а отже і його заміна в розпал слідства чи розгляду справи в суді, вимагає значного часу для ознайомлення нового адвоката з матеріалами справи.

Законодавцем також уведена ст. 61 -1 КПК, що регламентує порядок усунення захисника від участі в справі. Установлюється, що відсторонення захисника від участі в справі за мотивами, викладеними у пунктах 1, 3, 4 і 5 частин 1, 2 і 3 ст. 61 КПК, вирішує особа, що робить дізнання чи провадить слідство самостійно своєю мотивованою постановою, повідомивши про це захисника, підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного.

Питання про відсторонення захисника за п. 2 ч. 1 ст. 61 КПК і ч. 4 цієї самої статті дозволяється за поданням особи, що провадить дізнання чи слідство - за місцем розслідування справи, а суддею - за місцем розгляду справи.

Виявляється, що зазначені зміни кримінально-процесуального законодавства безперечно будуть слугувати цілям правосуддя за умови належного й етично обґрунтованого їхнього використання.

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Назвіть обставини, що виключають участь у справі судді.*
- 2. Назвіть обставини, що виключають участь у справі слідчого.*
- 3. Назвіть обставини, що виключають участь у справі захисника.*
- 4. Як ви розумієте термін «інші обставини», що виключають участь у справі судді, слідчого, адвоката?*
- 5. У чому заключається етична відмінність між: відводом і самовідводом ?*
- 6. У чому заключається правова відмінність відводу від самовідводу?*

Ситуація 1

Ви слідчий. Вам доручається вести справу, порушену за фактом вчинення злочину. У процесі розслідування з'ясовується, що особа, підозрювана у вчиненні тяжкого злочину Ваш колишній однокласник по школі, що наніс Вам у дитинстві багато образ і спричинив неприємності. Природно, що Ви відноситеся до нього дуже неприязно.

Ситуація 2

Ви суддя. Готуючись до розгляду карної справи, Ви дізнаєтеся, що один з підсудних молода особа, яка раніше дружила з Вашою сестрою. Він часто бував у вас в гостях, у Вас залишилися добрі стосунки, хоча дуже давно не бачилися.

Ви міркуєте: як Вам слід поступити?

Ситуація 3

Ви суддя, і маєте розглядати цивільну справу щодо розділу майна на значну суму. Випадково Ви довідуєтеся, що позивач у справі близький родич голови районної адміністрації, з яким у Вас склалися неприязні стосунки. Ваші дії.

Розділ 9. Судовий етикет

9.1. Особливості СУДОВОГО етикету

Входячи до судової зали, людина попадає в особливу сферу соціального буття. Вона переступає поріг, за яким царює закон і гуманізм, атмосфера осуду зла і перемога справедливості, безстороннього анатомування злочину і заслуженої відплати. Тут усі, навіть звичайні речі та події висвітлюються особливо: учасники судового процесу не говорять, а допитують, дають показання, не слухають, а заслуховують, вислуховують, не читають, а оголошують (показання) і проголошують (вирок), не роблять, а виконують процесуальні дії. Усі дії та деталі поведінки учасників судового засідання відрегульовані процесуальним законом.

Однак чималою мірою повага до судочинства походить від відповідної облаштованості місця здійснення правосуддя, культури ведення процесу і взаємин його учасників.

Багато держав подбали про те, щоб храм правосуддя таким би і виглядав. Урочисті та суворі палаци юстиції Парижа і Лондона, США і Німеччини переконливо промовляють на користь поваги народу до судової влади. Подбали там і щодо внутрішнього оформлення храмів правосуддя в законодавчому порядку. Практично у всіх демократично орієнтованих державах атрибутика судових приміщень урегульована в законодавчому плані. Законом Російської Федерації «Про статус суддів» передбачена символіка судової влади, що включає обов'язкову присутність Державного прапора РФ у залі судового засідання, зображення Державного герба. У США неможливо собі уявити кабінет чиновника будь-якого рангу, не говорячи вже про судовий зал, де б за спиною хазяїна не було американського прапора.

Україна запозичила своє відношення до судової системи у влади попередньої, радянської. За рідкісним винятком, суди і зараз знаходяться в абияк пристосованих приміщеннях. Судові зали в такому стані, що часом соромно перед студентами-практикантами. Жоден закон чи норма права не передбачають вимоги про обов'язкову наявність у залі суду Державного прапора України. Стаття 341 КПК України «Проголошення вироку» установлює, що всі присутні в залі судового засідання, зокрема і склад суду, заслуховують вирок стоячи.

Однак, на наш погляд, необхідна норма, що визначає обов'язкову атрибутику судової зали, де вершиться суд ім'ям України.

Регламент Конституційного Суду України питанням етикету відводить спеціальний §39 - «Правила етикету на пленарних засіданнях» Конституційного Суду України.

У ньому підкреслюється, що пленарні засідання Конституційного Суду України здійснюються в урочистій обстановці. При вході суддів Конституційного Суду України до зали засідань, а також при їхньому виході з зали всі присутні встають.

Учасники конституційного судочинства дають пояснення, відповідають на запитання і задають запитання стоячи і лише після надання їм слова головуючим на пленарному засіданні. З дозволу головуючого учаснику конституційного судочинства може бути надана можливість виступати, задавати питання, відповідати на них сидячи.

Формами звертання суддів до головуючого на засіданні Конституційного Суду України, є, відповідно, слова: "Високий Суд", "Ваша честь", "Шановний головуючий", "Шановний суддя".

При звертанні до учасників конституційного судочинства, а також при посиленні на них у виступах використовуються звертання: "Шановна сторона", "Шановний представник сторони", "Шановний свідок", "Шановний експерт", "Шановний...". У звертанні може називатися прізвище відповідного учасника конституційного судочинства чи його ім'я і по батькові.

Присутні в залі засідань учасники конституційного судочинства, представники засобів масової інформації, громадяни зобов'язані поводитися шанобливо, виконувати розпорядження головуючого і вказівки судового розпорядника щодо дотримання порядку в ході пленарного засідання; не допускати під час засідання пересування по залі, розмов, реплік у будь-якій формі; не створювати будь-яких інших перешкод для нормального ходу пленарного засідання.

Державна символіка є не що інше, як атрибути офіційного етикету, покликаною підтримувати в кожного громадянина країни повагу до судової системи, як самостійної галузі державної влади.

Зовнішнє оформлення судових приміщень це лише один з елементів судового етикету. Головною турботою є культура ведення судового процесу і спілкування його учасників.

Якщо юридична етика покликана одухотворити правозастосовчий процес, завданням судової етики є наповнення діяльності суддів і посадових осіб судових закладів моральним змістом, то завдання судового етикету - надати цій діяльності відповідного їй зовнішнього оформлення: значення, важливості, урочистості.

Однак формальність і урочистість судового процесу не самоціль. Багато норм кримінально-процесуального права, що регулюють процес судочинства так чи інакше містять вказівки етикетного порядку. Оскільки концепція судової реформи і Конституція України передбачають введення суду присяжних, то неминуче виникне необхідність у складанні присяги присяжними засідателями, що безумовно буде елементом судового етикету. Роз'яснюючи свідкам і потерпілим, відповідно до ст. 302 КПК України, їхній обов'язок дати суду правдиві показання, суддя нагадає їм про громадянський обов'язок, що також узгоджується з правилами судового етикету.

Суд не вправі обмежувати тривалість останнього слова підсудного визначеним часом, про що йдеться у ст. 319 КПК України. Не дозволяється також задавати підсудному питання під час проголошення останнього слова, що, безперечно, відноситься до тієї самої категорії правил судового етикету.

Якщо спробувати дати власне визначення досліджуваному відгалуженню юридичної етики, то варто визнати, що однаковою мірою праві як ті, хто думає, що судовий етикет - це форма, у якій здійснюється правосуддя⁷⁹, так і ті, хто поширює вимоги судового етикету на всіх учасників процесу.⁸⁰

Джерелами судової етики слугують моральні категорії філософії: совість, добро, зло... Судовий етикет - це зріз культури суспільства. На думку Кобликова А.С. «Судовий етикет є невід'ємною частиною культури правосуддя і слугує авторитету судової влади».⁸¹

Культура учасників судового процесу - це лише частина загальної культури судочинства і виявляється вона багатолико: одяг професійних учасників судового процесу, манери, вітання, звертання один до одного

⁷⁹ Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. К., 1981,- С. 30.

⁸⁰ Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Этика уголовного процесса: Учебное пособие. Воронеж, 1993. - С. 189 - 190.

⁸¹ Кобликов А.С. Указ. соч. - С. 142.

у процесі роботи, поведінка на перервах і багато іншого. Володіння правилами етикету забезпечує доброзичливі і поважні стосунки учасників процесу між собою.

Формений урочистий одяг суддів ніби наділяє їх особливими властивостями і вказує на їхню рівноправність, високу сопричетність до правосуддя і конституційного посвячення. Ніщо не може бути більш недоречним, ніж дорогі прикраси на учасниках судового процесу у разі виконання суддівських обов'язків, демонстрація яскравих і строкатих атрибутів убрання.

Це однаковою мірою стосується також інших професійних учасників судового процесу. Зухвала зачіска, ошатні серги і персні на руках квітучих юристів (частіше адвокатів), не тільки ознака дурного тону, але й елементарне нерозуміння недоречності демонстрації благополуччя і розкошів в обстановці, де звучать сумні ноти людських трагедій.

Інтереси потерпілих у справі банди, обвинувачуваної у вчиненні зухвалих і жорстоких злочинів, представляла адвокат, що явно переплутала судові засідання з черговою презентацією. Під час допиту одного з підсудних вона досить наполегливо намагалася з'ясувати долю викраденої з квартири її клієнтів коштовностей. На заданий у десятій раз запитання: «кому ви збули украдене кільце і хто міг купити таку дорогу прикрасу?», підсудний досить єхидно відповів: «Трапилася багатенька дама, схожа на Вас».

Чи може суддя призвати професійних учасників судового засідання до дотримання етикету в убранні, зовнішньому вигляді? Виявляється, не тільки може, але і повинен. Інша справа, що такий заклик сам по собі вимагає інтелігентності та тактовності з боку судді.

Уже зазначений раніше член обласного суду П. вважав своїм обов'язком у судовому засіданні повідомляти учасникам процесу своє незадоволення зовнішнім виглядом будь-кого з них і робилося це в такій формі, що завжди завершувалося скандалом, сльозами і скаргами на дії головуючого.

Своєю поведінкою суддя ніби ілюстрував вислови одного з радянських авторів про те, що «суд - установа сувора. Тут не місце для вишуканої ввічливості й особі люб'язності».⁸² Тим часом, якщо

82 *Шахов В.О.* О судебной этике // Советская юстиция. - 1965. - № 1. - С. 22.

з претензіями до вишуканості і можна погодитися, то особлива люб'язність просто необхідний елемент судового етикету. Якщо виходити з посилки, що судовий етикет є елемент загальної, а потім і судової культури, то не можна не зазначити, що автор наведеного "шедевра" закликає до втрати цієї найпривабливішої риси досліджуваного предмета. Культура чи є, чи її немає. І ніякі надто суворі настанови і правила не можуть змінити відношення культурної людини до навколишнього.

Неохайність в одязі, зневага до зовнішнього вигляду, частенько характеризує і внутрішні риси людини, його вихованість, культуру. Образливо для навколишніх і несумісне з професією поява в судовому засіданні з запахом алкоголю. Підсудні, доставлені в судові засідання зі слідчого ізолятора, мають дуже гостре чуття на спиртне. Я вже не зупиняюся на аморальності самого явища.

Дуже високоповажний суддя перед пенсією став частенько балуватися спиртним. Він пристрасився до винця і перед судовим засіданням обов'язково перекидав стаканчик кагору. Доходило до того, що він прямо в судовому засіданні під час допиту умудрявся задрімати і тільки лікоть засідателя повертав його до дійсності. Під час допиту підсудного-шахрая він у котрий раз задрімав. Допитуваний був людиною з гумором, весело ірозов'язно звернувся до учасників засідання з пропозицією, доки суддя дримає, обмінятися анекдотами. Крім сумного гумору, тут варто вбачати і цілком реальний привід для відставки судді.

Адвокат К. мав звичай «наступного дня» поправляти своє здоров'я. Слухалася кримінальна справа, у якій він за призначенням суду захищав кишенькового злодія. Після виступу захисника, суддя надав останнє слово підсудному, а той з єхидною посмішкою попросив суддю замінити його «слово» ще одним виступом адвоката. На запитання судді, чим йому так сподобався виступ захисника, підсудний відповів: "Я вже сім місяців знаходжуся в слідчому ізоляторі і було дуже приємно відчувти запах спиртного".

До грубих порушень судового етикету варто віднести факти суперечок учасників процесу між собою і тим більше із суддею. Водночас, це зовсім не означає мовчазного відношення до порушень процесу, якщо такі допускаються суддею чи кимось із його колег. Існують процесуальні норми, що передбачають форму реагування на подібні явища.

Визначення судового етикету за Кобликовим А.С. - це *«...сукупність правил поведінки суб'єктів судового процесу, що регулюють зовнішні прояви взаємин між: судом і особами, що беруть участь у справі, форми їхнього спілкування, засновані на визнанні авторитету органів правосуддя і необхідності дотримання пристойностей поведження в державній установі»*.⁸³

Здається, що таке визначення не відбиває істотності судового етикету. Підсудний так само є "особою, що бере участь у справі," однак чи можна вимагати від нього знань, а тим більше дотримання етикету.

Вимоги судового етикету не обмежуються «зовнішніми проявами взаємин між судом і особами, що беруть участь у справі». Вони визначають також стосунки і між самими учасниками судового процесу, що не менш важливо.

Судовий етикет, на нашу думку, - *це правоетичні норми, що регулюють атрибутику судочинства, форми зовнішнього прояву взаємин між: професійними учасниками судового процесу, між: судом і особами, що беруть участь у справі, що слугують авторитетом суду для судочинства в цілому*

Завершити цей розділ хотілося б словами Ч. Беккарія, який стверджував, що: *«...формальність і урочистість необхідні при відправленні правосуддя, щоб нічого не залишати на сваволю судді, щоб народ знав, що суд діє на підставі твердих правил, а не безладно і пристрастно»*.⁸⁴

⁸³ Кобликов А.С. Указ. соч. - С.43

⁸⁴ Беккаріа Ч. О преступлениях и наказаниях

-М.: 1939.-С. 224.

Запитання і завдання для засвоєння теми

- 1. Визначте поняття етикету як складової частини етики.*
- 2. Викладіть роль судового етикету.*
- 3. Опишіть елементи судового етикету.*
- 4. Назвіть і охарактеризуйте види і форми професійного етикету юристів.*
- 5. Дайте поняття офіційного судового етикету.*
- 6. Яким має бути зовнішній вигляд учасника судового засідання як елементу етикету?*
- 7. Дайте визначення етикету робочого спілкування учасників судового процесу.*
- 8. Яким має бути внутрішній стан учасника судового процесу?*

Ситуація 1

Під час розгляду кримінальної справи судді не сподобалося, що один з підсудних щось жує. Суддя підняв підсудного і голосно та в грубо вичитав за неповагу до суду. Адвокат знав, що підсудний має недолік - якщо він нервує у нього пересихає у роті, але забув попередити про це суддю.

Оцініть поведінку учасників судового процесу.

Ситуація 2

Після відкриття судового засідання суддя вголос звертається до адвоката-жінки з такими словами: "Адвокат Н., я б просив надалі вдягатися в судові засідання скромніше. Тут не місце для демонстрації прикрас".

Дайте оцінку словам судді з позиції вимог судового етикету.

Ситуація 3

Даючи показання у судовому засіданні свідок поведився дивно - був розгублений, нервував. Прокурор у грубій формі запитав свідка: "Свідок, що з вами? Ви ніби з похмілля. Суддя ніяк не відреагував на різкий тон прокурора. Коли свідку стало зовсім погано, з'ясувалося, що він діабетик і настав час приймати інсулін.

Ситуація 4

Під час судових суперечок державний обвинувач у своєму виступі сказав: "Я, звичайно, розумію адвоката, що намагається вигородити злочинця, він за це чималі гроші одержує", на що адвокат голосно відповів: "Я заробітки прокурора не підраховую і на іномарках не роз'їжджаю".

Суддя призвав обох до порядку.

Прокоментувати поведінку учасників судового процесу.

ВИСНОВОК

Навчальний посібник написаний з урахуванням останніх змін у кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві. Робота ілюстрована прикладами з практики, основою для яких слугували цивільні та кримінальні справи, що мали місце в різний час на теренах України. Автори вперше спробували використати як самотійні вправи таку філософсько-етичну форму, як ситуація морального вибору, а тому зацікавлені у відгуках і пропозиціях, що допоможуть поліпшити посібник і максимально наблизити його до потреб студента.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. Офіційне видання ВРУ - К.: 1.В.А., 1996.-52 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України // Одісей, Х.- 1999.
3. Закон України "Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс України" від 21 червня 2001 р.
4. Збірник міжнародних договорів. Нью-Йорк: Видання ООН, 1989. -St/HR: Rev. 3.
5. Деонтологічний кодекс: Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства, прийнятий делегацією 12 країн-учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі в жовтні 1998 р. // Юридична деонтологія. - Х., 1998.
6. Основні положення про роль адвокатів. Прийняті на восьмому Конгресі ООН по попередженню злочинів у серпні 1990 р. у м. Нью-Йорку//Радянська юстиція. 1991.-№ 20.-С. 19-20.
7. Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації юристів, прийняті на конференції МАЮ у вересні 1990 р. у м. Нью-Йорку// Радянська юстиція. 1991. — № 23 - 24.-С. 19-20.
8. Основні принципи, що стосуються незалежності судових органів: Прийняті на сьомому Конгресі Організації Об'єднаних Націй по попередженню злочинності і звертанню з правопорушниками, що проходив з 26 серпня по 6 вересня 1985 р. у м. Мілані //Радянська Юстиція. - 1991, № 16. - С. 27-28.
9. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою: Прийнята на 96-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р. у м. Нью-Йорку // Радянська юстиція. -1992. - № 9 - 10. - С. 39 -40.
- 10.Анашкин Г.З. Справедливість назначенія уголовного наказания //Советское государство и право. - 1982. - № 7.
- 11.Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. - М., 1985.
- 12.Апарова Т.В. Судьи и судебной процесс Великобритании. Англия,Уэльс, Шотландия. - М., 1996.

13. *Апресян Р.Г.* Идея морали. - М., 1995. - 345 с.
14. *Батман Д.П.* Адвокатская этика. - М., 1977.
15. *Беккариа Ч.* О преступлении и наказании. - М., 1939. - С. 224.
16. *Васъковский Е.* Отказ от защиты по назначению // Журнал Юридического Суспільства. - М., 1894. - Кн. 6.
17. *Владимиров Л.* Учение о судебных доказательствах. СПб, > 1910.-С. 3.
18. *Володарский В.* Норма и отклонения не практичная адвокатская этика // Юридичная практика - 1927 г. - № 16 (122).
19. *Вишинский А.Я.* Теория судебных доказательств у советском праве. Государственное из-во юридической литературы. - М.: 1950.- 306 с.
20. *Вишинский А.Я.* Революционная законность и задачи советской защиты. - М.: Редакционно-издательский сектор Мособлисполкома, 1934.
21. *Горянский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Котов Д.П.* Судовая этика. - Воронеж, 1973.
22. *Гиллерсон А.И.* Защитительные речи по уголовным делам. С.Петербургъ. Издание Канторовича Я.А., 1904.
23. *Гусейнов А.А.* Введение в этику. - М., 1985
24. *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г* Этика. - М.: Гардарики, 1998.
25. *Дробницкий О.Г* Понятие морали. - М., 1974.
26. *Жуковская О.Л.* Адвокатская деонтология в центре внимания международного адвокатского гражданства//Адвокат. - 1999. -№ 1.
27. *Зайчук О.В.* Правова система США. - К.: Наукова думка, 1992.
28. *Кан Н.П.* Вопросы защиты в уголовных делах. - Л., 1967.
29. *Кобликов А.С.* Юридичня этика. Учебник для вузов. - М.: Изд-я группа НОРМА - ИНФРА - М., 1999. - С. 25-159.
30. *Кокорев Л.Д., Котов Д.П.* Этика уголовного процесса: Уч. пособие. -В.: 1993.
31. *Кокорев Л.Д.* Понятия, задачи и соотношения профессиональной этики юриста и следственной этики // Этика предварительного следствия: Труды В.С.Ш. МВС СССР. Вып. 15.-В.: 1976.
32. *Кони А.Ф.* Отцы и дети судебной реформы. - М.: Изд-во Т-ва Сытина И.Д., 1914.-312 с.

33. *Кони А.Ф.* Собрание сочинений. - Т. 4. - С. 19
34. *Кучма Л.Д.* Судово-правова реформа - потрібні відчутні зрушення // *Право України.* - 2000. - № 1.
35. *Ленин В.И.* Соч. - Т. 27. - С. 191.
36. *Леоненко В.В.* Професійна етика учасників кримінального судочинства.-К., 1981.-СІП- 113.
37. *Лукашева Е.А.* Право, мораль, личность. - М., 1986.
38. *Николайчик В.М.* Уголовное правосудие в США // *США. Экономика. Политика. Идеология.* - № 2, 3, 4.
39. «Правила адвокатской профессии» в России. Сост. Марков А.Н. - М.: Типография Сомовой О.Л., 1913.
40. *Пантелеев И. Ф.* Некоторые вопросы психологии расследования преступлений // *Труды ВЮЗИ.* - Вып. 29. - М., 1973.
41. *Полянский КН.* Правда и неправда в уголовной защите. М.: Изд-во «Правовая защита», 1927.
42. *Притика Д.* Судова незалежність - етика і проблеми корупції // *Право України.* - 2000. - № 1.
43. *Ратинов А.* Судовая психология для следователя. - М, 1967.
44. *Ратинов А., Зархин Ю.* Следственная этика // *Социалистическая законность.* - МЛ, 1970. - № 10. - С 35 - 40.
45. *Сергеич П.* Искусство речи в суде. - С.Петербург: Сенатская типография, 1910.- 389 с.
46. *Суворович М.С.* Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. - М., 1984. - С. 128 - 134.
47. Проблемы судебной этики / Под ред. Суворовича М.С. - М. - С. 85.
48. *Сопер Поль Л.* Основы искусства речи. Издательство иностранной литературы. М., 1958. -452 с.
49. *Суворович М.С.* Курс советского уголовного процесса: 2 т. -М., 1968.-С. 88.
50. *Ладов М.* - Роль защиты в уголовном процессе, ЕСЮ, 1925. - С 1185.
51. Правовые системы стран мира. - М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М., 2001.-С. 178-179.
52. *Элькинд П.С.* Адвокатская этика. - М.: 1940.
53. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // *Маркс и Энгельс.* - Соч. - Т. XI. - С. 94.
54. *Фиолевський Д.П.* Записки адвоката. К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. - 97с.

55. *Glaser. Handbuch des Strafprozesses, Leipzig, 1883, B. II, S 76.*

Государственное изд-во юридической литературы. - М, 1950.

56. *Шахов В.О.* О судовой этике // Советская юстиция. - 1965. - № 1.-С. 22.

56.Проблеми и перспективи побудови правової держави //
Право
України.- К. -2000. -№1.

57.Роль юристів у демократичному суспільстві. Коментарі
американського адвоката // Адвокат. - К., 1998. - № 4.

58.Засади адвокатської етики в Польщі // Адвокат. - К.,- 1998. -
№2.-С 57-58.

Термінологічний словник

- Абсолютизм** - [лат. absolutus, безумовний] - самодержавна влада, необмежена монархія.
- Адвокат** - юрист, що обрав основним заняттям надання правової допомоги і захист інтересів у процесі судочинства.
- Адекватний** - цілком відповідний ситуації.
- Асоціація (юр.)** - об'єднання, союз.
- Аргумент** - логічний довід, який слугує підставою доказу.
- Вакансія** - [лат. vacans - що пустує, вільний] незайнята посада. **Галузь влади** - сукупність державних органів, що здійснюють одну з найважливіших державних функцій - законодавство, чи його виконання - судочинство.
- Влада державна** - знаряддя здійснення загальнообов'язкової волі всього суспільства, здійснюваної державою від його імені.
- Гедонізм** - [гр.hedone - насолода] - етичне вчення, що (давньогрецька філософська школа) метою життя і вищим благом визнає насолоду
- Гностицизм**
- Гіпотеза**
- Державність** - поняття для позначення християнських єресей.
- юридична структурна частина норми права (припущення).
- створення, функціонування і розвиток у конкретній країні інститутів публічної влади.
- Делегування** - Перехід будь-якого суспільства до розвитку політичної системи, тобто держави. Крім того, Д. припускає історичну еволюцію органів влади і методів керування. У сучасній вітчизняній літературі підкреслюються національні

характеристики Д. Наприклад: Українська Д., Болгарська Д. тощо.

- добровільне, передбачене чинним законодавством передавання частини повноважень однією фізичною чи юридичною особою іншій.

Деонтологія	-	[греч. Deon - належне і logos - навчання] розділ
Детермінізм	-	етики, у якому розглядаються проблеми
Диктатура	-	обов'язку і належного; вчення про належне, [лат. sciregnare - визначати] - властиве науковому світорозумінню визнання загальної об'єктивної закономірності та причинної обумовленості всіх явищ природи, [лат. dictatorship] нічим не обмежена, не стиснута ніякими законами, що спирається на силу, влада, позбавлення довіри, підлив довіри, авторитету, [лат. discriminatio - розрізнення, поділ]
Дискредитація —		обмеження в правах за расовою, національною, майновою, релігійною, політичною чи іншими ознакам людей, народів, держав. [лат. dua - два] роздвоєність, подвійність, структурна частина норми права (правило поведінки, заборонена правом дія), принцип, метод і режим реалізації норм права, що містяться в законах і заснованих на них підзаконних нормативних актах всіма учасниками правовідносин, [греч. hierarchia] «службові сходи», порядок підпорядкованості, рух від нижчого до вищого, [лат. imperativus - наказовий] веління, настійна вимога, повинність, включення норм міжнародно-правового договору, що підписала і ратифікувала держава в систему національного законодавства шляхом внесення в нього відповідних коректив. З літа 2000 року в українській правовій публіцистиці імплементацією прийнято називати приведення конституційно-правових норм відповідно до результатів всеукраїнського референдуму, невідповідальність депутата за дії, що мають ознаки правопорушення, та пов'язані зі здійсненням депутатських повноважень, [лат. individuum - неподільне, особа] окрема людина, особистість.
Дискримінація -		
Дуалізм		
Диспозиція		
Законність		
Ієрархія		
Імператив		
Імплементація		
Індемнітет	—	
Індивід		

Інвектива	[лат. <i>investiva oratio</i> - лайлива мова] - різкий виступ проти будь-кого, будь-чого, образлива мова, лайка, випад.
Інтелігент	[лат. <i>intelligens</i> - розуміючий, розумний]
Інстанція	працівник розумової праці. [лат. <i>instantis</i> - майбутній] кожна з наступних вищих ступенів у системі, підлеглих один одному органів (державної, судової влади).
Джерело права	форма вираження державної волі, спрямованої на визнання факту існування права, на його формування чи зміну, припинення.
Інтенція	[лат. <i>intentio</i> - намір] - свідомий намір.
Комфорт	[англ. <i>comfort</i>] - сукупність побутових зручностей.
Конфіденційність	- [лат. <i>confidentia</i> - довіра] довірчий, не підлягаючий розголосу, секретний.
Кримінологія вчення]	- [лат. <i>crimen (criminis)</i>] - злочин, <i>logos</i> - вчення про природу злочинності, [лат. <i>legalis</i>
Легалізація	- законний] - узаконити, визнати законним,
Легітимація	-надати законної сили. [лат. <i>legitimus</i> - законний] визнання чи підтвердження законності будь-якого права чи правомочності.
Легіслатура	термін повноважень виборного органу; у США - назва законодавчих зборів штатів, [за іменем основоположника Карла Маркса] -наука про закони розвитку природи і суспільства, революцію пригноблених і експлуатованих мас, перемогу соціалізму у всіх країнах і побудову комуністичного суспільства, [лат. - <i>moralis</i> - моральний; <i>mores</i> - удачі] -предмет
Марксизм	вивчення етики.
Мораль	[лат. <i>moratorius</i> - затримуючий, що сповільнює]
Мораторій	відстрочка державою будь-яких дій на певний строк за будь-яких важливих обставини, [лат. <i>nihil</i> - нічого] -
Нігілізм	заперечення всяких норм, принципів, законів.

Новіла

новація в законодавстві, що вносить зміну до чинного законодавства.

Омбудсман (шведск. ombudsman - представник інтересів)

незалежна посадова особа, призначувана чи обрана для захисту конституційних прав і свобод, спостереження за законністю і справедливістю дій органів влади. В наш час, як правило, омбудсманом називають парламентського уповноваженого з прав людини.

Онтологія [гр. on (ontos) - суще + logos - поняття, вчення]

метафізичне уявлення про буття, витoki всього існуючого, що протиставлюване науковому природознавству, різноманіття

Плюралізм поглядів, ідей; теорія і практика політичного життя, за яким основою суспільно-політичного розвитку є конкуренція соціальних груп, партій та організацій. У результаті визнання концепції П. у суспільстві співіснують кілька програм розвитку; громадяни в процесі виборів віддають перевагу тому, кого вважають кращим. Держава може забороняти лише ті, котрі засновані на насильстві чи спрямовані на підрив основ існуючого ладу.

Право

1) у суб'єктивному змісті - особисте володіння (правом);

2) професійне розуміння - сукупність установлених державою правил поведінки, що є загальнообов'язковими, за точністю їхнього

виконання держава стежить

через спеціальні органи;

3) доктринальне (наукове) розуміння - сукупність визнаних у даному суспільстві та забезпечених офіційним захистом нормативів рівності та справедливості.

Правопорядок - це стан упорядкованості суспільних відносин, заснований на праві та законності.

Праксеологія	теорія ефективної організації діяльності.
-Правопорушення	це протиправне, винне, суспільно шкідливе діяння, за яке передбачена юридична відповідальність.
Правовідношення	об'єктивно виникаюча в суспільстві відповідно до закону особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні права й обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб і інтересів в особливому порядку, не забороненому державою чи гарантованому й охоронюваному їм в особі визначених органів.
Правосвідомість	це відносно самостійна сфера чи область суспільної, групової чи індивідуальної свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивізованих оцінок чинного права, а також у вигляді соціально-правових установок і варіантів орієнтації, що виконують роль внутрішнього регулятора юридично значимої поведінки.
Процесуальний	діяльність, здійснювана відповідно до встановленого законом процесу (кримінальний процес, цивільний процес).
Полі	- [гр. роїі - багато] - у сполученні з іншими словами означає множинність (полігамія, поліглот).
Прагматизм	- [гр. pragma дія] - один із філософських плинів, прагнення до «практично-корисного» рішення. Може бути шкідливим, якщо «практично-корисним» виправдується зневага до теорії, науки, культури.
Публічне право-	умовна назва тих галузей права, чії норми регулюють відносини, що торкаються суспільства в цілому. Навпаки, приватне право присвячене регулюванню відносин, пов'язаних з індивідами і їхніми групами.

Радикальний - [лат. radicalis - корінний] - корінний, основний, рішучий.

Принцип поділу

влади один з основних принципів конституціоналізму, відповідно до якого єдина державна влада поділяється на самостійні та незалежні одна від одної законодавчу, виконавчу і судову влади. У Латинській Америці, крім того, прийнято виділяти президентську владу як самостійний елемент системи поділу влади. У державах СНД (Російська Федерація, Молдова) висувуються ідеї щодо надання концепції президентської влади законодавчого закріплення.

Режим

державний - властивість, що визначає ступінь концентрації

та характер розподілу влади, умови формування

Санкція

владних органів і способи легітимації їхніх дій, а також межі використання владних методів,

структурна частина норми права, що встановлює покарання за її порушення; письмове (у виді документа) згода посадової особи на виконання передбачених законом дій.

Стандарт

— [англ. standard] - норма, зразок,

мірило.

Суверенітет

- верховенство влади держави на його території, право і можливість держави за своїм розсудом вирішувати всі питання внутрішнього життя, обирати і проводити зовнішню політику,

узгоджуючи зі своїми інтересами. Втручання в ці сфери діяльності держави - зазіхання на

недоторканність його меж і цілісність території є грубим порушенням суверенітету, слово, що точно

Термін

визначає поняття в науці, техніці, мистецтві.

Тлумачення

обов'язкове

тлумачення закону уповноваженим на те органом

(Конституційний Суд України), що є обов'язковим для всіх і на всій території.

Тлумачення

необов'язкове - тлумачення закону, не уповноваженими на те органами, науковий коментар не обов'язковий для виконання.

Тоталітаризм - [новолат. totaliter - цілком, цілком обіймаючий]

(юр.) тоталітарний режим (фашистський режим у Німеччині, комуністичний режим у СРСР).

Фікція [лат. fictio - вигадка] неіснуюче, помилкове.

Форма

правління інститут конституційної) права, що регулює структуру і порядок організації вищих органів влади держави, їхню ієрархію і взаємини. Критерієм розходження форм правління є правовий статус глави держави (виборний чи спадкоємний, змінюваний чи довічний, індивідуальний чи колективний, що обирається всенародно чи представницьким органом), [по

Фрейдизм імені австрійського Психіатра Зигмунда Фрейда (1856-1940)] - ідеалістична теорія в сучасній психології та психопатології, що головним вважає поведінку людини, несвідомі потяги (особливо статеві), [гр.eudaimonia - щастя,

Евдемонізм Достаток] напрямок в етиці, що визнає джерелом моральності прагнення людини до шкля.

Екзистенціалізм

[лат. existentia - існування] - один із самих найвпливовіших плинів j/ сучасній теорії моралі, різновид етичного ірраціоналізму, [гр.

Емпіричний empeiria - досвід + критицизм] - заснований на

досвіді; послідовник емпіризму, [грец. ethika

Етика від ethos - Звичай] - галузь філософії, об'єктом вивчення якої є мораль, [фр. etiquette - ярлик, етикетка] -

Етикет сукупність правил поведінки, що стосується зовнішнього прояву відносин до людй (обходження з навколишніми, форми ^вертання і вітань, поведінка в громадський місцях, манери, одяг).

- Етнографія** - [гр. Etnos - народ, grapho - писати]
народознавство, галузь історичної науки, що вивчає склад, походження, розселення народів світу.
- Юрисдикція** - [лат. jurisdictio - судочинство] - підсудність; право творити суд, а також коло справ, що підпадають під ведення даної установи.
- Юриспруденція** - [лат. jurisprudentia] - правознавство, сукупність наук про право.
- Юстиція** - [лат. Justitia - справедливість, законність] - система органів правосуддя.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

1. Абельяр Пьер (1079 - 1142) - богослов і філософ, представник середньо-вікового вільнодумства.
2. Августин «Блаженний», Аврелій (354 - 430) - християнський теолог, єпископ, один з «батьків» церкви, жорстокий переслідувач єретиків.
3. Арістотель (384 - 322) - давньогрецький філософ і вчений енциклопедист, засновник вчення про етику.
4. Бентам Ієремія (1748 - 1832) - теоретик моралі і права, представник етики утилітаризму.
5. Бердяев Микола Олександрович (1874 - 1948) - росіянин, релігійний філософ, публіцист.
6. Бернар Клервоський (1091 - 1153) - французький церковний діяч, проповідник другого хрестового походу.
7. Геродот (друга пол. 5-го ст. до н.е.) - древньогрецький історик.
8. Гоббс Томас (1588 — 1679) - англійський філософ-матеріаліст. Етика Гоббса виступає сполучною ланкою між філософією і соціально-політичним вченням.
9. Дарвін Чарлз (1809 - 1882) - англійський натураліст, лікар і поет, один із провісників ідеї еволюції органічного світу.
10. Зарудний Сергій Іванович (1821-1887) - уроженець харківської губернії, видатний державний діяч Росії, активний учасник судової реформи 1968 р.
11. Ковалевський Михайло Євграфович (1830 - 1884)-уроженець України, видатний державний діяч Росії, реформатор судової системи.
12. Кропоткін Петро Олексійович (1842 - 1921) - один з теоретиків анархізму.
13. Макіавеллі Ніколло (1469 - 1527) - італійський мислитель, державний діяч, історик, поет.
14. Писарєв Дмитро Іванович (1840 - 1868) - росіянин, літературний критик, публіцист, революціонер-демократ.
15. Ровинський Дмитро Олександрович (1824 - 1895) ~ видатний державний діяч, реформатор судової системи, відомий юрист.
16. Савонарола Джироламо (1452 - 1498) - італійський чернець, проповідник, релігійно-політичний реформатор Флоренції.
17. Сенека Луцій Анней (6-3 до н.е. - 6-5 н.е.) - римський філософ-стоїк, політичний діяч, письменник.
18. Спенсер Герберт (1820 - 1903) - англійський філософ, соціолог і психолог, представник *позитивізму*.
19. Спіноза Бенедикт (1632 - 1677) - голландський філософ-матеріаліст.
20. Епікур (341 - 270) - древньогрецький філософ-матеріаліст, творець епікуреїзму - індивідуалістичної етики.-209 -

Навчальне
видання

*Гребеньков Геннадій Васильович
Фіолевський Дмитро Петрович*

ЮРИДИЧНА ЕТИКА

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Керівник видавничих проектів:	<i>О.В. Діордійчук</i>
Коректор:	<i>О.В. Шмельова</i>
Комп'ютерний набір і верстка: Технічний редактор:	<i>КД. Шмельов</i>
	<i>И.О. Бринь</i>

Підписано до друку 01.06.2004. Формат 60х84 У₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Тайме. Друк офсетний.
Умови, друк. арк. 12,56. Зам. № 4-1422.

Видавництво «АЛЕРТА»
04205 Київ, просп. Оболонський, 16^А.
т. (044) 410-17-53; 418-34-51
Е-mail: alerta@ukr.net
Свідоцтво: ДК 788 від 29.01.2002 р.

**ЗАТ "Віпол" ДК №15. 03151
Київ-151, вул. Волинська, 60.**